

Republika Crna Gora
Ministarstvo turizma

**PROGRAM
RAZVOJA PLANINSKOG TURIZMA
U CRNOJ GORI**

Međunarodni institut za turizam, Ljubljana

Podgorica, mart 2005.

«Program razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori» izrađen je prema projektnom zadatku i ugovoru sa naručiocem Ministarstvom turizma Vlade Republike Crne Gore, sa kojim je Međunarodni institut za turizam iz Ljubljane potpisao ugovor 11. februara 2004. godine.

«Program razvoja planinskog turizma» je prijedlog dokumenta koji treba kroz procedure Ministarstva turizma i Vlade Republike Crne Gore da postane zvanični dokument strateškog razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori, kojeg na kraju usvajaju i prihvataju svi akteri u turizmu u Crnoj Gori. Prijedlog ćemo nakon diskusija, primjedbi i dopuna izraditi kao konačnu verziju sa izvršnim rezimeom.

VOĐA PROJEKTA

Mr Janez Sirše

AUTORI

Mr Janez Sirše

Mr Ljubica Knežević

Dr Drago Sever

Gorazd Bedrač

KONZULTANTI:

Slobodan Leković, dr. Veliša Nenezić, Radosav Nikčević, Luka Maksimović

LEKTOR

Jelena Sušanj

NOSILAC PROJEKTA

Međunarodni institut za turizam, Vošnjakova 5, Ljubljana, Slovenija

www.ntz-nta.si/tourinstitute

© Copyright – Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2005.

SADRŽAJ

1. UVOD	5
1.1. Projektni zadatak	5
1.2. Metodologija projekta.....	6
1.3. Struktura studije.....	7
2. POLAZNE OSNOVE PROGRAMA RAZVOJA PLANINSKOG TURIZMA U CRNOJ GORI.....	9
2.1. Razvoj planinskog turizma u strategijama razvoja turizma Crne Gore	9
2.2. Koncept ekološke države Crne Gore i održivog razvoja	10
2.3. Turizam kao privredni fenomen 21. vijeka.....	11
2.4. Turizam u planinama – trendovi razvoj zimskih turističkih centara	13
2.5. Turizam i njegovo multiplikativno djelovanje na cjelokupnu privredu	15
2.6. Turizam kao način života i potrošni model današnjice	16
2.7. Kraći pregled postignutog razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori.....	18
3. STRATEŠKI CILJEVI RAZVOJA PLANINSKOG TURIZMA U CRNOJ GORI	22
4. GLAVNE KARAKTERISTIKE RAZVOJA PLANINSKIH CENTARA U ALPIMA.....	24
4.1. Razvoj turističke ponude u planinskim centrima.....	24
4.2. Smjerovi normativnog uređenja turizma u skijaškim turističkim centrima.....	25
5. DEFINISANJE MAKRO I MIKRO TURISTIČKIH DESTINACIJA I NJIHOVE OSNOVNE KARAKTERISTIKE	27
5.1. Definisanje makro i mikro zona i turističkih destinacija planinskog turizma Crne Gore	27
5.2. Osnovne privredne karakteristike turističke destinacije Bjelasica	29
5.3. Osnovne privredne karakteristike turističke destinacije Durmitor	35
5.4. Osnovne privredne karakteristike turističke destinacije Prokletije.....	40
6. INVENTARIZACIJA I PROCJENA RESURSA U TURISTIČKIM DESTINACIJAMA	466
6.1. Turistička destinacija BJELASICA.....	466
6.2. Turistička destinacija DURMITOR.....	62
6.3. Turistička destinacija PROKLETIJE	72
6.4. Mikro turističke destinacije LOVČEN, ORJEN, RUMIJA, VUČJE, VERUŠA I KOSANICA	82
7. ANALIZA PREDNOSTI, NEDOSTATAKA, OPASNOSTI I PRILIKA - SWOT ANALIZA RAZVOJA PLANINSKOG TURIZMA.....	90
7.1. SWOT analiza planinskog turizma u Crnoj Gori	90
7.2. SWOT analiza BJELASICA	94
7.3. SWOT analiza DURMITOR	95
7.4. SWOT analiza PROKLETIJE	97
7.5. SWOT analiza mikro turističkih destinacija: LOVČEN, ORJEN, RUMIJA, VUČJE, VERUŠA I KOSANICA	99
8. ANALIZA TURISTIČKOG TRŽIŠTA.....	101
8.1. Turistički promet u Crnoj Gori na početku 3. milenijuma	101
8.2. Domaća turistička potražnja	102
8.3. Inostrana turistička potražnja.....	103
8.4. Analiza konkurencije.....	104
8.5. USP i tržišno pozicioniranje planinskog turizma Crne Gore.....	107
9. PROGRAMSKE OSNOVE RAZVOJA PLANINSKOG TURIZMA U CRNOJ GORI.....	109
9.1. Osnovni principi strateškog razvoja planinskog turizma.....	109
9.2. Okviri budućeg razvoja planinskog turizma.....	109

9.3.	Strateški programski smjerovi i razvoj ključnih, nosivih turističkih programa i kapaciteta....	11212
9.4.	Prostorno uređenje, komunalna infrastruktura i zaštita životne okoline	115
10.	PROGRAM RAZVOJA TURIZMA U TURISTIČKIM DESTINACIJAMA	11616
10.1.	Program razvoja turističke destinacije BJELASICA	11616
10.2.	Program razvoja turističke destinacije DURMITOR	12525
10.3.	Program razvoja turističke destinacije PROKLETIJE	13131
10.4.	Program razvoja mikro turističkih destinacija LOVČEN, ORJEN, RUMIJA, VUČJE, VERUŠA I KOSANICA	137
11.	PROCJENA TURISTIČKIH KAPACITETA, INVESTICIJA, ZAPOSLENIH I PRIHODA OD TURISTIČKE DJELATNOSTI.....	14444
12.	ZAKONSKI OKVIRI I POLITIKA DALJEG RAZVOJA PLANINSKOG TURIZMA.....	147
13.	ZAKLJUČCI: PLANINSKI TURIZAM U CRNOJ GORI SJUTRA.....	151
	LITERATURA	156
	DODATAK 1 - PODACI O TURISTIČKIM KAPACITETIMA I TURISTIČKOM PROMETU.....	15658
	DODATAK 2 - ZAKONODAVNA RJEŠENJA NA PODRUČJU SKIJANJA	164

ZAHVALJUJEMO

U pripremanju projektni zadatak i u toku izrade studije «Program razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori» istraživačko-razvojni tim obišao je sve turističke centre u sjevernoj i centralnoj Crnoj Gori i bio svugdje veoma lijepo primljen, pri čemu mu je nuđena sva podrška u radu. Razgovarali smo sa predstavnicima opština i lokalnih zajednica, turističkih preduzeća, nevladinih organizacija, međunarodnih organizacija u Crnoj Gori, sa pojedincima i stručnjacima raznih profila. U cilju usklađivanja budućeg razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori obavili smo brojne razgovore sa predstavnicima ministarstava Vlade Republike Crne Gore, vladinim agencijama, funkcionerima i stručnjacima.

Svima zahvaljujemo na saradnji i podršci, a naročito g. Predragu Neneziću, ministru turizma Crne Gore, Zoranu Duletiću, pomoćniku ministra turizma Crne Gore, konzultantima i svima ostalima koji su nam pomogli tokom izrade projekta.

Janez Sirše sa saradnicima

1. UVOD

1.1. Projektni zadatak

Vlada Republike Crne Gore svjesna je značaja turizma za dalji razvoj države, te potencijala koji omogućava razvoj turizma. Iako je oduvijek bio primorski turizam razvojni prioritet i tako puno razvijeniji, kako u pogledu kapaciteta tako i u pogledu posjete i doprinosa u ukupnoj zaradi od turizma, sjeverni i centralni dio Crne Gore nudio je bogato prirodno i kulturno bogatstvo za razvoj turizma. Svjesna toga potencijala, Vlada Crne Gore zaštitila je velika prirodna područja kao nacionalne parkove, inicirala naučno-stručnu obradu tih potencijala i pripremala razvojne dokumente za ta područja.

Njemačka konsultantska kuća DEG¹ je 2002. godine uradila Masterplan razvoja turizma na crnogorskoj obali do 2010. i 2020. godine. Sjeverni i centralni dio Crne Gore u pomenutom masterplanu obuhvaćen je sa aspekta razvojne politike i konceptualno, ali nije detaljno obrađen, pa je Ministarstvo turizma Republike Crne Gore već 2002. godine tokom posjete svoje delegacije Sloveniji započelo razgovore sa slovenačkim stručnjacima o izradi masterplana za razvoj planinskog turizma u Crnoj Gori. Na osnovu tih razgovora u maju 2003. godine realizovana je studijska misija slovenačkih eksperata Crnoj Gori pod vođstvom mr Janeza Siršeta, direktora Međunarodnog instituta za turizam iz Ljubljane, a u septembru iste godine u posjetu Sloveniji došli su rukovodioci zimskih turističkih centara Crne Gore koje je vodio g. Slobodan Leković, tadašnji pomoćnik ministra turizma Crne Gore.

Prijedlog projektnog zadatka usklađen je krajem 2003. godine, a u februaru 2004. u Podgorici je potpisan ugovor o izradi studije «Program razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori».

Studija ima 5 osnovnih ciljeva:

- odrediti strateške pravce razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori na osnovu raspoloživih prirodnih, kulturnih, ljudskih i drugih resursa;
- definisati primarne i sekundarne turističke destinacije, programsko usmjerenje i prioritet njihovog razvoja;
- definisati turističko tržište i ciljne segmente, pozicionirati turističke destinacije i definisati njihov USP;
- procijeniti obim kapaciteta i strukturu turističkih programa u turističkim destinacijama, potrebna investiciona ulaganja i obim radne snage;
- procijeniti prihode od budućeg razvoja planinskog turizma i efekte tog razvoja na crnogorsku privredu.

Studija prevazilazi uobičajen prikaz i analizu turističkih potencijala u kojima se ukazuje na skoro neograničene mogućnosti razvoja turizma, a sa aspekta realnih razvojnih faktora (među kojima ima odlučujuću ulogu saobraćajna infrastruktura) i realne turističke tražnje predstavlja ostvarive strateške razvojne ciljeve planinskog turizma u periodu do 2020. godine.

Imajući u vidu plan završetka rekonstrukcije saobraćajnica do 2008/2009. godine, postavljamo 2010. godinu kao polaznu godinu za početak intenzivnijeg razvoja cjelokupnog, a posebno planinskog

¹ DEG - Deutsche Investitions und Entwicklungsgesellschaft.

turizma u Crnoj Gori. Prema tome, do 2010. godine predstoji uglavnom period renoviranja, prestrukturiranja i podizanja standarda kapaciteta, pripreme većih projekata, osposobljavanje radne snage i razvoj novih turističkih proizvoda na bazi višeg kvaliteta turizma. Naravno, i u tom periodu biće novih investicija; međutim, tek nakon 2010. godine očekujemo period bržeg kvantitativnog razvoja turizma sa velikim investicijama u nove kapacitete i programe uz dalji rast kvaliteta pojedinačne turističke ponude i ponude Crne Gore kao turističke destinacije, koji će ostvariti nova radna mjesta, značajne prihode i multiplikativne efekte na čitavu privredu. Shodno tome, kao ciljnu godinu odredili smo 2020.

1.2. Metodologija projekta

Program razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori strateški je okvir razvoja turističke djelatnosti u sjevernom i centralnom dijelu Crne Gore. U ovom programu definisani su dalji pravci razvoja i strateški ciljevi planinskog turizma sa zimskim i ljetnjim programima, kao i načini njihove implikacije i realizacije.

Metodološki okvir predstavlja shema koja se koristi prilikom izrade masterplanova u turizmu, gdje su strateški razvojni ciljevi u određenom vremenskom periodu rezultat interakcije raspoloživih resursa i potražnje. Pri tome treba pratiti i opšte mikro i makro privredne i društvene efekte. S obzirom na kvalitet prirodnih potencijala, veličinu prostora i trendova u turističkoj potražnji, strateški koncept razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori mora se zasnivati na postulatima održivog razvoja, gdje je razvoj turističkih djelatnosti u ravnoteži sa prirodnim resursima i razvojem socijalnog, kulturnog i ekonomskog okruženja sa permanentnom tendencijom poboljšanja radnog i životnog standarda stanovnika.

Geografski prostor sjeverne i centralne Crne Gore podijeljen je u zone koje, sa aspekta razvoja turizma, imaju niz zajedničkih karakteristika. Tako su u sjevernom dijelu definisane makro zone: Bjelasica, Durmitor i Prokletije, i mikro zona Kosanica, dok su u centralnom dijelu definisane mikro zone: Vučje, Veruša, Lovćen, Rumija i Orjen, od kojih su posljednje tri u južnom primorskom djelu i povezuju Crnogorsko primorje sa centralnim dijelom Crne Gore. Sa turističkog aspekta, ove prostorne zone moraju se razviti u turističke destinacije različitih vrijednosti. Turistička destinacija, prema definiciji, mora imati primarne (prirodne, kulturno-istorijske itd.) i sekundarne turističke resurse (turistički kapaciteti, turistički programi itd.) potrebne za razvoj turizma. Pored toga, destinacija mora biti dostupna turistima (solidna saobraćajna povezanost). Turistička destinacija mora imati imidž i prepoznatljivost na tržištu. Iz navedenog možemo zaključiti da se trenutno kao prepoznatljive turističke destinacije u centralnom i sjevernom dijelu Crne Gore mogu izdvojiti: Bjelasica i Durmitor, i mikro turistička destinacija Lovćen sa Cetinjem. Sve ostale zone mogu se ubrojati u zone u kojima postoji značajan turistički potencijal i u kojima je započeo razvoj turizma, kao na primjer u Plavu, Rožajama (Turjak), Veruši, Kosanici ili Vučju.

U radu su u velikoj mjeri upotrebljavani sekundarni podaci o potencijalima planinskih područja Crne Gore koja su veoma dobro i detaljno obrađena u programima integralnog razvoja, procjenama skijaških potencijala i programima nacionalnih parkova Crne Gore. Analitički se nije ulazilo u relevantnost istorijskih podataka jer u posljednjih 10-15 godina nije bilo uslova za razvoj turizma, kapaciteti i programi su propadali, a turističko tržište se značajno promijenilo. Tako se studija analitički oslanja na sekundarne zvanične podatke Republičkog zavoda za statistiku. Pored

sekundarnih izvora, u analizi smo upotrebljavali primarne podatke do kojih se došlo metodom neposrednih razgovora (ekspertske procjene predstavnika u opštinama i turističkih radnika), neposrednog posmatranja (posjete planinskim centrima) i metodom kvalitativnog istraživanja, u kojem smo pripremili upitnike koje su uz našu pomoć ispunjavali turistički stručnjaci na različitim nivoima.

Pored principa održivog razvoja turizma i usmjerenja na nemasovni turizam, u programu razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori ukomponovana su programska usmjerenja, politika i aktivnosti Evropske unije na području turizma. Razlozi su sljedeći: Crna Gora je dio Evrope na jugoistoku kontinenta, Crna Gora svjesnom i odlučnom politikom traži ulaz u EU, privredne i razvojne veze će se koncentrisati na saradnju sa državama EU i većina turista u Crnoj Gori biće iz država EU.

«Program razvoja planinskog turizma Crne Gore» je realni nacrt strateškog razvoja turizma u sjevernom i centralnom dijelu Crne Gore, sa ostvarivim ciljevima, organskim razvojem turističkih destinacija koji će se bazirati na razvoju klastera sa najvećim mogućim multiplikativnim uticajem u makro zonama (kao i u cijeloj Crnoj Gori), koji će biti vidan kroz zapošljavanje, privredni i opšti razvoj, povratak ljudi u gradove i sela u sjevernom i centralnom dijelu države. Za takav organski razvoj turizma potrebna su ulaganja u kapacitete, programe, ljude i u marketing. Ova ulaganja se dijelom mogu realizovati, posebno na području oblikovanja turističkih programa, obrazovanja ljudi i marketinga, uz aktivnu podršku turističke politike Crne Gore i inostranih programa – prije svega programa EU. Za realizovanje ostalih ciljeva potrebni su strateški investitori, koji će biti spremni ulagati ne samo kapital nego i znanje i iskustva u cilju daljeg razvoja turizma.

Crna Gora raspolaže bogatim turističkim resursima na Primorju sa mediteranskom ponudom, koja će uvijek biti dominantan motiv dolaska inostranih turista. Zbog toga bi cilj turističke politike Crne Gore morao biti komplementarni razvoj primorskog i planinskog turizma, koji zajednički mogu oblikovati jednu od najatraktivnijih turističkih destinacija u Evropi i svijetu.

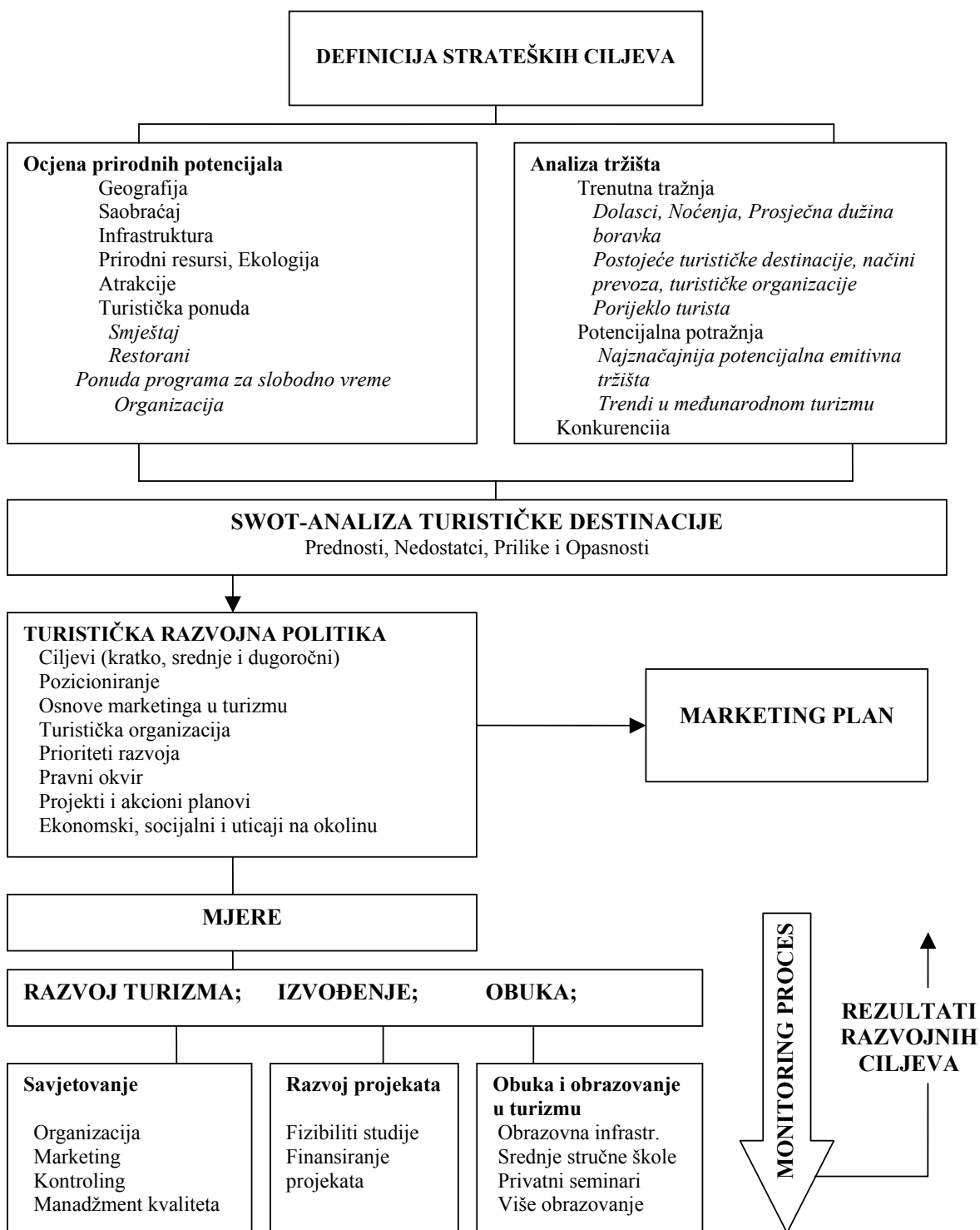
1.3. Struktura studije

Izradu «Programa razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori» započinjemo sa inventarizacijom i ocjenom prirodnih potencijala, koja daje odgovore na pitanja: koji su postojeći prirodni potencijali, kako su oni do sada bili korišteni, koji su mogući pravci njihovog daljeg razvoja, koji su ograničavajući faktori u njihovom razvoju, ocjena stanja infrastrukture i prijedlozi za njihovo poboljšanje.

Sljedi ocjena tržišta, koja sadrži prijedloge primarnih oblika razvoja tržišta, određivanje potencijalnih emitivnih tržišta, segmentaciju, ciljanje i pozicioniranje turističkog proizvoda. Pored navedenog, opredjeljuju se i konkurentne destinacije i daje kratka analiza njihove ponude i daljih pravaca razvoja. Urađen je i osvrt na strategiju oblikovanja cijena, prije svega u odnosu na kvalitet. Inventarizacija i ocjena tržišta biće inputi za oblikovanje strategije razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori. U okviru oblikovanja strategije prvo ćemo definisati strateške ciljeve razvoja, za čime slijedi SWOT analiza. Nakon toga ćemo oblikovati turistički proizvod i pozicionirati ga. U okviru strateških preporuka definisaćemo razvojne faze, potrebne investicije i prihode, kao i potrebne programe stručne obuke. Posljednji dio biće ocjena uticaja razvoja turizma na privredu, okolinu i društvo.

Detaljniji prikaz strukture strategije razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori dat je na grafikonu 1.

Grafikon 1: Struktura projekta «Program razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori»

Izvor: Regional Tourism Masterplan, Horwath Consulting, 1996.

2. POLAZNE OSNOVE PROGRAMA RAZVOJA PLANINSKOG TURIZMA U CRNOJ GORI

2.1. Razvoj planinskog turizma u strategijama razvoja turizma Crne Gore

Dosadašnji rad na razvoju turizma u Crnoj Gori bazirao se na dvjema nosećim razvojnim i strateškim studijama, i to: na Masterplanu (Strategiji razvoja turizma Crne Gore do 2020. godine) i na Strategiji razvoja turizma Crne Gore do 2010. godine. Prva strategija (Masterplan) koncentrisana je na oblikovanje strategije razvoja turizma Crne Gore, sa detaljnijom razradom nekoliko primorskih regiona. U Strategiji razvoja turizma do 2010. godine u okviru projekcije razvoja turizma u Crnoj Gori djelimično je obuhvaćena i tema razvoja planinskog turizma, mada se o njoj govori generalno, bez specifikacije uži strateških ciljeva. Prema ovom strateškom dokumentu, prioritete razvoja predstavljaju dva centra: Bjelasica i Durmitor. Pored njih, u ovoj studiji ocjenjuje se da treba voditi računa i o razvoju zona Plav – Kofiljača, Rožaje – Turjak, Lokve – Skrivena, Vučje – Krnovo, Kosanica, Ivanova Korita – Lovćen.

Detaljnije studije o razvoju sjevernog i centralnog područja Crne Gore su integralne studije u kojima su predstavljene detaljne, cjelovite i dugoročne koncepcije razvoja pojedinih planinskih područja, i to:

1. Bjelasica i Komovi – Integralni razvoj

U okviru integralnog razvoja područja Bjelasice i Komova autori prvo predstavljaju osnovne ciljeve i ograničenja razvoja, nastavljaju sa ocjenom ekonomskih vrijednosti prirodnih resursa i ljudskog potencijala ovog dijela Crne Gore. Predstavljene su projekcije daljeg razvoja ovog područja, među kojima je i projekcija razvoja turizma. U okviru projekcije razvoja turizma autori opredjeljuju najvažnije faktore daljeg razvoja turizma na ovom području, definišu turističku tipologiju, ograničavajuće faktore razvoja turizma, kao i osnovne projekcije razvoja turizma, u kojima definišu primarne i sekundarne turističke zone. Studija predstavlja bogat doprinos daljem razvoju ovog područja i pregled mogućnosti daljeg razvoja turizma.

2. Program integralnog razvoja područja crnogorskih Prokletija

Integralni razvoj Prokletija autori započinju opisom prirodnih bogatstava regije, stanovništva i naselja. Sljedeća poglavlja posvećena su analizi privrednog i društvenog razvoja, te definisanju pravaca strateškog razvoja. Turizam se navodi kao jedan od najperspektivnijih segmenata razvoja ovog područja. Autori definišu turističke zone i centre, kao i prioritetne projekte i programe razvoja turizma.

3. Durmitorsko područje – Integralni razvoj

Integralna studija razvoja Durmitorskog područja ima približno istu strukturnu koncepciju kao prethodno opisane studije. Sastoji se iz tri dijela. U prvom dijelu date su najvažnije informacije i indikatori o durmitorskom području (priroda i prirodni resursi, stanovništvo i naselja). Program integralnog razvoja prikazan je u drugom dijelu. U okviru programa integralnog razvoja kao jedan od prioriteta ističe se revitalizacija turističke ponude i dugoročna koncepcija razvoja turizma. U posljednjem dijelu navedeni su scenariji, programi i projekti daljeg razvoja, među kojima se nalaze i turizam i ugostiteljstvo.

Integralne studije predstavljaju veoma dobar osnov za dalji regionalni privredni razvoj, između toga i razvoj turizma kao jedne od značajnih privrednih djelatnosti. Osim u integralnim studijama o razvoju pojedinih područja sjevernog i centralnog dijela Crne Gore, turizam je analiziran i od strane lokalnih organa uprave u strategijama integralnog razvoja opština. I ove materijale koristili smo kao oslonac koji nam je pokazivao stav i zainteresovanost lokalne zajednice za razvijanje turizma. Još jednu studiju koja predstavlja programski detaljno istražen zimski potencijal planina za razvoj skijaških centara predstavlja knjiga «Skijališta Crne Gore kao faktor turističkog razvoja» autora R.Nikčevića.

Pored ovih osnovnih studija, postoje i brojni dokumenti i procjene nevladinih organizacija koje se bave pretežno pitanjima ekologije i zaštite okoline ovog područja. U literaturu koja postoji na ovom području možemo uključiti i brojne enciklopedije, vodiče, turističke karte i ostale turističke propagandne materijale.

Iz pregleda literature koja je do sada napisana na temu razvoja planinskog turizma konstatuje se da se dokumenti na kojima je do sada rađeno odnose na pojedine regije razvoja planinskog turizma, ali da ne postoji dokument koji bi mogao dati cjelovitu sliku budućeg razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori. “Program razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori” ima taj zadatak i predstavljaće budući strateški okvir za razvoj turizma u sjevernom i centralnom dijelu Crne Gore.

2.2. Koncept ekološke države Crne Gore i održivog razvoja

Crne Gora je 1991. godine, usvajanjem Deklaracije Skupštine Crne Gore, proglašena ekološkom državom. Ekološka država je definisana kao oblik državnog sistema, posebno ekonomskog, u kojem je industrijska proizvodnja u ravnoteži sa prirodom, kroz principe održivog razvoja, koji omogućava očuvanje prirode i njene reprodukcije tako da se obezbijedi nivo njenog očuvanja za buduće generacije. Ideja o ekološkoj državi dalje je promovisana definisanjem razvojnih strategija koje su u skladu sa principima Crne Gore ekološke države.

Sa druge strane, principi razvoja održivog turizma prihvaćeni su skoro svugdje u svijetu. Ovi principi temelje se na očuvanju prirode i ekološke svijesti. Iako postoji veza između koncepta ekoturizma i koncepta održivog turizma, termin ekoturizam se odnosi na posebnu «nišu» u sektoru turizma, dok se održivost obično shvata kao nešto što je primjenjivo na sve turističke aktivnosti, uključujući i alternativne i konvencionalne (tradicionalne) forme turizma (WTO, 2003). Kao takav, koncept održivog razvoja obično se formuliše oko tri ključna pitanja: ekonomska efikasnost, društvena jednakost i ekološka održivost. Ekonomska efikasnost podrazumijeva obezbjeđivanje maksimalne finansijske koristi kroz optimalnu upotrebu prirodnih resursa. Društvena jednakost se bavi konverzijom, očuvanjem i promovisanjem socio-kulturnog diverziteta. Ekološka održivost odnosi se na stopu iskorišćenosti obnovljivih prirodnih resursa koja ne smije biti veća od stope obnove tog prirodnog resursa.

Turističke destinacije sa konceptom održivog turizma funkcionišu kao tržišta gdje postoji ravnoteža između kupaca i prodavaca specijalizovanih dobara i usluga, gdje obje strane smatraju da su lokalna ekološka i socijalna dobrobit važne toliko koliko i da se turistima omogući fantastičan odmor.

Koncept razvoja održivog turizma u Crnoj Gori predstavljen je «Strateškim okvirom za razvoj održivog turizma u sjevernom i centralnom dijelu Crne Gore». Koncept razvoja održivog turizma u

ovoj regiji jedini je mogući model razvoja turizma u Crnoj Gori, na kome smo bazirali i naša razmatranja, rješenja i viziju razvoja planinskog turizma.

Dva predstavljena koncepta, koncept razvoja Crne Gore kao ekološke države i koncept održivog razvoja, međusobno su komplementarni, mada treba imati na umu da ih ne smijemo miješati.

2.3. Turizam kao privredni fenomen XXI vijeka

Stopa rasta turističke djelatnosti bila je u periodu od 1975. do 2000. godine za 35 procenata brža od stope rasta svjetskog BDP. Turizam predstavlja jednu od najvećih svjetskih privrednih djelatnosti, čiji je prosječni stopa rasta do 2000. godine iznosio 7 procenata, koji u svjetskom BDP obuhvata 11 procenata, zapošljava 9 procenata svih zaposlenih u svijetu i predstavlja 8 procenata svjetskog izvoza. Prema podacima Svjetske turističke organizacije, turistička djelatnost u Evropi zapošljava približno 8 miliona ljudi. Većina je zaposlena u sektoru malih i srednjih preduzeća. Naime, u turističkoj industriji posluje preko 99 procenata preduzeća koja zapošljavaju manje od 250 radnika. U sektoru evropskih malih i srednjih preduzeća približno 7,4 procenata turističkih preduzeća ostvaruju 6,5 procenata ukupnog prometa.

Evropa ima važnu ulogu u svjetskom turizmu. Promet u turističkoj djelatnosti u 2003. godini iznosio je 467 milijardi USD. Po svijetu je putovalo 697 miliona ljudi, od čega je u Evropi bilo 403 miliona putnika, što predstavlja 58 procenata svih putnika u svijetu. Promet iz turizma neravnomjerno je raspoređen u pojedinim regionima Evrope. Naime, 87 procenata prihoda koncentrisano je u 12 zemalja, dok ostale 34 države ostvaruju svega 13 procenata evropskih prihoda od turizma. Najveću stopu rasta turističke djelatnosti u Evropi su, prema podacima WTO u posljednim godinama, imale regije Južne Evrope i Sredozemlja. Prva - zbog smirenja krize na Kosovu, druga - zbog visokog turističkog rasta Turske.

Kretanje broja turista u Evropi, podijeljeno po regijama, u periodu od 1990. do 2002. godine prikazano je u tabeli 1.

Tabela 1: Broj turista u Evropi po regijama od 1990. do 2002. godine

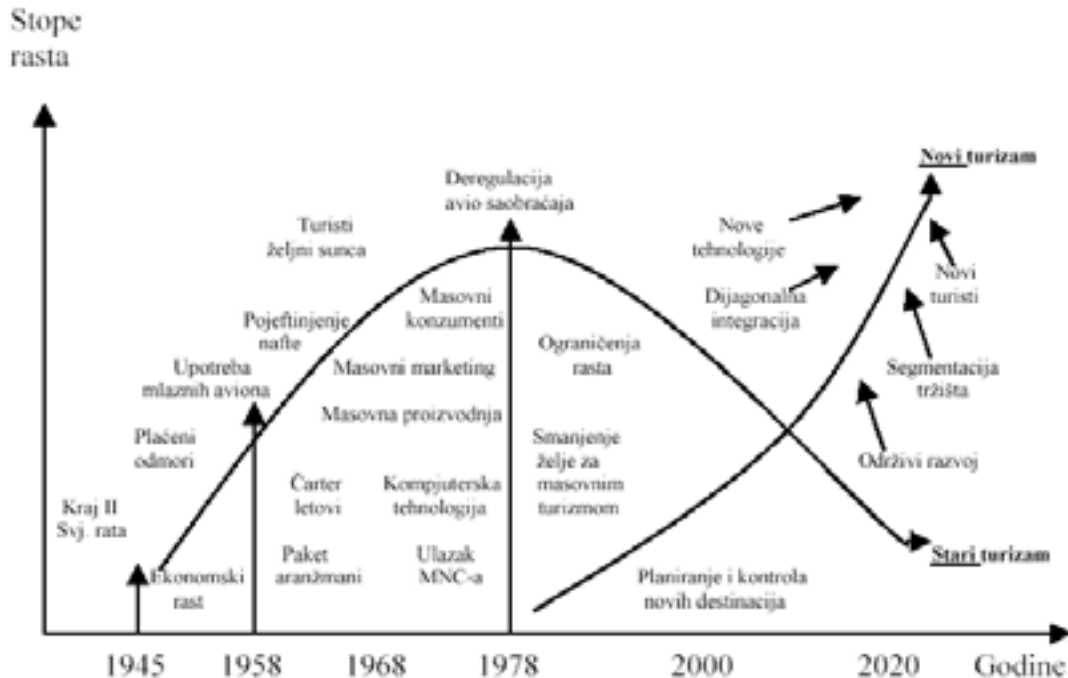
	Međunarodni turistički prihodi (u milionima)					Udio u svjetskom tržištu (%)		Stopa rasta (%)		
	1990	1995	2000	2001	2002	1995	2002	00/99	01/00	02/01
Evropa	282,7	324,7	392,7	390,8	399,8	58,8	56,9	5,8	-0,5	2,3
Sjeverna Evropa	29,1	37,6	46,5	44,6	46,4	6,8	6,6	1,2	-4,7	4,1
Zapadna Evropa	113,8	116,7	142,8	139,2	141,1	21,1	20,1	4	-2,6	1,4
Sr. i Istočna Evropa	43,8	67,1	62,3	63,4	65,2	12,2	9,3	4	1,8	2,9
Južna Evropa	88,6	91,8	126,1	129,0	131	16,6	18,6	8,8	2,3	1,5
Istočno Sredozemlje	7,4	11,4	14,7	14,7	16,1	2,1	2,3	26,2	-0,1	9,4

Izvor: WTO, 2003.

Prema dugoročnim predviđanjima WTO, do 2020. godine ostaju tri velike regije: Evropa (predviđa se porast na 717 miliona turista), Azija i Pacifik (397 miliona) i SAD (282 miliona). Očekuje se pad udjela vodeće Evrope u ukupnom broju turista sa 60 na 46 procenata, s jedne strane, a sa druge, porast broja turista u azijsko-pacifičkom dijelu na 25 procenata ukupnog broja turista u svijetu. U okviru Evrope očekuje se da će regije Centralne i Istočne Evrope rasti brže od regija Zapadne Evrope.

Zanimljiv scenario o kretanju životnog ciklusa turizma u budućnosti prezentira i Poon (1993). U njegovom modelu, koji je prikazan na grafikonu 2, životni ciklus turizma započinje sredinom prošlog vijeka, a predstavljen je i njegov mogući razvoj u budućnosti.

Grafikon 2: Životni ciklus turizma

Izvor: Poon, 1993.

Kao što možemo vidjeti iz grafikona 2, krajem 80-ih počinje trend smanjenja tražnje za masovnim turizmom i javlja se novi oblik potražnje za turističkim proizvodima. Novi potrošači su sofisticirani, ekološki savjesni i odgovorni po pitanju prirode i žele raznolike turističke proizvode obogaćene specijalnim programima. Zbog visoke zahtjevnosti potrošača tržište se sve više diferencira te nastaje veliki broj heterogenih tržišnih segmenata. Razvija se novi koncept razvoja turizma, koji se bazira na principima održivog razvoja.

Prema predviđanjima WTO, WTTC, ETC i nekih drugih uglednih turističkih organizacija i stručnjaka razvoj turizma u 21. vijeku baziraće se na sljedećim megatrendovima:

- *Eko-turizam.* Eko-turizam se od jedne beznačajne baze "ekološki i socijalno odgovornog putovanja" proširio na "putovanja sa prirodnom komponentom". Eko-turizam u najširem smislu nudi kako razvojne šanse tako i mogućnosti da se finansiraju zaštićene zone, koje se većinom nalaze u sjevernom i centralnom dijelu Crne Gore. On zahtijeva diferencijaciju na male grupe sa specijalnim interesovanjima i na veliki obim onih koji odmor na plaži povezuju sa jednodnevnom posjetom prirodnih rezervata, kao dijelom svojih doživljaja na godišnjem odmoru i zabave;
- *Kulturni turizam.* Ovdje WTO diferencira izbor između malih tržišnih niša sa specijalnim interesovanjem i velike grupe koja posjetu kulturnim spomenicima uključuje u svoj program odmora, koji inače ima drugačije težište;

- *Tematski turizam.* Odnosi se na turizam usmjeren na veoma specifična interesovanja i predstavlja jedno relativno malo tržište. Specifična interesovanja imaju prednosti, ali i druge aspekte, kao što su klima ili lokacija. Fokusiran na tri velika "E" – Entertainment, Excitement, Education (Zabava, Uzbudenje, Obrazovanje) – tematski turizam može djelovati kao katalizator razvoja;
- *Avanturistički turizam.* Ovaj oblik turizma predstavlja malu, ali rastuću tržišnu nišu. S obzirom na okolnosti da je gotovo svaki kutak zemlje ispitan, ovaj segment preferira interesovanje za istraživanje vrhova planina, dubine mora itd. Sjeverni region Crne Gore sa motivom «wild beauty» predstavlja jednu od neotkrivenih destinacija, kojoj bi jedan od tržišnih segmenata mogli definitivno biti turisti koji žele avanturistički odmor.
- *Krstarenja.* Glavna karakteristika ogleda se u tome što je pružena mogućnost da se u kratkom vremenu mnogo toga vidi ("time poor – money rich"). Naime, takvu karakteristiku nema ni jedan drugi način putovanja, osim krstarenja.

Iz navedenih megatrendova razvoja turizma u 21. vijeku vidimo da bi perspektiva razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori trebalo da počiva na tri megatrenda, i to na avanturističkom, eko i tematskom turizmu. Potencijale za razvoj avanturističkog turizma imaju posebno zone Bjelasice, Prokletija i Durmitora. Razvoj eko-turizma mogao bi se implementirati u svim razvojnim zonama centralne i sjeverne Crne Gore, a prije svega u zonama postojećih i planiranih nacionalnih parkova. Razvoj tematskog turizma mogao bi se razvijati na cijelom području države.

2.4. Turizam u planinama – trendovi razvoja zimskih turističkih centara u Alpima

Planinski turizam je relativno mlad. O pravom razvoju zimskog skijaškog turizma možemo govoriti od perioda između dva svjetska rata, kada su od 1933. do 1938. nastale prve žičare za prevoz skijaša u Švajcarskoj, Austriji i Francuskoj. Žičare, kao prevozno sredstvo, imaju dugu istoriju. Naime, još stari Japanci, Kinezi, Indijci i Inki upotrebljavali su užad za transport po terenu, jer drugim transportnim sistemima prevoz ljudi i robe nije bio moguć. Žičare kakve sada znamo potiču s početka 20. vijeka, kada je, 1907. godine, u Španiji počela sa radom prva prava žičara. U Alpima je razvoj započeo izgradnjom žičare u Bolzanu u Južnoj Tirolskoj.

Pravi razvoj počeo je 50-ih godina prošlog vijeka i dostigao svoj najveći zamah u periodu 1955-1965. u Evropi i 1965-1975. u SAD, kada je građeno i po 250 žičara godišnje. U tom periodu nastali su praktično svi veliki planinsko-turistički centri, koji se nijesu razvijali organski u već naseljenim područjima, kao što su npr. Les Meneuires (3 valle) u Francuskoj, Kaprun-Zell am See u Austriji, Veysonaz u Švajcarskoj, Superski Dolomiti u Južnoj Tirolskoj i svi planinsko-turistički centri u Sloveniji.

Planinski centri razvijali su se u dvjema grupama smjernica, i to:

- kao sportsko-rekreacijska područja za zadovoljavanje potreba za fizičkim aktivnostima i
 - kao planinsko-turistički centri sa smještajnim kapacitetima, koji zaokružuju taj turistički proizvod.
- Na početku razvoja centri su većinu svog turističkog prihoda ostvarivali u zimskom periodu. Sa razvojem turističke industrije ponuda planinskih turističkih centara počela se razvijati i turističkim programima izvan zimske sezone. Danas je situacija takva da tradicionalni planinsko-turistički centri ostvaruju 60 ili čak i više procenata svog turističkog priliva u ljetnjem periodu, te su tako postala praktično cjelogodišnje destinacije.

Glavni motivi za razvoj planinskog turizma su sljedeći:

1. Prevoz žičarama u planinskom svijetu ekološko je najprihvatljiviji; naime, zauzima najmanje prostora, pogon je ekološki i najmanje zagađuje okolinu, eksterni troškovi, koji nastaju pri prevozu, najmanji su. Istovremeno je pomoću žičara osiguran prilaz i u teškim vremenskim prilikama koja nastaju u toku zime.
2. Razvoj žičarskih sistema omogućuje razvoj ljetnjeg i zimskog turizma i na područjima koja su demografski ugrožena i nemaju drugih razvojnih mogućnosti ili su njihove razvojne mogućnosti ograničene.
3. Žičare omogućuju razvoj privrednih i drugih grana u dolinama, gdje su uslovi gradnje turističkih i drugih objekata ugodniji, dok je uticaj na okolinu manji.
4. Znamo da je turizam radno intenzivna djelatnost koja u krajevima u kojima se razvije može osigurati više hiljada novih radnih mjesta. Ako za to postoje potrebni uslovi, ljudi su spremni i sami investirati u turističku djelatnost – samozapošljavanje.
5. Žičare i skijališta se, po pravilu, nalaze u neposrednoj blizini postojećih seoskih naselja, čime se osigurava višenamjensko korišćenje površina. Domaćinima se na taj način nudi veća mogućnost preživljavanja preradom i prodajom ekološki prerađene hrane i tako se dobija veći broj radnih mjesta u seoskim područjima. Seoska prerada na skijalištima nije u kontingentima EU i u slučaju uključivanja u EU nije sporna, što stvara šanse za razvoj seoskih područja.
6. Izgradnja žičara i skijališta i njihova oprema sa kvalitetnim napravama za osiguravanje snijega jako je značajna za razvoj rekreativnog, školskog i vrhunskog skijaškog sporta. Postoje prirodni uslovi da se dobiju skijališta sa kojima bi se moglo kandidovati i za pridobijanje organizacije svjetskog prvenstva u alpskom skijanju.
7. Uticaj žičara i skijališta značajan je i u sistemu obrazovanja i učenja, jer je samo sa dobrim žičarsko-skijališnim sistemima moguće kvalitetno realizovati predviđene školske i vanškolske aktivnosti (škole u prirodi, sportski dani i aktivnosti slobodnih dana u zimskom i ljetnjem periodu). Razvoj turizma u planinskim centrima zahtijeva i dodatna usavršavanja, što može biti poslovna prilika mladima za rad u turizmu i motiv da ostanu u domaćoj okolini.
8. Žičarstvo je osnova i veliki impuls razvoja turizma u planinskom svijetu. Nepovratna sredstva, odnosno povoljni krediti, koja su osigurale države ili lokalne zajednice inicirala su investicijski potencijal i dodatni privatni kapital koji je omogućio razvoj planinskog turizma kakav danas sriječemo u Alpima.
9. Seoske površine u alpskom svijetu pošumljavaju se, pa je zato interes svake države da sačuva pravi odnos između šumskih površina i površina nepokrivenih šumama, što izgradnja skijaških kapaciteta omogućuje. Najvažniji način upotrebe ovih površina u ljetnjem periodu jeste u poljoprivredi, što daje tim površinama dodatnu aktivnost.

10. Za realizaciju postavljenih razvojnih programa moguće je dobiti i finansijska sredstva razvojnih programa i strukturnih fondova EU.
11. Za potrebne intervencije u prostoru potrebno je dostići konsenzus sa svim zainteresovanim stranama i izvesti ih sa maksimalnim osjećajem za uređenje prostora. Samo lijepo uređen prostor može biti tržišni element, koji zadovoljava sve više ekološki savjesnog turista.

Tabela 2: Statistika odabranih indikatora za planinske centre u Evropi

Država*	Broj naprava	Površina skijališta (km ²)	Broj prevoza u (mil.)	Broj preduzeća	Broj zaposlenih		
					stalno	sezonski	ukupno
Francuska	4.038	1.1805	569	445	3.774	15.619	19.363
Italija	2.556	750	471	726			
Švajcarska	1.810	840	286	667	3.340	7.610	10.950
Austrija	3.200	790	320	255			11.800
Njemačka	635	128	128	120	1.328	2.000	3.328
Velika Britanija	74	0,367		5	120	424	544
Norveška	687			63			
Španija	382						
UKUPNO-EU	12.745	3.560	1.771	2.218	8.562	25.653	45.985
SLOVENIJA**	247	13	do 30	47	388	350-400	do 800

* podaci za sve države, osim Slovenije, za sezonu 1997-1998.

** podaci su za sezonu 2000.

2.5. Turizam i njegovo multiplikativno djelovanje na cjelokupnu privredu

Turistička djelatnost povezuje brojne privredne grane i na njih utiče multiplikativno. To je glavni razlog da većina država, bez obzira na stepen privrednog razvoja, političku usmjerenost i kulturnu različitost, podstiče razvoj turizma kao jednu od strateških razvojnih usmjerenja.

Multiplikativno djelovanje turizma na nacionalnu ili regionalnu privredu značajan je ekonomski fenomen turizma, koji pokazuje koliko bruto proizvodnje stvori jedinica turističke potrošnje. Multiplikator proizvodnje za Jugoslaviju u 1977. godini bio je 2,8 (Sirše J.et.al, 1981), što znači da je jedinica turističke potrošnje ostvarila 2,8 jedinica proizvodnje. Kasnija mjerenja turističkog multiplikatora za Sloveniju pokazala su da je njegova vrijednost pala na 1,8 jedinica proizvodnje. Do pada je došlo jer je obim nacionalne ekonomije značajno manji, a uvozni dio značajno veći zbog otvorenosti ekonomije.

Multiplikativno djelovanje turističke potrošnje značajno je i sa aspekta razvoja pojedinih privrednih grana koje moraju saradivati u stvaranju turističke ponude i koje doprinose većoj vrijednosti multiplikatora. Na tom aspektu zasniva se strateški razvoj turizma, koji mora oko sebe okupljati proizvodnju i usluge (poljoprivreda, industrija prehrambenih proizvoda i pića, trgovina, saobraćaj itd.), pa govorimo o klsterskom pristupu planiranja i razvoja turizma. Na taj način se ostvaruje veći broj i obim privrednih efekata od turizma u regionu ili državi, što je pogotovo značajno za zemlje koje moraju stvarati radna mjesta, očuvati ravnomjernu naseljenost i razvoj manje razvijenih područja, razvijati mala i mikro preduzeća i domaću radinost.

WTO navodi sljedeća ključna područja na kojima djelatnost turizma ima multiplikativne efekte:

- Prihodi od izvoza

Prihodi od turizma značajna su postavka u platnom bilansu u velikom broju zemalja. U 2002. godini prihodi od turističke djelatnosti iznosili su 474,2 milijardi dolara (501,5 milijardi EUR) i premašili su prihode od izvoza nafte, automobila, telekomunikacione opreme, tekstila ili nekih drugih proizvoda i usluga.

- Zaposlenost

Turistička djelatnost značajna je privredna grana koja stvara nova radna mjesta. Istraživanja su pokazala da kreiranje radnih mjesta u turističkoj djelatnosti raste približno 1,5 puta brže nego u industrijskoj djelatnosti.

- Mogućnosti razvoja seoskih regija

Razvoj turizma u seoskim regijama pomaže kreiranju poslova i razvoju privrednih aktivnosti čak i u najnerazvijenijim regijama. Na taj način se pomaže ujednačavanju privrednog razvoja zemlje.

- Investicije u infrastrukturu

Turizam stimulatивно djeluje na investicije u infrastrukturne objekte, prije svega aerodrome, puteve, marine, vodovode itd., koji su neophodni preduslov za razvoj turizma.

- Prihodi od poreza

Razvojem turističke djelatnosti rastu prihodi od poreza koje plaćaju turisti, povećavaju se prihodi državnog budžeta, smanjuje se deficit, što pozitivno utiče na oblikovanje fiskalne politike.

- Bruto društveni proizvod

Turistička djelatnost čini približno 11 procenata svjetskog bruto društvenog proizvoda i jako značajnu stavku u bruto društvenom proizvodu nerazvijenih zemalja. Rast turističke djelatnosti automatski se odražava na rast bruto društvenog proizvoda.

2.6. Turizam kao način života i potrošni model današnjice

Društvene norme, bilo to ekonomske, socijalne itd., konstantno se mijenjaju, kao i trendovi njihovog razvoja, što neposredno utiče na turizam kao integralni dio društva. Za turistički sektor jako je važno da se prilagođava promjenama u ranim fazama. Postojeće politike vezane za oblikovanje proizvoda ili usluga, marketinga ili investicija u turizmu zahtijevaju potrebnu adaptaciju ili adaptacije kada se preference i ponašanje razvijaju drugačije od načina zabilježenog u prošlosti. Naime, ranije je ponuda diktirala potražnju. Ovaj koncept danas više ne vrijedi, posebno ne u turizmu. Povećana zasićenost tržišta, obrazovani i savjesni potrošači, sa višim prihodima i više slobodnog vremena, determinišu profitabilnost onih koji nude usluge u turističkom sektoru.

Demografski trendovi pokazuju da se povećava broj starijih turista (raste prosječna starost) u ukupnoj strukturi turista.² Naime, očekuje se da će u budućnosti broj godina radnog staža, zbog postojeće penzione politike, rasti i da će se ovaj trend u dugom roku zaustaviti. Pored toga, demografski trendovi u Evropi pokazuju i smanjenje domaćinstava (pad broja stanovnika). Konsekvence navedenih demografskih trendova na turizam biće sljedeće:

- povećanje potražnje kvaliteta, udobnosti i sigurnosti;

² Taj trend se javlja jer je stanovništvo starije populacije danas zdravije i ima više generisanih prihoda nego u prošlosti. Sudeći po ovom trendu, brže će rasti broj starijih turista nego što će se razvijati turistička potražnja.

- povećanje potražnje luksuza;
- povećanje potražnje udobnog i dostupnog transporta;
- povećanje tražnje relaksirajućih zabavnih programa;
- povećanje potražnje specijalnih turističkih proizvoda;
- povećana potražnja turističkih proizvoda za jednu osobu;
- povećana potražnja van sezone;
- povećanje interesovanja za zimske odmore.

Pored navedenog, sve više se potencira **zdravlje** i očekuje se da će briga za zdravlje rasti i u budućnosti, što proizvodi sljedeće uticaje na turističku djelatnost:

- smanjiće se potražnja za destinacijama koje se percipiraju kao «manje zdrave»;
- potražnja za aktivnim odmorima će porasti, kao i potražnja za infrastrukturom koja omogućuje sport i rekreaciju;
- porašće potražnja za proizvodima iz programa wellness, uključujući banje, centre zdravlja i ljepote i fitnes centre;
- opadaće potražnja za ljetnjim odmorima.

Još jedan trend je porast **nivoa obrazovanja** populacije, posebno u Evropi. Rezultat toga je da na značaju dobijaju umjetnost, kultura, istorija, koji odmorima daju obrazovnu i spiritualnu nit, što utiče na turistički potražnju tako da se:

- povećava potražnja za specijalnim turističkim proizvodima;
- uključuju elementi umjetnosti, kulture i istorije u turističku ponudu;
- povećava potražnja za destinacijama u Centralnoj i Istočnoj Evropi.

Na odluku o putovanju i na tražnju putovanja utiče i **životni stil**, koji se u Zapadnoj Evropi u posljednje vrijeme značajno mijenja. Rezultati promjene životnog stila su sljedeći:

- smanjuje se interesovanje za ponudu Bed & Breakfast (Noćenje & Doručak), jer se doživljava kao jeftin turistički proizvod;
- «status» nije više tako važan kao što je bio, odmor postaje sve personalizovaniji, što vodi povećanju tražnje za manjim smještajnim kapacitetima;
- smanjuje se potražnja za vođenim turama;
- povećava se ponuda specijalizovanih turističkih usluga i proizvoda;
- trend se vraća osnovnoj ponudi, preference na jednostavnije odmore (iz hotela u bungalove, iz autodoma u šatore);
- povećava se potražnja za zemljištima jer se turisti sve češće odlučuju za izgradnju vikendica u kojima se osjećaju kao u drugoj kući.

Sljedeći faktor je napredak u **informacionoj tehnologiji**, posebno penetracija interneta, koji u velikoj mjeri utiče na dostupnost informacija, što za turistički sektor znači:

- veću raspoloživost turističkih informacija i postojanje sofisticiranih programa za dobijanje informacija (danas turisti imaju sve manje vremena i žele brzo doći do informacija na jednom mjestu);
- mogućnost «on-line bookinga» (odnosi se prije svega na turiste koji imaju iskustva);
- smanjenje uloge tour-operatora i turističkih agencija, jer postoji mogućnost da se cijeli turistički aranžman kupi preko interneta;

- djelimično transformisanje uloge nacionalnih turističkih organizacija, koje se moraju preusmjeriti na sve veću upotrebu e-marketinga.

Još jedna jako važna kategorija koja oblikuje turističku ponudu jeste **transport**. Dostupnost destinacije zavisna je od saobraćajne infrastrukture, koja ima sljedeće posljedice na turistički sektor:

- destinacije koje imaju razvijenu saobraćajnu infrastrukturu turistima su lako dostupne (što označava brzu i laku dostupnost i ruralnih regija) i na taj način su privlačnije;
- smanjenje autobusnog prevoza, dok se očekuje da će drumsosaoobraćajne gužve negativno uticati (posebno u toku sezone) na drumski saobraćaj;
- povećaće se promet u vazdušnom saobraćaju, posebno na destinacijama u kojima već postoje jeftine avio linije;
- očekuje se i povećanje krstarenja, i to ne samo luksuznih nego i jeftinijih (budget class), čija će popularnost rasti posebno kod stanovnika u starosnoj dobi od 50 i više godina;

Održiv razvoj turizma ima svoje mjesto i u konceptu turizma kao načina života i potrošnog modela današnjice. Pitanja zaštite čovjekove okoline će i u budućnosti dobijati na značaju. Za turizam to znači povećanu potražnju destinacija u kojima priroda i stanovništvo igraju jako značajnu ulogu, a posljedice su sljedeće:

- regionalne komponente destinacije dobijaju na značaju;
- privlačnije su one destinacije koje su povezane sa podrškom lokalne populacije razvoju kraja kao turističke destinacije i odnosom te populacije prema turistima;
- regioni koji su previše izgrađeni (veliki hoteli, mnogo betona itd.) postajace manje atraktivne destinacije.

Pored navedenih faktora, na oblikovanje turizma kao potrošnog modela današnjice u velikoj mjeri utiče i stabilnost, prije svega politička. Jedna od najvažnijih kategorija za turiste jeste **sigurnost**, koja je dobila na značaju poslije posljednjih terorističkih napada.

2.7. Kraći pregled postignutog razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori

Rekordan obim turističkog prometa u Crnoj Gori ostvaren je u 1987. godini (1,3 miliona turista i 10,8 miliona noćenja). Već tada započelo je opadanje obima turističkog prometa u Crnoj Gori, koji je dostigao minimum u devedetim godinama, ali je u posljednjih 6 godina broj turista i njihovih noćenja u stalnom porastu sa periodičnim oscilacijama. Većina prometa od turizma ostvaruje se na Primorju. Naime, prema podacima Republičkog zavoda za statistiku za 2004. godinu, od svih turista koji su posjetili Crnu Goru približno 10 procenata posjetilo je njen sjeverni i centralni dio.³ Udio turista i njihovih noćenja u severnoj i centralnoj Crnoj Gori relativno se smanjuje zbog bržijeg razvoja turizma u Primorju, ali treba napomenuti, da se broj stranih turista i njihovih noćenja od 1998. do danas povećao skoro za 100%.

Pet opština: Bijelo Polje, Žabljak, Kolašin, Podgorica i Cetinje 2004. godine posjetilo je skoro 85 procenata svih turista ove regije, ostvarivši približno isti procenat noćenja, na osnovu čega možemo

³ Kao sjeverni i centralni dio Crne Gore smo definisali prostor sledećih opština: Andrijevića, Berane, Bijelo Polje, Žabljak, Kolašin, Mojkovac, Nikšić, Plav, Plužine, Pljevlja, Podgorica, Rožaje, Cetinje i Šavnik (pogledaj dodatak 1).

zaključiti da su ove opštine nosioci razvoja turizma (najveći broj turista i noćenja ostvaren je u Podgorici, slijedi Žabljak – pogledaj Dodatak 1). U strukturi turista skoro 70 procenata čine domaći turisti, a nešto više od 30 procenata predstavljaju turisti iz inostranstva, što je nešto bolje od republičkog nivoa (27% stranih turista u 2004. godini).

Smještajni kapaciteti u sjevernoj i centralnoj Crnoj Gori u 2004. godini čine oko 6 procenata ukupnih smještajnih kapaciteta Crne Gore, što je, imajući u vidu površinu ovog područja i to da je uključena i Podgorica, jako malo.

Tabela 3: Statistika turističke posjete za planinske centre u periodu od 1998. do 2004. godine

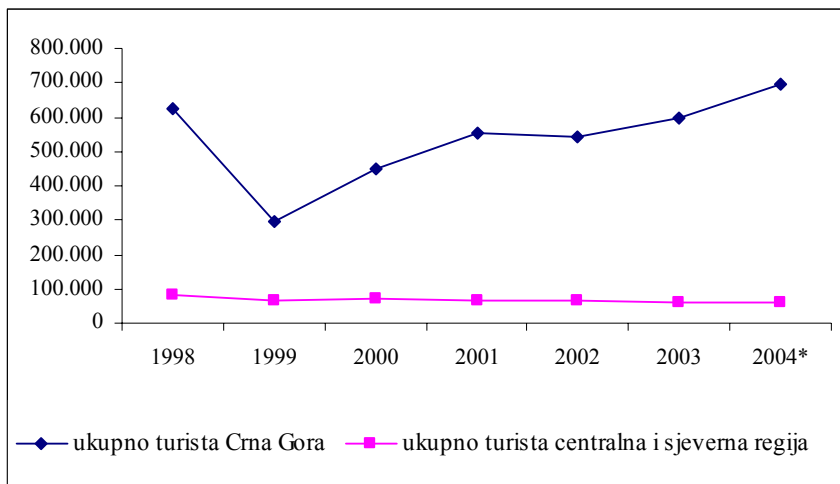
		TURIZAM				
		Turisti		Noćenja		Broj ležaja
		ukupno	strani	ukupno	strani	
CRNA GORA	1998	622.036	55.184	4.558.110	382.461	90.187
	1999	297.905	27.886	2.034.634	155.432	75.484
	2000	448.187	73.559	3.185.741	434.359	83.222
	2001	555.040	108.808	4.011.413	688.429	87.389
	2002	541.699	136.160	3.689.504	911.909	77.155
	2003	599.430	141.787	3.976.266	915.738	78.806
	2004	703.484	188.060	4.561.094	1.223.847	116.875
CENTRI U SJEVERNOJ I CENTRALNOJ CRNOJ GORI*	1998	84.069	8.344	251.769	24.696	4.544
	1999	67.758	8.389	329.287	33.664	4.591
	2000	71.466	10.452	459.995	30.992	4.672
	2001	66.602	11.848	348.296	35.300	4.820
	2002	64.948	14.827	245.925	36.010	4.792
	2003	57.560	15.658	165.342	31.784	4.712
	2004	63.394	20.215	164.096	39.693	5.094
CENTRI U SJEVERNOJ I CENTRALNOJ CRNOJ GORI* (%)	1998	13,5	15,1	5,5	6,5	5,0
	1999	22,7	30,1	16,2	21,6	6,1
	2000	15,9	14,2	14,4	7,1	5,6
	2001	12,0	10,9	8,7	5,1	5,2
	2002	11,9	10,9	6,7	3,9	6,2
	2003	9,6	11,0	4,2	3,5	6,0
	2004	9,0	10,7	3,6	3,2	4,4

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku, RCG i podaci Ministarstva turizma, 2004.

*Napomena: * podaci uključuju 14 opština zajedno sa Podgoricom*

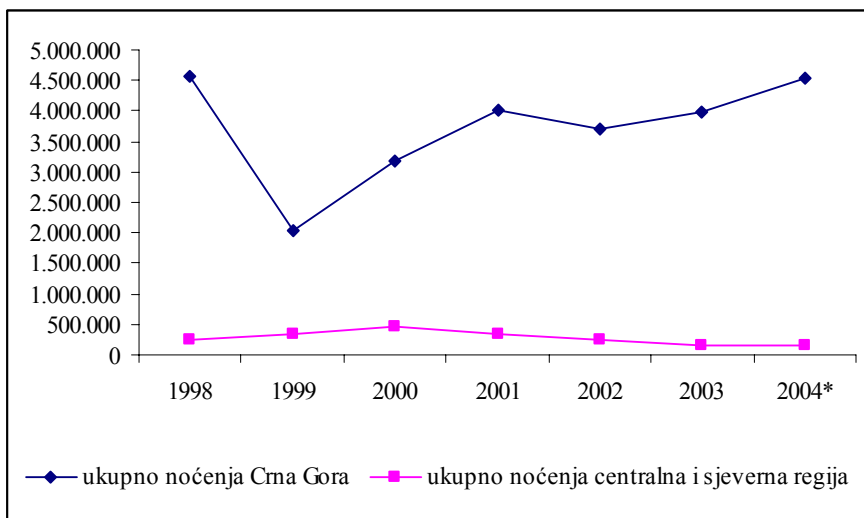
Na grafikonima 3 i 4 prikazan je trend kretanja broja turista i ostvarenih noćenja u Crnoj Gori i njenoj sjevernoj i centralnoj regiji u periodu od 1998-2004. Kao što možemo vidjeti, «gap» je jako veliki. Uzrok značajnog pada broja turista u Crnoj Gori u 1999. godini predstavlja NATO bombardovanje, nakon čega trend pokazuje jaku tendenciju rasta. U sjevernoj i centralnoj Crnoj Gori još se očekuje početak intenzivnijeg razvoja turizma i uzlazni trend.

Grafikon 3: Broj turista u Crnoj Gori i u sjevernoj i centralnoj regiji u periodu 1998- 2004.

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku, RCG i podaci Ministarstva turizma, 2004.
Napomena: Prethodni podaci

Grafikon 4: Broj noćenja turista u Crnoj Gori i u sjevernoj i centralnoj regiji u periodu 1998-2004.

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku, RCG i podaci Ministarstva turizma, 2004.
Napomena: Prethodni podaci

Kao osnovne faktore, koji su utjecali na razvoj turizma u sjevernoj i centralnoj Crnoj Gori navodimo:

- **Političku nestabilnost.** Kao prva i osnovna komponenta koja se javlja u skoro čitavoj literaturi i koja je potrebna za razvoj turističke djelatnosti ističe se politička stabilnost. Ako turista percipira destinaciju kao politički nestabilnu, to je jedan od prvih ograničavajućih faktora za dalji razvoj turističke djelatnosti u datoj oblasti.
- **Slabu saobraćajnu i komunalnu infrastrukturu.** Osnovnu razvojnu prepreku predstavlja saobraćajna infrastruktura, koja je u jako slabom stanju. Buduća izgradnja i obnova postojeće saobraćajne infrastrukture osnova je daljeg razvoja sjeverne i centralne regije Republike. Trenutna situacija je nepovoljna i sa stanovišta regionalnog razvoja, koji mora ići u pravcu razvoja nerazvijenih dijelova. Drugi infrastrukturni problemi vezani su za nizak nivo izgrađenosti komunalne i tehničke infrastrukture. Bitan element infrastrukture predstavlja elektrifikacija.

Postoji nesigurnost snabdijevanja ovih opština električnom energijom, posebno u lošim vremenskim prilikama.

- **Raseljavanje stanovništva.** Drugi problem sa kojim se suočavaju prije svega sjeverne opštine jeste jako slaba demografska slika. Naime, visoka stopa migracije stanovništva u ovoj regiji zabilježena u posljednjih deset godina posebno je izražena u seoskim područjima. Stopa migracije u tom periodu bila je približno 10 procenata, što utiče na starosnu strukturu stanovništva, u kojoj je u prosjeku veći procenat starijeg stanovništva nego u ostalim regijama Republike.
- **Manjak obrazovanih i stručnih kadrova.** Sljedeći razvojni problem je pomanjkanje stručnih i obrazovanih kadrova. Taj problem je jako izražen na nivou cijele Republike, a posebno u njenim najmanje razvijenim regijama. U cilju daljeg razvoja veoma su potrebni kreativni i obrazovani kadrovi. Znamo da se produkcijska funkcija sastoji od dva faktora: kapitala i rada. Kapital u prirodnim (primarnim) resursima potrebnim za razvoj turizma postoji, kao i finansijski kapital za dobre programe. Potreban je drugi faktor produkcije funkcije, a to je rad - inovativan, kvalitetan, stručno osposobljen.
- **Turistička infrastruktura u slabom stanju.** Turistički smještajni kapaciteti koje ova regija može da ponudi nalaze se u jako slabom stanju i nijesu se razvijali u posljednjih 15 godina. U cilju daljeg razvoja potrebno je renovirati postojeće i izgraditi nove kapacitete te razviti brojne turističke programe sporta, rekreacije, zabave...
- **Stanje u privredi.** Stanje u privredi posljedica je ostataka starog sistema i političke i ekonomske situacije na ovim prostorima u posljednjih 10 godina. Nerazvijenu i neodgovarajuću strukturu privrede karakteriše neekonomsko forsiranje razvoja pojedinih industrijskih djelatnosti koje su permanentno proizvodili gubitke i ozbiljno ugrožavali životnu sredinu. To je sa sobom povuklo visoku nezaposlenost i naglo siromašenje stanovništva. Turizam je grana koja ima perspektivu razvoja, ali ne može biti nosilac privredne aktivnosti u svim naprijed definisanim makro zonama.

3. STRATEŠKI CILJEVI RAZVOJA PLANINSKOG TURIZMA U CRNOJ GORI

Ciljeve razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori možemo svrstati u dvije grupe: kvantitativni i kvalitativni, od kojih su od najvećeg značaja privredni ciljevi. Jako važno je i da se pojedini ciljevi razvoja turizma interaktivno povezuju sa opštim privrednim i društvenim ciljevima razvoja Crne Gore. Nesumnjivo, veoma su značajni i kvalitativni i neprivredni ciljevi razvoja planinskog turizma, naročito kada govorimo o izuzetno bogatoj prirodi i nužnosti ravnomjernog regionalnog razvoja.

Za Crnu Goru je turizam i njegov razvoj jedna od prioritarnih privrednih i društvenih aktivnosti. Turizam je jedina djelatnost koja valorizuje i stavlja na tržište vanredno bogate prirodne resurse kojima raspolaže Crna Gora. Turizam sa jednim najvećih multiplikatora proizvodnje vanredno utiče na razvoj mnogih drugih privrednih djelatnosti (poljoprivrede, šumarstva, trgovine, saobraćaja, zanatstva, industrije prerade hrane, druge prerađivačke industrije, usluga...). Time će porasti broj turističkih preduzeća – pogotovo malih i mikro, a time i zapošljavanje. Tako očekujemo zaustavljanje depopulacije sjevernih i centralnih područja Crne Gore, pa i više - povratak nekih koji su u posljednjim godinama odlazili iz tih predjela. Turizam će prihodima, sigurno, omogućiti održavanje i dalji razvoj prirodnog bogatstva i nacionalnih parkova, kulturne, istorijske i etnografske baštine i ljudske tradicije. Na kraju će doprinijeti i porastu obrazovanja ljudi, porastu stepena obrazovanosti, daće prilike za zapošljavanje mladima i ženama te mnogima koji treba da prekvalifikacijom nađu nova radna mjesta.

Osnovni kvantitativni ciljevi razvoja turizma u periodu do 2010. i 2020. su:

- porast broja noćenja svih turista sa sadašnjih 160.000 na 1.380.000 u 2010. i na 4.200.000 u 2020. godini
- porast broja turističkih ležaja sa sadašnjih 3.500 na 11.500 u 2010. i na 35.500 u 2020. godini sa preovlađajućim smještajem u porodičnim hotelima i pansionima, privatnim apartmanima i sobama, soskom turizmu i katunima te u kampovima
- porast prihoda od turizma sa sadašnjih 4,5 mil. EUR na najmanje 65,1 mil. EUR u 2010. i na 185,4 mil EUR u 2020. godini
- porast broja zaposlenih sa sadašnjih 1.500 na 3.750 osoba u 2010. i na 11.100 osoba u 2020. godini

Porast turista i prihoda biće uglavnom realizovan na stranim tržištima, pa procjenjujemo da će udio stranog tržišta biti viši od 75% ukupnog turizma u planinskim turističkim destinacijama i centrima.

Prema tim ciljevima, struktura planinskog turizma poboljšaće se, kako u kvantitativnom tako i u kvalitativnom smislu. Povećaće se broj stranih turista i prihodi od turizma, planinski turizam u Crnoj Gori postaće značajniji, sa oko 15% udjelom u cjelokupnom turističkom prometu države.

Ostvarivanje kvantitativnih ciljeva razvoja turizma u planinskim turističkim destinacijama i centrima doprinijeće razvoju cijele zemlje:

- ostvarivanjem bržeg i ravnomjernijeg razvoja Crne Gore,
- prilivom sredstava od stranih turista,
- ostvarivanjem novih radnih mjesta,
- većem broju zaposlenih iz manje razvijenih područja, posebno žena i mladih,

- višestrukim uticajem na privredne djelatnosti koje su neophodne za obim i kvalitet turističke ponude,
- ubrzanjem razvoja malih i mikro preduzeća,
- očuvanjem i održavanjem prirodnih, kulturnih i istorijskih vrijednosti,
- većim stepenom informisanosti i obrazovanosti stanovništva,
- porastom životnog standarda stanovništva,
- poboljšanjem saobraćajne, komunalne i telekomunikacione infrastrukture u manje razvijenim područjima sjeverne i centralne Crne Gore,
- povezivanjem planinskog i primorskog turizma,
- boljim ekološkim ponašanjem i očuvanjem prirodnih vrijednosti,
- porastom prepoznatljivosti i imidža Crne Gore.

4. GLAVNE KARAKTERISTIKE RAZVOJA PLANINSKIH CENTARA U ALPIMA

Planinski turistički centri sve više se razvijaju u velike i bogate turističke destinacije koje nude svoje kapacitete i programe 365 dana u godini, a cilj je da mogu da ponude turističke proizvode brižljivo odabranim segmentima turističke potražnje. Ovaj razvojni trend inicira potražnja koja utiče na razvoj odgovarajuće ponude. Udio odmora koji sadrži sportsko-rekreativne aktivnosti sve je veći. Istraživanja pokazuju da je trend provođenja odmora u planinskim centrima u porastu i iznosi nešto više od 40 procenata. Isti trend važi i za provođenje zimskog odmora. Istraživanja pokazuju da je učešće ovih odmora u nekim državama dostiglo 30 procenata svih odmora (npr. Njemačka, Holandija).

4.1. Razvoj turističke ponude u planinskim centrima

Svi važniji turistički trendovi u planinskom svijetu usmjereni su ka ponudi kompleksnih odmora, što uključuje prirodna bogatstva prostora u kojem se turisti nalaze i atraktivnosti koje su produkt inovativnosti menadžmenta.

U aktivnosti koje se u centrima mogu održavati preko cijele godine ubrajamo:

- terme, gdje za njih postoje prirodni uslovi;
- planinarenje i alpinizam i druge aktivnosti u prirodi;
- aktivnosti u zatvorenim sportskim objektima;
- poslovni i kongresni programi.

Među aktivnostima koje se mogu razvijati u zimskom periodu glavna je aktivan odmor na snijegu:

- alpsko skijanje u svim oblicima (skijanje, snow board, turno skijanje, heliskiing i ostalo);
- klasično skijanje (trčanje na skijama);
- druge aktivnosti (sankanje, klizanje itd.);
- sportske aktivnosti u zatvorenim sportskim objektima.

Jako važna postaje i ponuda u predsezoni (po uzoru na ljetnji turizam) sa uključivanjem velikog broja priredbi – koncerata, velikih takmičenja, obilazaka eminentnih osoba, masovne priredbe (naravno, u okviru imidža koji kraj želi da stvori).

U okviru ljetnje sezone u planinskim centrima, glavni proizvod su ljetnje aktivnosti u prirodnom okruženju, od kojih navodimo:

- organizovane šetnje;
- šetnje po označenim uređenim putevima;
- planinski biciklizam (mountain biking);
- planinarenje i alpinizam.

Među ostale aktivnosti, koje su turistima atraktivne u ljetnjoj sezoni, možemo ubrojiti:

- aktivnosti na vodi - na mirnim i na nemirnim vodama u okviru principa zaštite prirode;
- aktivnosti na otvorenim površinama;

- aktivnosti u zatvorenim sportskim objektima.

4.2. Smjerovi normativnog uređenja turizma u skijaškim turističkim centrima

U okviru diskusije o smjerovima normativnog uređenja turizma u planinskim centrima treba se osvrnuti na dvije teme: razvoj i postojeća normativna uređenja na skijalištima i žičare. U oba slučaja obrađuju se postojeći normativi u EU i modeli Slovenije.

4.2.1 Skijališta

Osnova za osiguravanje reda i sigurnosti na skijalištima u svijetu su 10 FIS pravila i sudska praksa. Neke države su uvele i neka dodatna pravila, koja uređuju ponašanje na skijalištima i obaveze upravljača skijališta (Švajcarska: Verkehrssicherungspflicht, SKUS, Austrija, Francuska: standardi koji označavaju i kategorizuju skijaške staze), dok su u nekim državama za to područje urađeni posebni zakoni (Italija u pripremi; država Colorado: Colorado law; Slovenija: Zakon o sigurnosti na skijalištima).

Model Slovenije: Slovenija je još 1977. godine usvojila Zakon o sigurnosti na javnim skijalištima sa podzakonskim aktima koji su uređivali tehničke uslove rada skijališta, oznake na njima, obezbjeđenje i službu za spašavanje na skijalištima, kao i oprema za tu službu, koju mora osigurati upravnik skijališta. Zbog prevelike normativnosti i promijenjenih uslova upotrebe skijališta Parlament Republike Slovenije je 2002. godine usvojio Zakon o sigurnosti na skijalištima, koji je stupio na snagu 01.12.2003. godine. Sa zakonom su bili urađeni i podzakonski akti koji uređuju tehničke uslove i označavanje na skijalištima, kao i zaduženja i djelovanje nadzorne službe.

4.2.2 Žičare

U 2000. godini na snagu je stupila direktiva 2000/9/EU Evropskog parlamenta i savjeta, koja se odnosi na žičare za prevoz ljudi. Članice EU se obavezuju da u roku od dvije godine harmonizuju svoje zakone sa direktivom EU, a u roku od četiri godine (tj. do 03.05.2004) implementiraju zakone. U Evropskoj uniji su u pripremi i CEN standardi, koji će harmonizovati tehničko područje sa 23 + 1 standard i sa dva standarda za specijalnu užad.

Model Slovenije: Parlament Republike Slovenije u novembru 2003. godine usvojio je Zakon o žičarama za prevoz ljudi (u nastavku ZŽNPO), koji je stupio na snagu 03.01.2004. Zakon je djelimično harmonizovan sa direktivom 2000/9/EU. Njime se uređuje i pitanje gradnje žičara sa opredjeljenjem da je gradnja u javnom interesu i da za nju investitor mora da dobije odobrenje od Republike Slovenije ili lokalne zajednice. Koncesiju je potrebno dobiti za naprave koje već funkcionišu, kao i za one koje će se tek graditi. Odluke ZŽNPO moraju biti u cjelini sprovedene za dvije godine.

Zakon predviđa i mogućnost ograničenja vlasničkog prava nad zemljištem za potrebe gradnje žičara i za upotrebu skijališta u periodu zimske sezone, tj. od 15. oktobra tekuće do 15. maja naredne godine.

Slovenija je 01.maja 2004. godine postala punopravna članica Evropske unije. To je obavezuje da u cjelokupnosti harmonizuje svoje zakone, što će uraditi sa Pravilnikom o žičarskim napravama za prevoz ljudi.

Za uređenje područja koje osigurava sigurnost poslovanja, obrazovanja kadra koji radi na žičarskim napravama i uslova koje moraju ispunjavati kontrolori žičarskih naprava biće urađen pravilnik u roku koji propisuje ZŽNPO.

5. DEFINISANJE MAKRO I MIKRO TURISTIČKIH DESTINACIJA I NJIHOVE OSNOVNE KARAKTERISTIKE

5.1. Definisanje makro i mikro zona i turističkih destinacija planinskog turizma Crne Gore

Turistička ponuda sastoji se iz niza kapaciteta i programa-aktivnosti koje u određenom geografskom prostoru – zoni predstavljaju turističku destinaciju za koju postoji efektivna potražnja od strane domaćih ili stranih turista. Turizam se, dakle, odvija u prostornim zonama – u destinacijama, a ne u hotelu, na skijalištu, u bazenu, na planini ili nekim drugim pojedinačnim parcijalnim kapacitetima.

Turističku destinaciju definišemo kao prostornu zonu u kojoj postoji određena koncentracija turističkih resursa i kapaciteta, koja je dostupna saobraćajnim sredstvima i može se obići lokalnom saobraćajnom mrežom i koja je u očima turista prepoznatljiva i ima određen imidž.

Makro i mikro prostorne zone definisali smo na osnovu dosadašnjih brojnih analiza i inventarizacije i ocjene turističke ponude. Kategorije važne za definisanje makro prostornih zona bile su sljedeće:

1. Geografski položaj;
2. Prirodni resursi;
3. Postojeća turistička infrastruktura;
4. Stanovništvo.

Na osnovu tih kategorija evidentisane su prostorne cjeline koje su prema raspoloživim resursima značajne za turistički razvoj:

Područje -turistički centar	Uže zone	Urbano okruženje
Orjen	Subra i Reovci	Herceg Novi, Dubrovnik, Trebinje
Lovćen	Majstorovina i Ivanova korita	Kotor, Tivat, Budva, Cetinje
Rumija	Rumija, Lisinj	Bar, Ulcinj, Podgorica
Nikšić	Morakovo, Krново	Nikšić, Danilovgrad
Piva	Smriječno, Volujak, Maglić, Pivska planina	Plužine
Šavnik	Bijela, Strug	Šavnik, Nikšić, Boan
Durmitor	Žabljak, Gornja Bukovica	Žabljak, Šavnik
Pljevlja	Kosanica, Ljubišnja	Pljevlja, Brodarevo, Prijepolje
Bjelasica	Jezerine, Jelovica, Kurikuće, Vragodo, Majstorovina	Kolašin, Mojkovac, Bijelo Polje, Berane, Andrijevica
Rožaje	Cmiljevica, Hajla	Rožaje, Berane
Andrijevica	Komovi, Zeletin, Mokra	Andrijevica, Berane
Plav	Bor i Visitor	Plav, Gusinje
Veruša	Veruša, Maglić, Žijevo	Podgorica

Izvor: Radosav Nikčević

Prednja prostorna podjela je tehnološki zaokružena i prepoznatljiva prema identifikovanim resursima:

- **Orjen, Lovćen i Rumija**, imaju izraženu komplementarnu prednost: more – planina, na bliskom prostoru - rastojanju, kako ljeti tako zimi,
- **Plužine**, su posebno područje sa gravitirajućim planinama na lijevom priobalju Komarnice i Pive: Vojnik, Golija, Volujak, Maglić, koje čine posebnu geografsku, saobraćajnu i resursnu cjelinu,

- **Nikšić**, ima svoje planinsko okruženje: Prekornicu, Maganik, Vojnik, Krnovo, dio Moračkih planina, odnosno značajne resurse za razvoj planinskog turizma. Nikšić će također biti oslonac razvoja za područje Šavnik,
- **Šavnik** kojem gravitiraju: Vojnik, Krnovska glavica, Lola, Žurim, Štit, Kapa moračka i njihove padine su posebna geografska prostorna, saobraćajna i planinsko-turistička razvojna cjelina. Za ovaj prostor je na primjer istražen zimsko-turistički potencijal od 70.000 skijaša, na ovom prostoru su također i nekoliko klasičnih agro-turističkih sela, koja predstavljaju značajan turistički potencijal,
- **Žabljak sa Durmitorom** je zaokruženo područje koji posjeduje najveće planinske turističke potencijale u Crnoj Gori. Ovdje je priroda bila zaista izdašna pa zato nije čudo, kako je priroda zaštićena nacionalnim parkom i UNESCOm; centar područja je urbano naselje Žabljak, na visini od 1.450 m,
- **Andrijevića** je mikro zona koja se može razvijati na 3 strane: na Bjelasicu, na Komove i na Prokletije i koristiti prednosti svih tih područja,
- **Bjelasica** je zaokružena zona kojoj daje osnovnu karakteristiku planinski masiv okružen selima i većim gradovima, u kojima može turizam da postane vodeća privredna djelatnost,
- **Pljevlja** su posebno planinsko-turističko područje, odnosno njihove planine: Ljubišnja, kao najveći resurs i Kosanica, od koje planinski turistički razvoj može početi,
- **Rožaje** sa svojim planinama: Hajlom i Cmiljevicom su, također, posebno prirodno, saobraćajno, demografsko turističko područje,
- **Plav**, ima svoje izrazite planinsko-turističke potencijale: planine, jezera, rijeke i posebnu geo-prometnu poziciju koji se mora afirmisati u budućem turističkom razvoju,
- **Veruša** će vrlo brzo imati najpovoljniji geo-prometni položaj na planiranom auto-putu i udaljena od Podgorice 30 km, a od aerodroma 40 km. Ova činjenica kao i vanredni turistički potencijali Crne planine, Maglića, dijela Komova, Žijova, Planinice, opredjeljuju ovaj prostor kao posebno turističko područje.

Razvoj turizma u svijetu a isto tako i u planinskim područjima ide ka koncentraciji većih turističkih destinacija sa zajedničkim prepoznatljivim imidžem, zajedničkim marketingom, zajedničkim tehničkim rješenjima kao što su rezervacioni sistemi, zajednički sistemi ski karata, zajednički informacijski sistemi, idr. U to nas uvjeruju pojedini primjeri iz Alpa: SkiAmade centar u Austriji ima na raspolaganju 860 km skijaških staza, Tri doline u Francuskoj imaju 600 km skijaških staza, Megève centar u Francuskoj ima 450 km skijaških staza, Dolomiti Superski centar u Italiji ima 1.260 km skijaških staza (sa kapacitetom žičara od 200.000 osoba na sat i više od 1.500 sniježnih topova), Pohorje u Sloveniji zaokružuje 60 km skijaških staza sa izgradnjom još 50 km novih staza. Uz to razvijaju se i zajednički turistički i ski centri dvije ili više država: Zermatt u Švajcarskoj i Cervinija u Italiji imaju 480 km skijaških staza, u Sloveniji razvija se zajednički centar u Alpama, zajedno sa Italijom i Austrijom na trokutu državnih granica sa kapacitetom od 350 km skijaških staza. Svi ti centri imaju i bogatu ljetnu turističku ponudu jer inače ekonomski ne bi bile opravdane velike investicije u kapacitete, programe, radnu snagu, imidž i marketing.

Zbog toga smo prije svega sa marketinškog aspekta pa i u pogledu koncentracije razvoja turizma u sjevernom i centralnom djelu Crne Gore opredijelili smo tri makro prostorne zone i šest mikro prostornih zona.

Tabela 4: Makro i mikro prostorne zone za razvoj planinskog turizma Crne Gore

MAKRO ZONE	MIKRO ZONE
Bjelasica	Lovćen
Durmitor	Orjen
Prokletije	Rumija
	Vučje
	Kosanica
	Veruša

Tako određene makro zone čine sljedeće opštine:

- BJELASICA: Andrijeвица, Berane, Bijelo Polje, Kolašin i Mojkovac
- DURMITOR: Žabljak, Šavnik i Plužine
- PROKLETIJE: Plav i Rožaje

U okviru makro zona definisani su potencijalni planinski centri (ili opštine koje gravitiraju u makro zonama), koji predstavljaju nosioce lokalne turističke ponude (kao npr. Kolašin ili Bijelo Polje u zoni Bjelasica). Izvedenu podjelu na mikro zone treba shvatiti kao izdvajanje pojedinih prostornih cjelina iz makro zone koje bi trebalo da imaju dominantnu ulogu u daljem razvoju turističke djelatnosti makro zone i u dugoročnom prostornom planiranju.

Mikro zone koje smo identifikovali za razvoj planinskog turizma nalaze se na području pojedinih opština i zauzimaju njihov manji dio:

- Lovćen – opština Cetinje
- Orjen – opština Herceg Novi
- Rumija – opština Bar
- Vučje – opština Nikšić
- Kosanica – opština Pljevlja
- Veruša – opština Podgorica

Na osnovu prethodnog opredjeljenja prostornih zona, možemo definisati i turističke destinacije: Bjelasica, Durmitor i Lovćen, koje su već stekle određeni nivo turističke razvijenosti i imidža, i Prokletije, Orjen, Rumija, Veruša, Vučje i Kosanica, koje su potencijalne turističke destinacije u kojima intenzivniji razvoj turizma tek predstoji.

5.2. Osnovne privredne karakteristike turističke destinacije BJELASICA

5.2.1. Kraći pregled privredne razvijenosti

Razvoj sjevernog područja Crne Gore znatno je sporiji od razvoja centralnog i primorskog područja. Svih deset opština koje su 1991. godine imale tretman privredno manje razvijenih nalaze se na sjeveru Crne Gore.⁴ Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku BDP – bruto društveni proizvod po stanovniku u 2001. godini u zoni Bjelasica u prosjeku je iznosio 695 EUR, što je samo 30 procenata prosječnog BDP na nivou Republike. Opština Mojkovac je u 2001. godini u poređenju sa drugim opštinama imala najviši BDP po stanovniku, koji je iznosio 1.150 EUR ili približno 50 procenata

⁴ U grupi nedovoljno razvijenih bili su: Bijelo Polje, Kolašin, Mojkovac, Plužine, Žabljak i Rožaje, a među najmanje razvijenim: Berane, Andrijeвица, Šavnik i Plav.

republičkog prosjeka, dok je najniži BDP po stanovniku imala opština Andrijevica (533 EUR), kao što se može vidjeti iz tabele 5.

Tabela 5: BDP, BDP po stanovniku i broj stanovnika turističke destinacije Bjelasica u 2001. godini⁵

TURISTIČKA DESTINACIJA BJELASICA			
	BDP u EUR	Broj stanovnika	BDP ps u EUR
Andrijevica	3.038.974	5.697	533
Berane	25.441.538	34.912	729
Bijelo Polje	30.328.205	49.967	607
Kolašin	8.478.974	9.934	854
Mojkovac	6.553.846	5.697	1.150
TD BJELASICA	73.841.538	106.207	695
CRNA GORA	1.451.698.974	617.740	2.350

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku.

U strukturi BDP u opštinama koje se nalaze na području Bjelasice najveći dio zauzima prerađivačka industrija, koja predstavlja približno 35 procenata BDP cijelog područja. Zanimljivo je da je procenat BDP ostvarenog u sektoru hotela i restorana veoma mali i za cijelo područje je u 2001. godini iznosio samo 2 procenta.

Tabela 6: Struktura BPD-ja po opštinama u turističkoj destinaciji Bjelasica u 2001. godini u 000 EUR.⁶

TURISTIČKA DESTINACIJA BJELASICA							
	Andrijevica	Berane	Bijelo Polje	Kolašin	Mojkovac	TD BJELASICA	u (%)
UKUPNO	5.926	49.611	59.140	16.534	12.780	14.3991	100
Poljoprivreda, lov i šumarstvo	1.461	2.228	4.050	1.984	4.735	14.458	10
Ribarstvo	/	175	/	/	/	175	0
Vadenje ruda i kamena	/	1.325	/	/	/	1.325	1
Prerađivačka industrija	3.027	20.689	19.503	6.115	1.164	50.498	35
Proizvodnja električne energije	301	7.692	5.208	2.635	2.808	18.644	13
Gradevinarstvo	/	2.200	3.440	56	/	5.696	4
Trgovina na veliko i malo	704	7.611	17.574	3.299	1.945	31.133	22
Hoteli i restorani	2	1.301	1.159	4	458	2.924	2
Saobraćaj i skladištenje	380	5.728	7.453	2.349	1.554	17.464	12
Poslovi sa nekretninama	/	520	525	41	64	1.150	1
Zdravstveni i socijalni rad	51	142	228	51	52	524	0

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku.

⁵ Izračunato po prosječnom kursu dinara NBJ na dan 26.06.2004. (1 EUR = 71,766 dinara).

⁶ Podaci su objavljeni u Statističkom godišnjaku u DEM. Izračunati su u EUR po kursu 1EUR=1,95DEM.

5.2.2. Razvijenost turističke ponude

Osnov za razvoj turističke djelatnosti na ovom području Crne Gore jesu autentični i turistički atraktivni prirodni resursi, prije svega prirodna bogatstva Nacionalnog parka Biogradska gora i Bjelasice. Jedna od ključnih komparativnih prednosti za oblikovanje potencijalnog turističkog proizvoda ove regije jeste nizak nivo devastacije prostora i očuvanje ekološke ravnoteže. Dodatni potencijal za razvoj turizma na ovom području predstavljaju i ostaci kulturno-istorijskih spomenika. Sljedeća komparativna prednost razvoja turizma je povoljan saobraćajno-geografski položaj, blizina pograničnih regija i postojeća infrastruktura za sve vrste saobraćaja (drumski, željeznički i vazdušni). Pored navedenih, treba pomenuti i veliki demografski potencijal koji je potreban u cilju daljeg razvijanja turizma. Naime, na području Bjelasice živi približno 110.000 stanovnika, što predstavlja 17 procenata populacije Crne Gore.

Turistička djelatnost u ovoj turističkoj destinaciji većinom je koncentrisana u opštini Kolašin. Posljednjih deset godina političke nestabilnosti i opšte ekonomske krize u mnogome je uticalo na turističku ponudu, samim tim i na posjetu, pa i na prihode od turističke djelatnosti u cijeloj Crnoj Gori, posebno u njenim sjevernim opštinama.

Statistika pokazuje za 2004. godinu da samo 1,5 procenta turista koji borave u Crnoj Gori posjete turističke centre Bjelasice. Sudeći po broju turista, dva najposjećenija centra su Kolašin i Bijelo Polje. Naime, u njima je boravilo približno 75 procenata svih turista koji su posjetili područje Bjelasice u 2004. godini. Pad broja turista i noćenja u turističkoj destinaciji Bjelasica u 2004. godini je zbog obnove zatvorenog hotela u Kolašinu što utječe na skoro 4.000 manje turista i 16.000 manje noćenja. Prosječna dužina boravka turista u destinaciji iznosi 3,2 noćenja. Značajno je napomenuti, da je u poslednjim godinama bitno porastao udio stranih turista i postigao 24,2 procenata.

Broj i struktura turista u opštinama i u cijeloj turističkoj destinaciji Bjelasice prikazani su u tabeli 7.

Tabela 7: Broj i struktura turista u turističkoj destinaciji Bjelasica u periodu od 1998. do 2004.

		Turisti			Noćenja		
		ukupno	strani (%)	domaći (%)	ukupno	strani (%)	domaći (%)
CRNA GORA	1998	622.036	8,9	91,1	4.558.110	8,4	91,6
	1999	297.905	9,4	90,6	2.034.634	7,6	92,4
	2000	448.187	16,4	83,6	3.185.741	13,6	86,4
	2001	555.040	19,6	80,4	4.011.413	17,2	82,8
	2002	541.699	25,1	74,9	3.689.504	24,7	75,3
	2003	599.430	23,7	76,3	3.976.266	23,0	77,0
	2004	703.484	26,7	73,3	4.561.094	26,8	73,2
ANDRIJEVICA	1998	512	0,4	99,6	2.163	0,2	99,8
	1999	1.340	0,0	100,0	33.290	0,0	100,0
	2000	2.374	0,0	100,0	70.585	0,0	100,0
	2001	1.919	0,0	100,0	57.150	0,0	100,0
	2002	5	0,0	100,0	5	0,0	100,0
	2003	5	0,0	100,0	10	0,0	100,0
	2004	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0
	1998	2.510	8,0	92,0	11.060	3,5	96,5

BERANE	1999	2.752	13,6	86,4	6.922	7,1	92,9
	2000	5.236	9,9	90,1	69.433	1,1	98,9
	2001	5.239	12,5	87,5	70.779	2,0	98,0
	2002	2.878	22,3	77,7	14.950	11,1	88,9
	2003	2.844	17,1	82,9	8.689	9,9	90,1
	2004	3.127	15,9	84,1	7.895	9,4	90,6
BIJELO POLJE	1998	5.429	7,9	92,1	7.810	7,0	93,0
	1999	3.558	5,2	94,8	6.256	6,9	93,1
	2000	5.018	7,8	92,2	8.466	12,0	88,0
	2001	7.725	3,4	96,6	14.924	2,7	97,3
	2002	6.273	8,5	91,5	11.937	8,3	91,7
	2003	4.053	7,8	92,2	8.136	5,0	95,0
KOLAŠIN	2004	3.945	10,7	90,3	8.217	9,6	90,4
	1998	5.288	2,7	97,3	25.969	1,0	99,0
	1999	4.474	8,1	91,9	30.796	20,6	79,4
	2000	4.718	3,1	96,9	23.250	1,8	98,2
	2001	4.667	5,1	94,9	18.791	2,5	97,5
	2002	6.144	6,8	93,2	22.579	3,1	96,9
MOJKOVAC	2003	6.318	15,0	5,0	23.280	9,4	90,6
	2004	2.696	30,1	69,9	6.646	19,2	80,8
	1998	3.822	6,8	93,2	5.066	6,4	93,6
	1999	1.272	2,0	98,0	23.065	0,1	99,9
	2000	1.200	0,0	100,0	36.400	0,0	100,0
	2001	440	14,1	85,9	3.495	2,3	97,7
TD BJELASICA	2002	368	15,8	84,2	621	10,1	89,9
	2003	457	40,9	59,1	609	34,6	65,4
	2004	839	40,6	59,4	921	38,7	61,3
	1998	17.561	5,9	94,11	52.068	2,9	97,1
	1999	13.396	7,1	92,92	100.329	7,3	92,7
	2000	18.546	5,7	94,31	208.134	1,1	98,9
TD BJELASICA	2001	19.990	6,1	93,89	165.139	1,5	98,5
	2002	15.668	10,6	89,45	50.092	6,8	93,2
	2003	13.677	14,2	85,8	40.724	9,0	91,0
	2004	10.607	24,2	75,8	23.679	13,4	86,6

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku i podaci Ministarstva turizma, 2004.

Broj turista koji posjete ovo područje uslovljava mali broj smještajnih kapaciteta. Prema zvaničnim podacima, u 2004. godini na području Bjelasice nalazilo se samo 1,0 procenat od ukupnih smještajnih kapaciteta u Crnog Gori. Najveći broj ležaja je u Kolašinu (457). Podaci o broju ležaja, koje je objavio Zavod za statistiku, dobijeni su iz mjesečnih izvještaja statistike turizma. Prema ovim podacima ukupan broj ležaja u Crnoj Gori je u 2004 godini u odnosu na 2003 povećan za približno 50 procenata. To povećanje je u najvećoj mjeri nastalo zbog promjene metodologije, i potpunijeg obuhvata komplementarnih smještajnih kapaciteta, što je uticalo prije svega na statistiku smještajnih kapaciteta u primorskim opštinama. Promjena metodologije nije uticala na povećanje broja smještajnih kapaciteta u opštinama sjeverne i centralne Crne Gore.

Tabela 8: Broj ležaja u turističkoj destinaciji Bjelasica u 2003. i 2004. godini

	2003		2004	
	ukupan broj ležaja	u % od CG	ukupan broj ležaja	u % od CG
CRNA GORA	78.806	100,00	116.875	100,00
TD BJELASICA	1.069	1,36	1.094	0,94
ANDRIJEVICA	99	0,13	99	0,08
BERANE	275	0,35	275	0,24
BIJELO POLJE	129	0,16	140	0,12
KOLAŠIN	457	0,58	458	0,39
MOJKOVAC	109	0,14	122	0,10

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku i i podaci Ministarstva turizma, 2004.

Napomena: veliki broj smještajnih kapaciteta nije u komercijalnoj funkciji zbog boravka izbjeglica ili ratnog oštećenja .

5.2.3 Demografski podaci

Prema popisu stanovništva iz 2003. godine na području Bjelasice živi 106.207 stanovnika, što čini 17 procenata ukupnog stanovništva Crne Gore. U poređenju sa ostalim turističkim destinacijama, Bjelasica ima najveći broj stanovnika, što predstavlja veliki radno sposobni potencijal. Učešće aktivnog stanovništva u ukupnom broju stanovnika na ovom području nešto je niže od republičkog prosjeka i u 1991. godini iznosilo je 36 procenata, dok je republički prosjek bio 39 procenata. Dvije najveće opštine su Bijelo Polje i Berane i u njima živi približno 80 procenata stanovništva turističke destinacije Bjelasica. Demografski trendovi pokazuju migraciju stanovništva sa ovog područja. Broj stanovnika je u poređenju sa 1991. godinom smanjen za 8,5 procenata. Stanovništvo je migriralo iz svih opština, a najveće migracije zabilježene su u Mojkovcu i Andrijevici. Migracije stanovništva iz ovih opština bile su najčešće prema centrima I Primorju. To potvrđuje i indeks rasta broja stanovnika iz seoskih i gradskih područja prikazan u tabeli 9. Na ovaj način je dovedeno do raseljavanja seoskih područja. Problem starosne strukture stanovništva na području Bjelasice nije tako izražen kao na drugim lokacijama na sjeveru.

Tabela 9: Stanovništvo u turističkoj destinaciji Bjelasica u 1991. i 2003. godini

	2003	1991	Indeks rasta
Andrijevica	5.697	6.552	87
Gradsko područje	1.061	923	115
Seosko područje	4.636	5.629	82
Berane	34.912	37.473	93
Gradsko područje	11.734	11.908	98
Seosko područje	23.178	25.565	91
Bijelo Polje	49.967	54.437	92
Gradsko područje	15.875	16.423	98
Seosko područje	34.092	38.014	91
Kolašin	9.934	11.044	90
Gradsko područje	3.033	2.531	120
Seosko područje	6.901	8.513	81
Mojkovac	5.697	6.552	87

Gradsko područje	4.114	5.801	71
Seosko područje	5.901	4.924	120
Ukupno	106.207	116.058	92
Crna Gora	617.740	591.269	104
Udio u %	17,2	19,6	/

Izvor: *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova - Prvi rezultati, Zavod za statistiku RCG, 2004.*

5.2.3. Saobraćajna infrastruktura

Područje Bjelasice ima jako povoljan geografski položaj. Locirano je u srednjem dijelu Crne Gore. Dogradnja i rekonstrukcija postojeće infrastrukture treba da bude jedan od prioriteta u cilju daljeg razvoja turizma u ovoj turističkoj destinaciji. Kroz ovo područje prolaze sljedeći magistralni, regionalni i lokalni putevi:

1. Jadranski put (magistralni put M2 – E65/E80), koji povezuje Kolašin, Mojkovac i Berane sa centralnim (Podgorica), južnim (Petrovac, Herceg Novi) i istočnim (Rožaje) dijelom Crne Gore do Kosova (Kosovska Mitrovica).
2. Magistralni put (E 760) Ribarevine – Bijelo Polje – Prijepolje - Beograd
3. Magistralni put koji prolazi ovom regijom je i M9 Kolašin – Mateševo – Andrijevića – Peć, koji povezuje Crnu Goru sa Kosovom. Dio od Andrijevice do Peći trenutno nije u funkciji.
4. Regionalni putevi: Berane – Andrijevića i Bioče – Lijeva Rijeka – Mateševo.
5. Pored nabrojanih, područje Bjelasice isprepletano je cestama nižeg ranga, koje su po pravilu makadamske.

Pored drumskog saobraćaja, ovom turističkom destinacijom prolazi i željeznička pruga Beograd-Bar. Pruga je u lošem stanju i karakterišu je niska komercijalna brzina, nedostatak postrojenja, loša oprema i oskudica vagona (Prostorni plan RCG do 2000. godine, 1996).

U okviru vazdušnog saobraćaja u ovoj regiji postoji izgrađen aerodrom u Beranama, koji se ne koristi za javni saobraćaj. Najbliži aerodrom je u Podgorici, udaljen 75 kilometara.

Prema Prostornom planu RCG do 2000. godine, planirana je izgradnja autoputa (E763) Bar – Podgorica – Veruša – Mateševo – Andrijevića – Peć. Planirani put ima priključak do Kolašina. Na njega se u Andrijevići nadovezuje autoput Bar – Beograd (E763). Izgradnja ovih puteva planirana je do 2010. godine. (Izvor: Strategija razvoja Crne Gore do 2010. i Prostorni plan RCG do 2000, str. 47).

Pored pomenutih drumskih saobraćajnica, u prostornom planu predviđena je i izgradnja nove željezničke pruge, i to od Vrapčijeg Polja (blizu Bijelog Polja) prema Beranama i Peći. Novom prugom i obnovom već postojeće željezničke mreže osiguralo bi se kvalitetno povezivanje skijaškog centra Bjelasica sa nacionalnim i evropskim prometnim sistemom.

Pored prijedloga koji već postoje u Prostornom planu u cilju poboljšanja saobraćajne prohodnosti u ovoj regiji Crne Gore, predlaže se povezivanje priključka autoputa (E763), od Mateševa prema Kolašinu, sa Mojkovcem i Bijelim Poljem. Na ovaj način bi se povezao prsten oko područja Bjelasice, omogućila bi se jako dobra povezanost svih opština i brža dostupnost do Žabljaka (Mojkovac – Žabljak) i čitava turistička destinacija Durmitora i opština Pljevlja.

Slika 1: Postojeća i planirana saobraćajna infrastruktura u turističkoj destinaciji Bjelasica

Izvor: Prostorni plan RCG do 2000. godine

5.3. Osnovne privredne karakteristike turističke destinacije DURMITOR

5.3.1. Kraći pregled privredne razvijenosti

Politički i privredni tokovi u posljednjih deset godina negativno su se odrazili na cjelokupne društveno-ekonomske tokove na ovom području. Nivo razvijenosti opštine Šavnik znatno je niži od republičkog prosjeka, tako da Šavnik spada u grupu opština čiji je stepen razvijenosti ispod 75 procenata republičkog prosjeka. Na drugoj strani, opština Plužine se, sudeći po BDP po stanovniku, može uvrstiti među razvijenije opštine u Crnoj Gori, prije svega zahvaljujući hidroelektrani Piva, dok je BDP po stanovniku u opštini Žabljak približno 50 procenata niži od republičkog prosjeka (tabela 10).

Tabela 10: BDP, BDP po stanovniku i broj stanovnika u turističkoj destinaciji Durmitor u 2001. godini⁷

TURISTIČKA DESTINACIJA DURMITOR			
	BDP u EUR	Broj stanovnika	BDP ps u EUR
Žabljak	4.772.821	4.206	1.135
Plužine	11.901.538	4.270	2.787
Šavnik	913.846	2.938	311
TD DURMITOR	17.588.205	11.414	1.541
CRNA GORA	1.451.698.974	617.740	2.350

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku.

⁷ Izračunato po prosječnom kursu dinara NBJ na dan 26.06.2004. (1 EUR = 71,766 dinara).

U strukturi društvenog proizvoda opština ovog područja (tabela 11) posljednjih deset godina značajno je smanjeno učešće industrije: u Žabljaku više nego duplo, u Šavniku industrijske proizvodnje gotovo nema, a u Plužinama je udio industrije u 1998. godini smanjen za približno 30 procenata u posljednjih deset godina. U istom periodu zabilježeno je i značajno smanjenje prometa trgovine, ugostiteljstva i turizma. Na drugoj strani, učešće poljoprivrede u strukturi društvenog proizvoda u ovom periodu povećano je nekoliko puta. Približno 80 procenata privredne djelatnosti opštine Šavnik ostvareno je u poljoprivredi. Društveni proizvod u opštini Žabljak većinom je (80 procenata) generisan iz poljoprivredne i turističke djelatnosti. Učešće industrije u društvenom proizvodu značajnije je u opštini Plužine zbog hidroelektrane Piva.

Tabela 11: Struktura BDP u turističkoj destinaciji Durmitor u 2001. godini⁸

TURISTIČKA DESTINACIJA DURMITOR					
	Žabljak	Plužine	Šavnik	TD DURMITOR	u %
BDP	4.773	11.902	914	17.588	100
Poljoprivreda, lov i šumarstvo	615	761	205	1.581	9
Ribarstvo					
Vadenje ruda i kamena					
Prerađivačka industrija	868	2.441	330	3.638	21
Proiz. električne energije	1.263	7.723		8.985	51
Gradevinarstvo					
Trgovina na veliko i malo	296	469	149	914	5
Hoteli i restorani	1.403	275	71	1.748	10
Saobraćaj i skladištenje	303	195	146	644	4
Poslovi sa nekretninama	6			6	0
Zdravstveni i socijalni rad	19	39	13	71	0

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku.

Privredne grane koje imaju potencijal razvoja na ovom području su poljoprivreda, turizam i šumarstvo. Razvoj tih djelatnosti zahtijeva iznalaženje optimalnih prostornih rješenja u cilju očuvanja okoline i daljeg razvoja ovog područja na ekološkim osnovama.

Učešće aktivnog radnog stanovništva u ukupnom broju stanovnika na području Durmitora značajno je iznad republičkog prosjeka - približno 48 procenata, iz čega možemo zaključiti da je starosna struktura stanovništva dosta nepovoljna: procentualno je više starijeg stanovništva, jer se mladi raseljavaju.

5.3.2. Razvijenost turističke ponude

Područje Durmitora definisali smo kao jednu od tri makro zone - turističke destinacije za razvoj planinskog turizma. U okviru ove zone postoje tri mikro zone: Žabljak, Šavnik i Plužine, gdje je od posebnog značaja prostor Nacionalnog parka «Durmitor». Među opštinama Durmitora za turiste je najzanimljivija ponuda opštine Žabljak, koja ima daleko najviše turista (najrazvijenija turistička ponuda; smještajni kapaciteti; prirodne ljepote itd.).

⁸ Podaci su u Statističkom godišnjaku bili pokazani u DEM. Izračunati su u EUR po kursu 1EUR=1,95DEM.

Turistička djelatnost destinacije Durmitor, kao i cijele Crne Gore, u posljednjih 15 godina trpjela je posljedice ratnog okruženja i političke nestabilnosti. Broj turista koji je 2004. godine posjetio ovo područje je 12.364 osoba što iznosi samo 1,8 procenata ukupnog broja turista Crne Gore u toj godini. Od toga 92 procenata turista boravi na Žabljaku. U strukturi turista 24,2 procenata predstavljaju stranci, ostalo su domaći turisti (tabela 12).

Tabela 12: Broj i struktura turista u turističkoj destinaciji Durmitor u periodu od 1998. do 2004. godine

		Turisti			Noćenja		
		ukupno	strani (%)	domaći (%)	ukupno	strani (%)	domaći (%)
CRNA GORA	1998	622.036	8,9	91,1	4.558.110	8,4	91,6
	1999	297.905	9,4	90,6	2.034.634	7,6	92,4
	2000	448.187	16,4	83,6	3.185.741	13,6	86,4
	2001	555.040	19,6	80,4	4.011.413	17,2	82,8
	2002	541.699	25,1	74,9	3.689.504	24,7	75,3
	2003	599.430	23,7	76,3	3.976.266	23,0	77,0
	2004	703.484	26,7	73,3	4.561.094	26,8	73,2
ŽABLJAK	1998	15.230	2,9	97,1	58.630	1,5	98,5
	1999	8.194	1,7	98,3	41.528	0,7	99,3
	2000	9.871	3,3	96,7	40.397	1,8	98,2
	2001	10.344	9,0	91,0	40.897	5,3	94,7
	2002	10.032	12,4	87,6	36.901	6,4	93,6
	2003	8.748	20,3	79,7	30.727	12,0	88,0
	2004	11.374	22,2	77,8	37.830	16,6	83,4
PLUŽINE	1998	391	19,7	80,3	1.684	16,2	83,8
	1999	454	14,8	85,2	1.125	7,6	92,4
	2000	577	16,5	83,5	1.501	8,1	91,9
	2001	686	24,1	75,9	2.068	17,9	82,1
	2002	731	33,1	66,9	1.760	20,5	79,5
	2003	662	31,4	68,6	1.306	31,2	68,8
	2004	631	38,0	62,0	1.055	32,3	67,7
ŠAVNIK	1998	186	0,0	100,0	1.142	0,0	100,0
	1999	102	0,0	100,0	260	0,0	100,0
	2000	270	0,0	100,0	2.177	0,0	100,0
	2001	236	3,0	97,0	628	1,1	98,9
	2002	130	13,1	86,9	330	5,2	94,8
	2003	20	25,0	75,0	22	22,7	77,3
	2004	359	12,3	87,7	3.036	3,1	96,9
TD DURMITOR	1998	15.807	3,2	96,8	61.456	1,9	98,1
	1999	8.750	2,3	97,7	42.913	0,9	99,1
	2000	10.718	3,9	96,1	44.075	1,9	98,1
	2001	11.266	9,8	90,2	43.593	5,8	94,2
	2002	10.893	13,8	86,2	38.991	7,0	93,0
	2003	9.430	21,1	78,9	32.055	12,7	87,3
	2004	12.364	24,2	75,8	41.921	16,1	83,9

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku i podaci Ministarstva turizma, 2004..

Smještajni kapaciteti u turističkoj destinaciji Durmitor, prema podacima za 2004. godinu, predstavljaju samo 1,0 procenat primarnih smještajnih kapaciteta u Crnoj Gori, što je, kao i u ostalim makro turističkim destinacijama sjeverne i centralne Crne Gore, veoma malo (tabela 13). Skoro svi smještajni kapaciteti nalaze se na Žabljaku, koji je nosilac turističke djelatnosti destinacije Durmitor. Tačnih podataka o komplementarnim smještajnim kapacitetima nema, mada, prema nezvaničnim procjenama, vjerujemo da ih ima koliko i smještajnih kapaciteta u primarnom smještaju.

Tabela 13: Broj ležaja u turističkoj destinaciji Durmitor u 2003. i 2004. godini

	2003		2004	
	ukupan broj ležaja	u % od CG	ukupan broj ležaja	u % od CG
CRNA GORA	78.806	100,00	116.875	100,00
TD DURMITOR	1.145	1,45	1.131	0,97
ŽABLJAK	1.051	1,33	1.034	0,88
PLUŽINE	50	0,06	40	0,03
ŠAVNIK	44	0,06	57	0,05

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku i i podaci Ministarstva turizma, 2004.

5.3.3. Demografski podaci

Durmitorsko područje je uvijek bilo rijetko naseljeno. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, na ovom području živjelo je samo 2,3 procenta ukupnog stanovništva Crne Gore. Podaci novog popisa iz 2003. godine pokazuju trend opadanja broja stanovnika u odnosu na 1991. za približno 17 procenata, tako da je u ovoj regiji 2003. godine živjelo 1,8 procenata ukupnog stanovništva. Pad broja stanovnika primarno je prouzrokovan iseljavanjem stanovništva iz seoskih regija (Tabela 14).

Tabela 14: Stanovništvo u turističkoj destinaciji Durmitor u 1991. i 2003. godini

	2003	1991	Indeks rasta
Žabljak	4.206	4.900	86
Gradsko područje	1.940	1.848	105
Seosko područje	2.266	3.052	74
Šavnik	2.938	3.680	80
Gradsko područje	568	821	69
Seosko područje	2.370	2.859	83
Plužine	4.270	5.219	82
Gradsko područje	1.494	1.453	103
Seosko područje	2.776	3.766	74
TD DURMITOR	11.414	13.799	83
Crna Gora	617.740	591.269	104
Udio u %	1,85	2,33	/

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova - Prvi rezultati, Zavod za statistiku RCG, 2004.

Demografski pokazatelji kretanja stanovništva ove regije jako su nepovoljni. Prirodni priraštaj je veoma nizak, a istovremeno se povećava udio «stare» populacije u ukupnoj.

5.3.4. Saobraćajna infrastruktura

Durmitorsko područje se nalazi na sjeverozapadnom dijelu Crne Gore i zauzima površinu od 1.852 km² ili 13,4 procenata teritorije Crne Gore. Velika saobraćajna izolovanost osnovna je karakteristika ovog područja i predstavlja najveće razvojno ograničenje. Glavni magistralni saobraćajni pravci u Crnoj Gori na relaciji sjever-jug ili zapad-istok mimoilaze durmitorsko područje (Radović, M., Cerović G., 2002).

Kroz ovu područje prolazi samo jedan magistralni put:

1. Brod na Drini – Šćepan Polje – Plužine – Nikšić – Podgorica – Božaj – albanska granica), znači ni on ne prolazi kroz Žabljak, koji je primarni turistički centar ovog područja.

Regionalni saobraćajni putevi koji prolaze kroz područje Durmitora su:

1. Pljevlja – Most preko rijeke Tare – Mojkovac, koji se uključuje na Jadransku magistralu,
2. Regionalni put koji povezuje Žabljak i Šavnik, Nikšić (Žabljak – Bukovica – Boan – Šavnik – Nikšić),
3. Kolašin – Boan – Žabljak i
4. Regionalni put koji povezuje Žabljak i Plužine (Žabljak – Trsa - Plužine).

Osim loše saobraćajne infrastrukture, veliki problem ovih puteva (kao i u ostalim područjima) predstavlja njihovo zimsko održavanje, pa se dešava da su Žabljak i drugi krajevi zbog zimskih uslova ponekad i odsječeni od svijeta.

Željeznička infrastruktura u ovom području ne postoji.

Na Žabljaku postoji mali aerodrom, koji bi se mogao razviti u aerodrom regionalnog karaktera za male avione generalne avijacije. Uz to aerodrom bi mogao poslužiti i kao heliodrom. Trenutno je najbliži aerodrom u Podgorici, udaljen 175 km preko Mojkovca, a preko Šavnika i Nikšića 158 km.

Saobraćajna infrastruktura je u ovoj fazi razvoja prioritet, jer je preduslov za razvoj turizma i svih drugih djelatnosti. Prijeko je potrebna izgradnja i obnova magistralnih puteva, kao i izgradnja lokalnih puteva za povezivanje seoskih naselja sa opštinskim centrima. Pored toga treba dodatno ulagati u sisteme prenosa električne energije i komunalnu djelatnost, koja se odnosi na očuvanje čistoće i uređenje naselja, te vodosnadbijevanje i rješenje pitanja otpadnih voda.

U cilju rješavanja saobraćajne izolovanosti turističke destinacije Durmitor, u planskim dokumentima se navodi izgradnja nove magistralne ceste Risan – Nikšić - Žabljak i Pljevalja. U planskim dokumentima predlagan je puni profil magistralne ceste sa dve trake, širine najmanje 2 x 3,75 m, koja bi bila prohodna za saobraćajni promet svih 365 dana u godini.

Planirana saobraćajna infrastruktura je prikazana na slici 2.

Slika 2: Postojeća i planirana saobraćajna mreža u turističkoj destinaciji Durmitor

Izvor: Prostorni plan RCG do 2000. godine i Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

5.4. Osnovne privredne karakteristike turističke destinacije PROKLETIJE

5.4.1. Kraći pregled privredne razvijenosti

U analizu turističke destinacije Prokletije, za razliku od nekih drugih studija,⁹ uključene su dvije opštine: Rožaje i Plav jer definišemo marketinški značaj područja, koji se nalazi u tom planinskom području, koji se razteže i na Kosovo te u Albaniju. U cjelini su Prokletije jedna najznačajnijih potencijalnih turističkih destinacija na jugoistoku Europe.

Kao i ostale turističke destinacije na sjeveru Crne Gore, za Prokletije karakterističan je nizak nivo životnog standarda stanovništva, posebno u Plavskoj opštini. BDP po stanovniku je u ovoj regiji u 2001. godini iznosio 443 EUR, što je samo oko 20 procenata BDP na nivou Republike. Jako nizak nivo BDP po stanovniku zabilježen je u opštini Plav, samo 234 EUR, što je skoro dva puta manje nego BDP po stanovniku u opštini Rožaje i tek 10 procenata od prosječnog BDP po stanovniku u Republici. Podaci o kretanju BDP turističke destinacije Prokletije prikazani su u tabeli koja slijedi.

⁹ U Integralnom razvoju Prokletija autori su se usmjerili na širu oblast, koja se proteže do Skadarskog jezera.

Tabela 15: BDP, BDP po stanovniku i broj stanovnika u turističkoj destinaciji Prokletije u 2001. godini¹⁰

TURISTIČKA DESTINACIJA PROKLETIJE			
	BDP u EUR	Broj stanovnika	BDP ps u EUR
Plav	3.209.744	13.725	234
Rožaje	12.847.692	22.559	570
TD PROKLETIJE	16.057.436	36.284	443
CRNA GORA	1.451.698.974	617.740	2.350

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku.

Razloge za veoma nizak nivo BDP, posebno u opštini Plav, možemo naći u snažnom oslanjanju privrede na poljoprivredu i šumarstvo i jako mali udio prerađivačke industrije u strukturi BDP. U Rožajama je situacija nešto drugačija. Nosioci razvoja su poljoprivreda i šumarstvo, prerađivačka industrija i trgovina. Struktura BDP u objema opštinama u 2001. godini prikazana je u sljedećoj tabeli.

Tabela 16: Struktura BPD po opštinama u turističkoj destinaciji Prokletije u 2001. godini u 000 EUR¹¹

TURISTIČKA DESTINACIJA PROKLETIJE				
	Plav	Rožaje	TD PROKLETIJE	u %
BDP	3.210	12.848	16.057	100
Poljoprivreda, lov i šumarstvo	1.156	3.821	4.976	31
Ribarstvo	/	/	/	/
Vađenje ruda i kamena	/	/	/	/
Prerađivačka industrija	651	4.053	4.704	29
Proiz. električne energije	313	2.356	2.669	17
Gradevinarstvo		19	19	0
Trgovina na veliko i malo	848	1.971	2.819	18
Hoteli i restorani	273	47	320	2
Saobraćaj i skladištenje	608	481	1.089	22
Poslovi sa nekretninama	/	22	22	0
Zdravstveni i socijalni rad	26	78	105	1

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku.

5.4.2. Razvijenost turističke ponude

Turističku destinaciju Prokletije posjeti vrlo malo turista. Prema podacima Ministarstva turizma za 2004. godinu, destinaciju Prokletije posjetilo je samo 0,5 procenata ukupnog broja turista koji su posjetili Crnu Goru.

¹⁰ Izračunato prema prosječnom kursu dinara NBJ na dan 26.06.2004. (1 EUR = 71,766 dinara).

¹¹ Podaci su u Statističkom godišnjaku bili pokazani u DEM. Izračunati su u EUR po kursu 1EUR=1,95DEM.

U strukturi turista preovlađuju domaći turisti (70 procenata), ali se broj stranih turista brzo povećava. Turisti turističke destinacije Prokletije u prosjeku ostvare dva noćenja, dok je prosjek za cijelu Republiku 7 noćenja.

Ukoliko stanje turističke djelatnosti posmatramo iz perspektive mikro centara, možemo vidjeti da u Plavu nema registrovanih turista i njihovih noćenja iako postoji 274 turističkih ležaja. Ti su ležaji u zatvorenom hotelu, koji čeka adaptaciju i stavljanje u funkciju. Tako ispada posjeta oko 5.000 turista i skoro 20.000 noćenja. Tako se turizma za sada koncentriše u Rožajama, koje je trgovačko središte i vjerujemo da je većina turista u tranzitu ili u poslovnoj posjeti, dok manji broj njih opštinu posjeti iz turističkih razloga.

Tabela 17: Broj i struktura turista u turističkoj destinaciji Prokletije u periodu od 1998. do 2004. godine

		Turisti			Noćenja		
		ukupno	strani (%)	domaći (%)	ukupno	strani (%)	domaći (%)
CRNA GORA	1998	622.036	8,9	91,1	4.558.110	8,4	91,6
	1999	297.905	9,4	90,6	2.034.634	7,6	92,4
	2000	448.187	16,4	83,6	3.185.741	13,6	86,4
	2001	555.040	19,6	80,4	4.011.413	17,2	82,8
	2002	541.699	25,1	74,9	3.689.504	24,7	75,3
	2003	599.430	23,7	76,3	3.976.266	23,0	77,0
	2004	703.484	26,7	73,3	4.561.094	26,8	73,2
PLAV	1998	338	1,5	98,5	382	2,6	97,4
	1999	125	0,0	100,0	210	0,0	100,0
	2000	204	3,4	96,6	1.451	2,2	97,8
	2001	314	9,6	90,4	824	9,2	90,8
	2002	304	18,8	81,3	425	22,1	77,9
	2003	384	18,5	81,5	1335	19,4	80,6
	2004	0	/	/	0	/	/
ROŽAJE	1998	3.438	1,6	98,4	7.737	1,2	98,8
	1999	6.363	5,3	94,7	38.968	0,9	99,1
	2000	4.677	9,0	91,0	55.815	0,8	99,2
	2001	2.381	11,1	88,9	18.234	1,7	98,3
	2002	1.798	14,9	85,1	3.673	10,4	89,6
	2003	2.182	17,8	82,2	3.767	12,0	88,0
	2004	3.469	29,2	70,8	6.016	23,6	76,4
TD PROKLETIJE	1998	3.776	2,7	97,3	8.119	1,3	98,7
	1999	6.488	5,5	94,5	39.178	0,9	99,1
	2000	4.881	9,8	90,2	57.266	0,9	99,1
	2001	2.695	12,9	87,1	19.058	2,1	97,9
	2002	2.102	20,9	79,1	4.098	11,6	88,4
	2003	2.566	18,0	82,0	5.102	14,0	86,0
	2004	3.469	29,2	70,8	6.016	23,6	76,4

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku i podaci Ministarstva turizma, 2004..

Smještajni kapaciteti sa kojima raspolaže turistička destinacija Prokletije, prema podacima iz 2004. godine, predstavljaju samo 0,4 procenata ukupnih smještajnih kapaciteta Crne Gore.

Tabela 18: Broj ležaja u turističkoj destinaciji Prokletije u 2003. i 2004. godini

	2003		2004	
	ukupan broj ležaja	u % od CG	ukupan broj ležaja	u % od CG
CRNA GORA	78.806	1,00	116.875	100,00
TD PROKLETIJE	442	0,56	497	0,43
PLAV	274	0,35	274	0,23
ROŽAJE	168	0,21	223	0,19

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku i i podaci Ministarstva turizma, 2004.

Turistička destinacija Prokletije predstavlja veliki turistički potencijal za razvoj planinarstva, ljetnjeg i zimskog turizma sa planom da se djelimično ili u cjelini proglašene nacionalnim parkom. Prirodne ljepote uključuju veliki broj visokih planinskih sistema i vrhova koji imaju potencijale za razvoj ski centara, brojna jezera, rijeke, lednike, vrela, raznovrstan biljni i životinjski svijet itd.

5.4.3. Demografski podaci

Prema prelimiranim podacima Republičkog zavoda za statistiku, u 2003. godini je u odnosu na 1991. godinu broj stanovnika u ovoj regiji opao za približno 5 procenata. Razlog za ovakav trend je visoka stopa migracije stanovništva na području Plavske opštine, sa koje se u posljednjih desetak godina raselilo mnogo ljudi; indeks rasta broja stanovnika pokazuje da je broj stanovnika u ovoj opštini opao za približno 13 procenata. U opštini Rožaje trend je drugačiji. Naime, to je jedna od rijetkih opština na sjeveru Crne Gore koja nije zabilježila pad broja stanovnika između dva popisa stanovništva. Neznatan rast broja stanovnika u opštini Rožaje (od 1 procenta) ostvaren je, prije svega, zbog porasta broja stanovnika u gradskom području, pri čemu je broj stanovnika u seoskom području stagnirao.

Tabela 19: Stanovništvo područja Prokletija u 1991. i 2003. godini

	2003	1991	Indeks rasta
Rožaje	22.559	22.330	101
Gradsko područje	9.108	8.775	104
Seosko područje	13.451	13.555	99
Plav	13.725	15.684	88
Gradsko područje	5.228	6.051	86
Seosko područje	8.497	9.633	88
Ukupno	36.284	38.014	95
Crna Gora	617.740	591.269	104
u %	5,9	6,4	

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku.

Na ovom području živi približno 6 procenata cjelokupne populacije Crne Gore. Učešće aktivnog radnog stanovništva u ukupnom broju stanovnika u opštini Plav iznosi 25 procenata, u opštini Rožaje 31 procenat, dok je republički prosjek 39 procenata. Ovi podaci su indikatori strukture stanovništva i pokazuju da u strukturi stanovništva preovlađuje mlađe stanovništvo. Treba istaći da su ovo podaci iz 1991. godine. Detaljni podaci posljednjeg popisa stanovništva iz 2003. godine još uvijek nijesu objavljeni.

5.4.4. Saobraćajna infrastruktura

Područje Prokletija dosta je slabo povezano sa ostalim regijama u Republici. Drumski saobraćaj koji prolazi ovom regijom čine:

1. Magistralni put «Jadranski put» M2 (E 65/ E 80): granica Hrvatske – Herceg Novi – Kotor – Tivat – Petrovac – Podgorica – Mojkovac – Ribarevine – Berane – Rožaje – Kosovska Mitrovica;
2. Magistralni put M9 (E 762): Kolašin – Andrijevića – Murino – Peć (put od Murina nije u funkciji)
3. Regionalni putevi: Berane – Andrijevića, Rožaje – Kula (granica Srbije odnosno Kosova) i Murino – Plav – Gusinje.

Svi nabrojani putevi su, pored rijetkih izuzetaka, u jako slabom stanju. Posebno treba napomenuti magistralni put M9, koji nema elemenata magistralnog puta. Željeznička pruga ne prolazi kroz ovo područje. Najbliže željezničke stanice su Kolašin i Bijelo Polje. Najbliži aerodrom koji je u funkciji je aerodrom Podgorica. Postoji mogućnost stavljanja u funkciju i beranskog aerodroma, mada treba imati u vidu da bi on bio regionalnog karaktera.

Slika 3: Postojeća i planirana saobraćajna infrastruktura u turističkoj destinaciji Prokletije

Izvor: Prostorni plan Republike Crne Gore do 2000. godine.

Planirani autoputevi skoro neposredno prolaze kroz ovo područje i predstavljaju ključnu kariku planiranog razvoja područja Prokletija. Uz pretpostavku dobre obnove postojećih i izgradnje planiranih puteva (Andrijevića – Plav, Berane – Rožaje) i uz alternativno uspostavljanje novog

turističkog puta koji bi povezao Gusinje i Podgoricu¹² (put bi djelimično prolazio i kroz Republiku Albaniju), turistička destinacija Prokletije imala bi sve mogućnosti za brži turistički razvoj.

Pored planirane mreže autoputeva, predviđena je i nova željeznička pruga koja bi povezala Bijelo Polje, Berane, Andrijevicu i Peć.

¹² Po idejnim projektima puta koji je izradio Institut za puteve iz Beograda, dužina puta iznosila bi oko 70 km, od čega oko 53 km novog puta, pri čemu bi na teritoriji Albanije bilo oko 32 km sa tunelom od 4 km. Put bi išao dolinom rijeke Cijevne do sela Dinoša kod Podgorice. Izgradnja puta koštala bi oko 58 miliona EUR. Po drugoj varijanti puta – koridora dolinom Vrmoše potom do Veruše, uz proboj tunela u dužini od oko 2,8 km ukupna dužina puta iznosila bi 67 km, od čega 9,3 km na teritoriji Albanije, a novog puta treba izgraditi 28 km (u Albaniji 9,3 km i u Crnoj Gori 18,7 km). Ukupni troškovi gradnje puta planiraju se na oko 49 miliona EUR.

6. INVENTARIZACIJA I PROCJENA RESURSA U TURISTIČKIM DESTINACIJAMA

Za sve turističke destinacije koje smo definisali sa aspekta razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori sakupili smo, prema jedinstvenoj metodologiji, podatke o resursima i vrednovali ih na osnovu 5 kategorija:

1. Osnovne geografske karakteristike,
2. Prirodni i antropogeni resursi,
3. Turistički kapaciteti,
4. Turistički programi i
5. Manifestacije

U okviru svake od navedenih kategorija ocjenjivali smo pojedine potkategorije. Između osnovnih geografskih karakteristika vrednovali smo: geografski položaj, saobraćajnu dostupnost, zdravstvene i sigurnosne usluge i turističku organizaciju u kraju. Druga kategorija bili su prirodni, kulturno-istorijski i sakralni resursi. Sljedeći korak bila je ocjena turističkih kapaciteta kraja, u koju smo uvrstili: ponudu smještajnih kapaciteta, lokalni prevoz, turističke servisne ponude itd. U okviru ocjene turističkih programa bili su specifikovani: sport i rekreacija, zdravstvo, zabava i slobodno vrijeme, hrana i piće, itd. Posljednja kategorija bile su manifestacije – kulturne, etnološke, sportske i dr. manifestacije u kraju.

Inventarizacija i procjena turističkih resursa izrađena je na osnovu stručne ocjene i zajedno sa turističkim ekspertima i radnicima u turističkim centrima, opštinama i hotelsko-turističkim preduzećima.

Opštine na području Bjelasice koje u svojim strategijama razvoja imaju turizam kao jednu od najvažnijih razvojnih grana imaju veoma pozitivan stav u pogledu mogućnosti razvoja Bjelasice kao prepoznatljive turističke destinacije, od koje će sve lokalne uprave imati koristi.

6.1. Turistička destinacija BJELASICA

Po prirodnim osobenostima i turističkim potencijalima Bjelasica predstavlja jedno od najvećih zimsko-turističkih potencijala Jugoistočne Evrope koji su su veoma značajni za sveukupan razvoj Crne Gore.

Planinski masiv Bjelasice (najveći vrh Crna glava 2.139 m) nalazi se između urbanih naselja: Kolašina na jugozapadu; Andrijevice, na jugoistoku; Berana, na istoku; Bijelog Polja, na sjeveru i Mojkovca, na sjeverozapadu. Ljetnji turistički potencijal je nadprosječan. Rijeke: Lim i Tara; jezera: Pešića, Ursolovac – mali i veliki, Šiško i Biogradsko; prašuma Biogradska gora koja sa Biogradskim jezerom čini nacionalni park; vrhovi – vidikovci: Ključ (kota 1.973), Lumer (kota 1.863), Zekova glava (kota 2.117), Crna glava (kota 2.139), Crna glava (kota 2.122).

Komplementarni, zimsko-ljetnji, agro turistički osnov predstavljaju sela: Vranještica, Lubnice, Kurikuće, Zagrad, Femića krš, Ostrelj i Majstorovina i katunska naselja: Krivi do, Čkala, Rupe rečinske, Vranjak, Padeža, Jelovica, Sladjevac, Rupe ravanjske, Savine bare, Golomanski do, Riva, Dolovi Lalevića, Jelina katunina, Vragodo, Šiška, Suvodo, Žarski, Dolovi, Omar, Rupe, Bardov do,

Zubci, Senjak, Brklje, Torine i drugi. Sva sela mogu imati značajnu ulogu u budućoj ekonomskoj valorizaciji Bjelasice.

Vranještica se nalazi na južnim padinama Ključa. Auto-put Podgorica-Veruša-Mateševo-Andrijevića, neposredno tangira Vranješticu, te će ona imati najpovoljniju putnu infrastrukturu od svih bjelasičkih sela. Pored toga, ona se praktično nalazi na samom skijalištu Ključ, sa kojim ga može povezati samo jedna ski-staza (koju je djelimično sama priroda uradila) i jedna žičara.

Lubnice i Kurikuće nalaze se u samom centru Bjelasice. Tu su idejno isprojektovani smučarski kapaciteti zone Kurikuće. Na tom prostoru su i bjelasička jezera: Pešića, Uslovac mali i veliki, Šiško, te najveći vrhovi Bjelasice (Crna glava – južna 2.139 m i Crna glava – sjeverna 2.122 m). Lubnice i Kurikuće su povezane solidnom komunikacijom sa Beranama, što predstavlja sa tog aspekta dobru infrastrukturu osnovu.

Majstorovina je na sjevernim padinama Turjaka (kota 1.912) i sjeverne Crne glave (kota 2.122). Ovo selo je osnovno polazište i oslonac koncepcije razvoja Bjelasice sa strane Bijelog Polja. Njegovo uključenje u agro-turistički razvoj Bjelasice je vrlo izvjesno u bliskoj budućnosti.

Zimsko-turistički potencijal Bjelasice zasniva se na procjeni kapaciteta za alpsko i nordijsko skijanje. Procjena skijaških terena na Bjelasici:

	Zona	Nivo obrade	Broj staza	Broj pruga	Dužina kosa m'	Kapacitet skijaša	Broj skijaških dana
1	Jezerine	Idejni projekti+glavni projekti+izvedeno stanje	16	33	38.764	10.570	130 do 150
2	Jelovica	Idejna rješenja	10	19	29.530	8.254	130 do 150
3	Kurikuće	Idejna rješenja	12	24	44.544	13.102	130 do 180
4	Vrahodo	Idejna rješenja	8	18	20.556	5.102	130 do 150
5	Majstorovina	Idejni projekti+glavni projekti	25	94	111.636	22.456	100 do 180
	Svega 1-5		71	188	245.030	59.484	100 do 180

Izvor: R. Nikčević, Skijališta Crne Gore kao faktor turističkog razvoja, 1993.

R.Nikčević, R.Alihodžić i grupa autora, Ski-biznis centar "Bjelasica" Bijelo Polje, 2004.

Pozicije staza za nordijsko i turno skijanje su:

- u zoni Jezerine – postojećim lokalnim putevima, na relaciji Jezerine – Vranjak – raskrsnica; raskrsnica-Škala-Lakin do-Bačko brdo-Lisa-Trešnjevik-Štavna; raskrsnica-Zekova glava;
- u zoni Jelovice – samom dolinom Jelovice i šumskim putevima u pravcu visočijih kota;
- u zoni Kurikuće – čitavim potezom od Kurikuća do Suvodola i dalje do Bubulovca i Šiške, odnosno samog Šiškog jezera;
- u zoni Vrahodo – na prostoru od Vreoca preko katuna Žarskog do katuna Dolovi i katuna Omar;
- u zoni Majstorovina – po mnoštvu šumskih puteva koji izlaze u Vagane Kaljića i dalje u pravcu katuna, Dolovi i Omar.

Bjelasica može se turistički razviti kao jedinstvena cjelina. Razvoj može početi od bilo koje tačke: Jezerine, odnosno Kolašina; Jelovice i Kurikuća, odnosno od Berana; Vragodola, tj. od Mojkovca ili od Majstorovine tj. od Bijelog Polja. Naime, stepen izgradjenosti bilo koje zone biće u funkciji razvoja i ekonomske efikasnosti čitavog sistema Bjelasice.

Pored Jezerina intenzivniji razvoj treba očekivati na području Majstorovine, koja je kako najveća tako i geoprometno veoma perspektivna. Opština Bijelo Polje uradila je svu prostornu plansku dokumentaciju. Sa izgradnjom bazne infrastrukture: put za planinu, energetika i vodopsnabdijevanje funkcionalno se otvara područje Vragodo – od Mojkovca, pa bi se time mojковаčka Bjelasica (Žarski katun – Bjelogrivac) mogla razvijati, jer će sva bazna infrastruktura do tih pozicija doći od strane Majstorovine, odnosno Bijelog Polja.

Pored procjene potencijala data je ocjena cjelokupne turističke ponude krajeva (mikro centara) koji čine turističku destinaciju Bjelasica. Ocjenu ćemo započeti Kolašinom, koji je do sada bio vodeći turistički centar Bjelasice i koji ima potencijale da se razvije u vodeći turistički centar čitave turističke destinacije.

6.1.1. Kolašin

Kolašin je mala opština, u kojoj, po popisu iz 2003. godine, živi približno 10.000 stanovnika. Broj stanovnika je, u poređenju sa 1991. godinom, smanjen za približno 10 procenata. Opština se prostire na površini od 894 km² i nalazi se u središnjem i sjevernom području Crne Gore.

Od karakteristika interesantnih za turiste, Kolašin je najbogatiji prirodnim znamenitostima. Među njima nabrajamo:

1. Prirodne

- **Nacionalni park Biogradska gora** - U okviru Bjelasice nalazi se i Nacionalni park Biogradska gora, koji čine Biogradsko jezero i Biogradska gora, ukupne površine 5650 ha. Nacionalni park osnovan je 1978. godine. Biogradsko jezero nalazi se na 1094 m nadmorske visine, okruženo je prašumom, dugačko 1100 m, široko 400 m i duboko 12 m. Obala jezera je duga 3,5 km. Oko jezera je izgrađena turistička staza. Najveću i najznačajniju biološku vrijednost čini prašuma Biogradska gora, koja obuhvata površinu od 1600 ha.
- **Rijeke** – Tara, Morača i Mrtvica;
- **Jezera** – Biogradsko jezero.
- **Brda, planine** – Kolašin je okružen sljedećim većim planinskim sistemima, vrhovimam, prevojima: Sinjavina, Bjelasica, Komovi, Semolj, Kapa Moračka, Maganik, Štavnja i Ključ.
- **Botanički vrtovi** – Botanička bašta Danijel Vinček, osnovana 1980, u kojoj je predstavljena kontinentalna flora.
- **Pećine** – Pećina Leura nalazi se u selu Rovca 40 km od Kolašina u pravcu Podgorice. Izuzetno je bogata stalagmitima i stalaktitima.

2. Kulturno-istorijske

- **Most knjaza Danila** (spomenik III kategorije) na rijeci Mrtvici;

- **Ostaci barutane** (spomenik III kategorije), Vinića Brdo;
- **Zavičajni muzej** – mali muzej;
- **Spomenici** iz Drugog svjetskog rata.

3. Sakralne

- **Manastir Morača** (spomenik I kategorije) – jedan od najmonumentalnijih srednjovjekovnih spomenika u Crnoj Gori nalazi se na desnoj obali rijeke Morača. Sagrađen 1252.godine, manastirski kompleks čine dvije crkve i prostrano zdanje manastirskih konaka.

Pored primarnih turističkih resursa urađena je inventarizacija i za sekundarne resurse. Trenutno u Kolašinu u primarnom smještaju ima 458 ležaja, od čega je po kategorizaciji samo 25 ležaja u kategoriji tri zvjezdice, dok većina ostalih odgovara standardu dvije zvezdice. Najveći hotel je Bjelasica, koji ima kapacitet od 360 ležaja. U 2003. godini hotel je privatizovan i dobio je većinskog privatnog vlasnika englesku firmu Beppler&Jacobson, koja renovira hotel zajedno sa obogaćenim hotelskim sadržajima.

Ostali mali hoteli i moteli su u privatnom vlasništvu. Detaljnijih podataka o kapacitetima komplementarnog smještaja nemamo. Prema dobijenim informacijama, to su smještajni kapaciteti na nivou jedne do dvije zvjezdice, koji najčešće nijesu prijavljeni.¹³ Možemo zaključiti da je trenutna ponuda smještajnih kapaciteta, imajući u vidu da je Kolašin trenutno, a to će biti i u buduću, nosilac turističkog razvoja ove regije, u jako lošem stanju.

Tabela 20: Smještajni kapaciteti u opštini Kolašin

	KATEGORIZACIJA	BROJ LEŽAJA	DODATNA PONUDA
Hotel «Bjelasica»	**	360	restoran, aperitiv bar, zatvoreni bazen, kuglana, teretana, sportski tereni,
Hotel «Vila Jelka»		30	eko hrana, rafting, planinarenje, jahanje, izletnički centar, planinske kuće
Hotel «Čile»	***	25	restoran sa 50 mjesta, parking
Hotel «Garni»	**	23	restoran i parking
Motel «Kolašin»	/	30	/
Apartmani «Savrdak»	**	12	restoran
Kamp «Biogradsko jezero»	/	8	restoran
Privatan smještaj	Obično - *	Nema podataka	/

Izvori: <http://www.visit-montenegro.cg.yu/smjestaj/kolasin.htm>; www.skijanje.co.yu i Tanja Medenica, TIC Kolašin

¹³ Od komplementarnog oblika smještaja, prema popisu kapaciteta od 31. avgusta 2004, registrovane su samo privatne sobe u Kolašinu i na Žabljaku.

U Kolašinu djeluje jedan od tri turističko-informativna centra (TIC), koji se trenutno nalaze na sjeveru Gore Gore,¹⁴ kao i nekoliko turističkih agencija («Jelka tours» i dr.).

Od turističkih programa Kolašin turistima trenutno može da ponudi: igraonicu (koja je lokalnog karaktera, salon zabave), kapacitete za kongresnu i sajamsku djelatnost koji su u jako slabom stanju, zdravstvene programe (vazдушna banja Nacionalni park Biogradska Gora), koji nijesu dovoljno komercijalizovani, i programe za zabavu (kino, diskoteku i malo pozorište).

U okviru sportsko-rekreativnih programa, uzimajući u obzir prirodne resurse ovog kraja, turistima se nude: grupni sportovi, lov i ribolov, rafting, zimski sportovi i planinarenje.

Kulturno-zabavne i sportske priredbe, koje su dio turističke ponude, a održavaju se u Kolašinu su sljedeće:

1. Februar – crnogorski SKI fest
2. Mart – kup Crne Gore «Zlatna Lasica», savezni SKI fest
3. April – takmičenje recitatora
4. Maj – festival dječije poezije
5. Jul – Glas Tare – muzičko takmičenje, akcija Biramo najljepše dvorište
6. Avgust – slikarska kolonija na međunarodnom nivou

Jedna od najznačajnijih manifestacija je «Vrela zima u brdima», koja se održava tokom zimske sezone.

6.1.2. Kolašin: Procjena turističkih resursa

Kolašin karakteriše relativno slaba saobraćajna dostupnost, ocijenjena prosječnom ocjenom 5 (od 10). Znamenitosti su ocijenjene dosta visoko, i to sa 9 (od 10). Za tako visoku ocjenu zaslužne su, prije svega, prirodne znamenitosti Nacionalnog parka Biogradska gora, koje predstavljaju turističke atrakcije na nacionalnoj i međunarodnoj ravni i atraktivne su jednako za domaće, strane turiste i izletnike. Kulturno-istorijske znamenitosti ocijenili smo značajno niže nego prirodne, dok su sakralne (Manastir Morača) približno na istoj ravni kao prirodne.

Turistička ponuda (smještaj, dostupnost turističkih informacija, turističke usluge, šoping itd.) i turistički programi (sport i rekreacija, zdravstvo, zabava i slobodno vrijeme, hrana i piće, duhovna relaksacija itd.) ocijenjeni su sa 5 (od 10). Očekujemo da će se ocjene turističke ponude povećati u budućnosti, prije svega zbog privatne inicijative (prodaja najvećeg hotela Bjelasica privatnim investitorima). Turističke informacije (marketing, brošure, propagandni materijal) na zadovoljavajućem su nivou, posebno po izradi turističke karte za Bjelasicu i Komove. Ostale, dodatne turističke usluge (pošta, parking, banka itd.) postoje, ali bi njihove usluge mogle biti bolje.

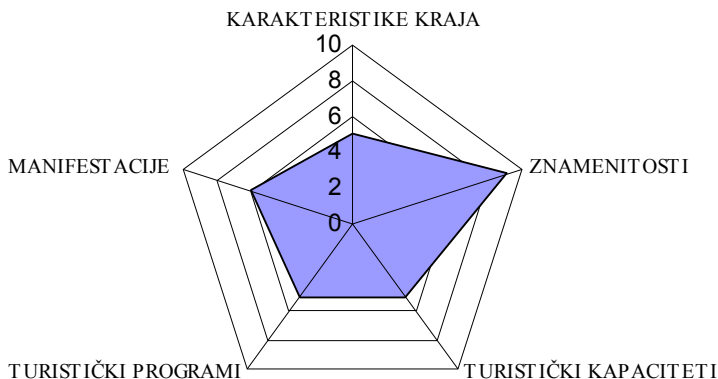
Turistički programi nijesu dovoljno organizovani za turiste i ne prodaju se na pravi način, mada postoje privatne inicijative koje imaju potencijala da turističku ponudu uzdignu na viši nivo (npr. turistička agencija »Vila Jelka«). Programi kongresne djelatnosti, igraonice, programi za relaksaciju,

¹⁴ Prema novom Zakonu o turizmu i turističkim organizacijama, postojeći TIC prerašće u nove LTO (lokalne turističke organizacije).

za duhovnu relaksaciju i zdravstveni programi ne postoje. Značajno je što je ponuda hrane i pića, zbog svoje autohtonosti, ocijenjena jako dobro.

Manifestacije, kao značajan dio turističke ponude, zanimljive kako za domaćine tako i za turiste, ocijenjene su ocjenom 5 (od 10), jer su većinom lokalnog karaktera.

Grafikon 5: Ocjena turističke ponude Kolašina

6.1.3 Berane

Berane je jedna od većih opština na sjeveru Crne Gore. Prema popisu iz 2003. godine, u Beranama je živjelo približno 35.000 stanovnika, što je za 7 procenata manje nego u 1991. godini. Velik broj stanovnika ove opštine, približno 65 procenata, naseljen je u ruralnom predjelu.

Opština se prostire na površini od 660 km² i nalazi se na sjeveroistočnom dijelu Crne Gore. Saobraćajno je povezana magistralnim putem sa Bijelim Poljem i Rožajama. Najbliža željeznička stanica je Bijelo Polje, dok u Beranama postoji mali aerodrom koji trenutno nije u funkciji.

Među znamenitostima u ovom kraju ističu se:

1. Prirodne

- **Nacionalni park:** Dio Biogradske gore (Nacionalni park spada više u ponudu Kolašina).
- **Jezer:** Šiško jezero; Pešića jezero; Ursulovačka jezera.
- **Rijeke:** Lim (najveća rijeka); Kaludarska rijeka; Šekularska rijeka; Trepčanska rijeka; Bistrica; Brnjica; Popča; Dapsića rijeka; Zagradska rijeka; Lješnica; Bjelički potok; Kapski potok; Vitliješ; Slapovi Radmanske rijeke, kišna pećina Skakavac.
- **Brda i planine:** Berane okružuju visoke planine: Bjelasica, Smiljevica i Turjak, Balj, Previja, Komovi, kao i brda: Bukovac, Glavica, Gradina; Polica – viša površina; Krčevo – pešter.
- **Bare/močvare:** Kapsko jezero (lokva) i Košutina lokva.

2. Kulturno-istorijske

- **Zgrada stare osnovne škole Berane** (spomenik II kategorije)
- **Rimski castrum Dolac** (spomenik II kategorije)
- **Spomen-park Jasikovac** – Spomenik slobode izgrađen je 1977. godine, kupa visoka 18 m simbolizuje granatu. Oko ovog simbola poredano je 40 granitnih blokova.
- **Muzeji:** Polimski muzej; Galerija «Šudikova»; Kuća vojvode Gavra Vukovića
- **Biblioteke:** Državni arhiv CG, odjeljenje Berane; Biblioteka «Radovan Zogović».

3. Sakralne

- **Manastir Đurđevi stupovi** (spomenik I kategorije) - Manastir Đurđevi stupovi sa crkvom Sv. Đorđa u Beranama, na zaravnjenoj ivici padine u čijem podnožju izbija izvor Vrelo. Sagrađen u drugoj polovini XII vijeka, manastir je više puta stradao i više puta je obnavljan i od čitavog kompleksa je ostala samo crkva sa pripratom.
- **Manastir Šudikova** (spomenik III kategorije) - Manastir je bio sveto mjesto i nekadašnji kulturni centar. Izgrađen je u 12. vijeku. Poznat je po staroj prepisivačkoj školi, koja se u njemu nalazila. Danas postoje samo ostaci manastira.
- **Crkve** (spomenik III kategorije) - Ranohrišćanska crkva u Budimlju; crkva u Zagrađu.

Primarni turistički smještajni kapaciteti u beranskoj opštini koncentrisani su u okviru Hotelsko-turističkog preduzeća «Berane», gdje posluju hoteli: Berane, Komovi i Lokve. HTP Berane je u 2003. godini privatizovano, trenutno je većinski vlasnik preduzeće «Euroturist G.M.B.H.» iz Podgorice. Novi vlasnik ulaže sredstva u rekonstrukciju i adaptaciju postojećih kapaciteta. Preduzeće zapošljava 88 radnika. Pored hotelskih kapaciteta, u okviru opštine Berane nalazi se i auto-kamp, koji ima kapacitete za 200 turista i koji nije već duže vrijeme u funkciji. Postoje i dva planinska doma, Kurikuće i Jelovica. Jelovica je u privatnom vlasništvu i ima kapacitete za 60 osoba. U turističku ponudu mogu se uključiti i smještajni kapaciteti u katunima, o kojima nemamo preciznijih podataka.

Tabela 21: Smještajni kapaciteti u opštini Berane

	KATEGORIZACIJA	BROJ LEŽAJA	DODATNA PONUDA
Hotel Berane	*	90	banket sala sa 150 mjesta, salon, bar sala sa 350 mjesta, terasa sa 300 mjesta
Hotel Lokve	Nije kategorisan	60 + 70 u depandansu	Smještajni kapaciteti ležaja sa restoranom od 150 mjesta, kafanom, barom, sopstvenim parking prostorom
Motel Buče	***	12	/
Auto kamp	Nije kategorisan i nije u funkciji	200	sopstvenim parking prostorom

Izvori: <http://www.visit-montenegro.cg.yu/smjestaj/kolasin.htm>; www.skijanje.co.yu i izvršni direktor HTP Berane Brano Lutovac.

Kako možemo vidjeti iz tabele, ponuda smještajnih kapaciteta u Beranama na niskom je nivou, i zadovoljava najviše nivo od jedne zvjezdice. Pozitivno je da su novi vlasnici veoma zainteresovani za poboljšanje turističke ponude i očekujemo da će se nivo usluga na srednji rok poboljšati.

Dodatna turistička ponuda i turistički programi u Beranama nijesu na zavidnom nivou. U okviru sportske infrastrukture postoji: fudbalsko i tenisko igralište, hala malih sportova i igralište malih

sportova. Od programa za zabavu ima kino u centru za kulturu, diskoteku koja radi sezonski, zabavni park koji posluje povremeno i pozorište koje gostuje u Centru za kulturu.

Turistički servisi kao dio turističke ponude Berana su: pošta, telefon i internet (javna pošta i javne govornice), tri tržna centra, dvije pijace, dva parkirališta, dvije benzinske pumpe i tri banke. Svi navedeni turistički servisi predstavljaju osnovnu ponudu. Turističko-informativni centar u Beranama ne postoji.

Dodatnu turističku ponudu jednog kraja čine manifestacije. Od tradicionalnih manifestacija u Beranama se održavaju sljedeće:

1. Sportske – Turnir u malom fudbalu.
2. Kulturne – Beransko ljeto i Beransko proljeće; Književne večeri pod Đurdevim stupovima.
3. Izložbe – Djeca na asfaltu.
4. Tradicionalna okupljanja na Vidovdan i Petrovdan.

6.1.4. Andrijevića

Andrijevića je mala opština, u kojoj, po popisu stanovništva iz 2003. godine, živi 5.697 stanovnika (jedna od najmanjih opština u Crnoj Gori). Andrijevića je bila opština do 1961. i ponovo je ustanovljena 1991. godine. Većina stanovništva živi u prigradskim i seoskim naseljima (približno 80 procenata ukupnog broja). Ukupan broj stanovnika u opštini je, u odnosu na 1991. godinu, opao za 13 procenata. Opština zauzima površinu od 340 km², nalazi se na sjeveroistočnom dijelu Crne Gore. Saobraćajno je povezana regionalnim putem sa Plavom i putem do Peći. Najbliža željeznička stanica je u Kolašinu, a najbliži aerodrom u Podgorici.

U opštini Andrijevića ne postoje posebno turistički istaknute znamenitosti. Ističu se:

1. Prirodne

- **Rijeke:** Lim, Zlorečica
- **Planine:** Komovi, Prokletije, Mokra planina

2. Kulturno istorijske

- **Crkve:** Crkva Sv. Arhandela (Knjaževac) – predstavlja jedno od najstarijih zdanja na ovom prostoru (temelje je postavio knjaz Nikola Petrović).

Andrijevića može osima na Bjelasicu osloniti i na Komove (2.487 m), dio Prokletija (Ilina glava 2.165 m); Zeletin (2.196 m) i na Mokru (2.003 m).

Potencijal zimskog - skijaškog turizma, koji sa aspekta: devinelacije, ekspozicije, broja skijaških dana, saobraćajne pristupačnosti te ruralnih komplementarnih agro turističkih osnova, imaju razvojne mogućnosti su prema R.Nikčeviću, sljedeće:

	Zona	Relacija	Nivo obrade	Kapacitet smučara	Broj skijaških dana
1	Konjusi	Ilina glava-Dulipolje	Procjena	3.000	100 do 150

2	Ulotina	Zeletin-Ulotina	Procjena	2.000	100 do 150
3	Šekular	Mokra-Buljići	Procjena	3.000	100 do 150
	Ukupno 1-3			8.000	100 do 150

Seoska područja koja imaju agro-turističku razvojnu šansu su Konjusi, Ulotina i Šekular.

Osnov smještajnih kapaciteta u Andrijevići predstavlja hotel Komovi, koji je dio HTP Berana.

Tabela 22: Smještajni kapaciteti u opštini Andrijevića

	KATEGORIZACIJA	BROJ LEŽAJA	DODATNA PONUDA
Hotel Komovi	Nije kategorisan	90	restoran, bar salon, kafana i parking

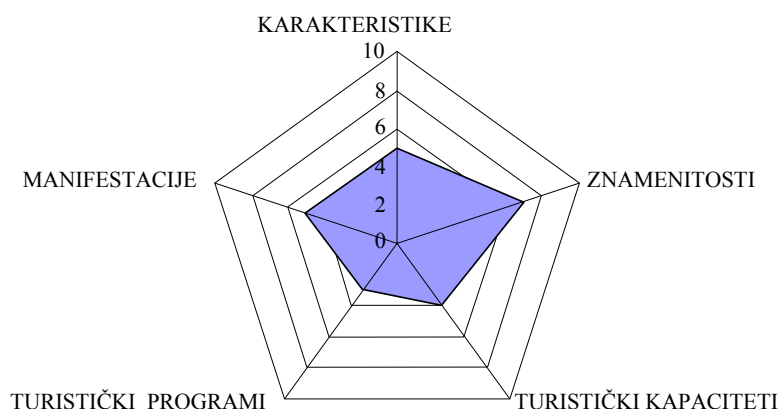
Izvor: HTP Berane, 2003.

Hotel je u jako slabom stanju, u njemu se trenutno još uvijek nalaze izbjeglice, mada se planira njihov skori odlazak. Pored navedenog hotela, postoje i projekti izgradnje ekokatuna Štavna. U katunima je planirana izgradnja približno 40 ležaja. Ovo bi bila prva ponuda te vrste u Crnoj Gori.

6.1.5. Berane i Andrijevića: Procjena turističkih resursa

Iako je inventarizacija turističke ponude urađena posebno za Berane i Andrijeviću, ipak u procesu ocjene njihovih turističkih resursa povezuju se iz dva razloga: veoma male turističke aktivnosti Andrijeviće i zbog sličnih ocjena za pojedine kategorije turističkih resursa. Opšte karakteristike kraja, kao i u slučaju Kolašina, zbog slabe saobraćajne infrastrukture ocijenjene su sa 5 (od 10). Pri ocjeni cjelovite turističke ponude Berana i Andrijeviće pozitivno su ocijenjene znamenitosti kraja, prije svega zbog prirodnih karakteristika (naslanjaju se na Nacionalni park Biogradska gora), dijelom i zbog sakralnih spomenika. Turistički programi i turistička ponuda, kao i manifestacije koje se održavaju ocijenjeni su ispod prosjeka. Ocjena je prikazana na grafikonu koji slijedi.

Grafikon 6: Ocjena turističke ponude Berana i Andrijeviće

6.1.6. *Bijelo Polje*

Bijelo Polje je treća opština u Crnoj Gori po veličini (poslije Podgorice i Nikšića) i predstavlja kulturni, administrativni i ekonomski centar sjevera Crne Gore. Kao i u većini drugih sjevernih opština, u Bijelom Polju je u 2003. godini zabilježen pad broja stanovnika, i to za približno 8 procenata u odnosu na 1991. godinu. Opština se nalazi na sjeveroistočnom dijelu Crne Gore i obuhvata površinu od 924 km².

Opština Bijelo Polje raspolaže značajnim industrijskim kapacitetima u oblasti obućarske i tekstilne industrije, metaloprerađivačke i drvoprerađivačke, kao i prerađivačkim kapacitetima u oblasti poljoprivrede. Ovo područje naročito je pogodno za razvoj stočarstva i voćarstva. Prema ocjenama lokalnih vlasti, dugoročna perspektiva razvoja opštine je u aktiviranju nalazišta mineralnih i termalnih voda, otvaranju planine Bjelasica sa svim njenim potencijalima za razvoj turizma i poljoprivrede i otvaranju Đalovića pećine, koja je bogata stalagmitima, stalaktitima i drugim pećinskim ukrasima.

Bijelo Polje se nalazi na raskrsnici važnih puteva i od svih gradova na sjeveru Crne Gore ima najpovoljniji geografski položaj.

- **Drumski saobraćaj:** Magistrala koja vodi od Beograda prema moru, dobri regionalni putevi prema Pljevljima, Žabljaku i prema Beranama, Plavu i Rožajama i dalje Ibarskom magistralom prema Srbiji i Kosovu i Metohiji.
- **Željeznički saobraćaj:** Željeznička pruga Beograd – Bar.
- **Vazdušni saobraćaj** – Podgorica.

U turističke znamenitosti koje Bijelo Polje može da ponudi navodimo:

1. *Prirodne*

- **Nacionalni parkovi:** Dio Biogradske Gore (Nacionalni park spada više u ponudu Kolašina)
- **Izvori mineralne vode**
- **Rijeke:** Lim, Bistrica
- **Pećine:** Đalovića pećina – nalazi se u Đalovića klisuri, duga je 26 km sa nekoliko podzemnih hala, u nekim od njih postoje mala jezera. Pećina nije uređena za turističke posjete. Pored Đalovića pećine, postoji i Novakovića pećina, koja je manje atraktivna.
- **Brda i planine:** Bjelasica.

2. *Kulturno-istorijske*

- **Spomenici: Kameni most na Bistrici u mjestu Lozna Luka** – Most se nalazi blizu ušća Bistrice u Lim i najstariji je spomenik na ovom području, iz turskih vremena.

3. *Sakralne*

- **Crkva sv. Petra i Pavla** (spomenik I kategorije) – nalazi se u centru Bijelog Polja, na platou koji dominira gradom. Crkva je sagrađena krajem XII vijeka na mjestu gdje se nalazila manja crkva iz X vijeka. Tokom svoje istorije više puta je rušena i prepravljena.
- **Crkva sv. Nikole u Nikoljcu** (spomenik I kategorije) – nalazi se na mjesnom groblju u Nikoljcu, u neposrednoj blizini Bijelog Polja. Sagrađena je krajem XVI vijeka, a bogato izrezbareni ikonostas urađen je u XVII vijeku. Najveća dragocjenost ove crkve je biblioteka.

- **Crkva sv. Nikole u Podvrhu** (spomenik II kategorije): sagrađena je krajem 17. vijeka.
- **Crkva sv. Jovana, Zaton** (spomenik II kategorije).

Od smještajnih kapaciteta u Bijelom Polju navodimo hotel «Bijela Rada», koji je u okviru TUP Brskovo. Vlasnici HTP «Berane» ujedno su i vlasnici TUP «Brskovo». Hotel «Bijela rada» kategorisan je kao hotel sa jednom zvjezdicom. Novi vlasnici planiraju njegovu rekonstrukciju i obnovu. Pored toga, u sastavu su i atraktivni restorani – Kisele vode i Ribarevine, koji se nalaze na raskrsnici puteva prema Beranama i Podgorici.

Tabela 23: Smještajni kapaciteti u opštini Bijelo Polje

	KATEGORIZACIJA	BROJ LEŽAJA	DODATNA PONUDA
Hotel Bijela rada	*	218	restoran, bar salon, kafana i parking

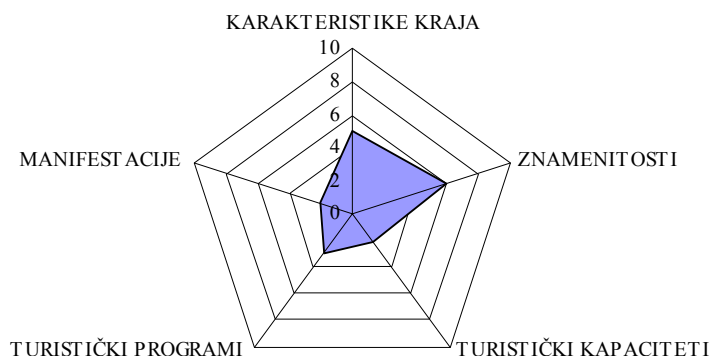
Izvor: TUP Brskovo, 2003.

Od turističkih programa, u Bijelom Polju postoje sportsko-rekreativni sadržaji. Grad ima sportsku halu, gradski stadion, stadion za male sportove, postoje i uslovi za splavarenje i kajakarenje na Limu. Ipak, turistička ponuda je na izuzetno niskom nivou.

6.1.7. *Bijelo Polje: Procjena turističkih resursa*

U okviru ocjene turističkih resursa u Bijelom Polju veoma nisko ocijenjeni su turistički kapaciteti, turistički programi i tradicionalne manifestacije u kraju koje imaju i turistički karakter. Nadamo se da će se ove ocjene povećati, prije svega zbog novog, privatnog vlasništva TUP «Brskovo», koji će podići nivo turističkih usluga u Bijelom Polju. Turistički resursi u Bijelom Polju, koje se naslanja na Bjelasicu, ocjenjuju se relativno visoko, zbog blizine Nacionalnog parka i mogućnosti povezivanja opštine sa sjevernim dijelom planine Bjelasica, kao i zbog rijeka i izvora mineralne vode.

Grafikon 7: Ocjena turističke ponude Bijelog Polja

6.1.8. *Mojkovac*

Mojkovac je relativno mala opština na sjeveru Crne Gore, koja broji 10.015 stanovnika i obuhvata površinu od 367 km². U odnosu na 1991. godinu broj stanovnika je u 2003. godini opao za približno 7 procenata, s tim što je broj stanovnika u gradskom području opao, dok se broj stanovnika u seoskim područjima povećao.

Saobraćajna povezanost Mojkovca sa ostalim opštinama ostvaruje se preko Jadranske magistrale i regionalnog puta Žabljak – Pljevlja. Pored drumskog saobraćaja, Mojkovac ima i željezničku stanicu (pruga Bar – Beograd).

Od znamenitosti u Mojkovcu navodimo sljedeće:

1. *Prirodne*

- **Nacionalni parkovi:** Dio nacionalnog parka Biogradska gora, dio Nacionalnog parka Durmitor.
- **Rijeke i jezera:** Tara, Biogradsko jezero
- **Planine:** Bjelasica.

2. *Sakralne*

- **Manastir Sv.Đorđa u Dobrilovini** (spomenik II kategorije), spominje se u zapisima iz 1592.godine, udaljen je 25 km od Mojkovca u pravcu Žabljaka.

Od smještajnih kapaciteta u Mojkovcu, najveći je hotel Mojkovac, koji u svojoj ponudi ima 80 ležaja. U hotelu, koji je trenutno prazan, donedavno je boravila policija. Većinski vlasnik hotela je jedan od investicionih fondova. Tu je i motel «Ravnjak» koji se nalazi na putu prema Žabljaku i u kojem često borave turističke grupe, posebno one zainteresovane za splavarenje Tarom.

Tabela 24: Smještajni kapaciteti u opštini Mojkovac

	KATEGORIZACIJA	BROJ LEŽAJA	DODATNA PONUDA
Hotel Mojkovac	Nije kategorisan	80	
Motel Ravnjak	Nije kategorisan	18	Ponuda splavarenja Tarom

Izvor: *Opština Mojkovac, 2004.*

Ponuda turističkih programa Mojkovca se, slično kao u Bijelom Polju, bazira na sportsko-rekreativnim sadržajima. U Mojkovcu postoji: gradski stadion, sportska dvorana i otvoreni tereni za takmičenja u fudbalu, rukometu, košarci i odbojci. Pored toga, Mojkovac nudi sljedeće sadržaje: planinarenje, splavarenje Tarom gumenjicama i tradicionalnim drvenim splavovima.

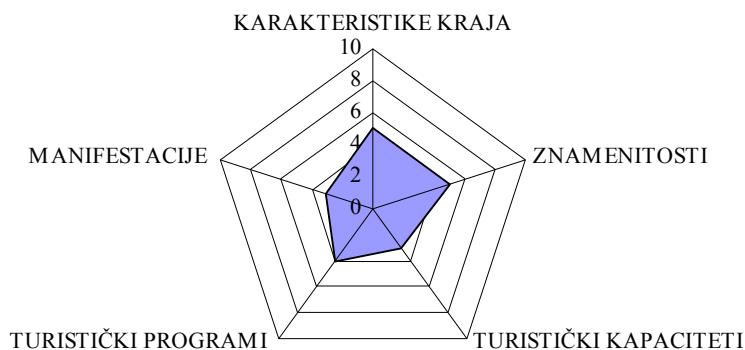
Od manifestacija koje se odvijaju u Mojkovcu navodimo:

- Filmski festival: Mojkovačka filmska jesen;
- Tradicionalni mojковаčki sabor.

6.1.9. Mojkovac: Procjena turističkih resursa

Kao što možemo vidjeti iz sljedećeg grafikona, potencijali za razvoj turizma u Mojkovcu su na nižem nivou. Prirodne znamenitosti kraja su zbog ekološke bombe – jalovišta - ocijenjene nisko, a posebne kulturno-istorijske ili sakralne turističke znamenitosti u ovoj opštini ne postoje. Turistička infrastruktura u ovom kraju trenutno skoro da i ne postoji, tako da su ocjene turističkih kapaciteta i turističkih programa na jako niskom nivou. Cjelokupnim razvojem Bjelasice i Mojkovac ima šanse da dobije svoju tržišnu nišu.

Grafikon 8: Ocjena turističke ponude Mojkovca

6.1.10. Inventarizacija kapaciteta za skijanje u centrima Bjelasice

6.1.10.1. Osnovne karakteristike

Kapaciteti za skijanje na turističkoj destinaciji Bjelasica uglavnom se nalaze na lokaciji Jezerine (Kolašin).

Lokacija: središnji dio Crne Gore, na obroncima planina Ćupovi (1880 mnv) i Ključ (1980 mnv)

Prilaz: cestom, sopstvenim autom: magistralna cesta M2 Podgorica – Kolašin, zatim lokalnim putem od 9 km od Kolašina, gdje se nalazi parkiralište za približno 300 vozila

po cesti, javnim putničkim prevozom: redovne autobuske linije Podgorica – Kolašin. Autobuska stanica udaljena je 600 m od centra grada

željeznicom: željeznička pruga Bar – Podgorica – Kolašin – Bijelo Polje – Beograd, željeznička stanica udaljena je 1 km od centra grada

vazdušni saobraćaj: najbliži međunarodni aerodrom je u Podgorici

Slika 4: Ski centar Bjelasica - Jezerine

Izvor: *Ski centar Bjelasica, 2004.*

Postojeći lokalni put koji povezuje Kolašin sa skijaškim centrom Bjelasica (Jezerine) u slabom je stanju i ne osigurava potrebnu saobraćajnu sigurnost, prije svega po lošem vremenu, kada se pojavljuju povremeni odroni.

6.1.10.2. Infrastruktura žičarskih naprava

Na skijaškom centru Bjelasica - Jezerine postoji 5 žičarskih naprava, ukupnog kapaciteta 3.700 skijaša na sat, i to:

- žičara sa dva sjedišta Ćupovi;
- žičara Ključ;
- žičara Jezerine – sa rasvjetom za noćno skijanje;
- žičara Carev Do i
- dječija žičara (baby ski lift).

Skijaški centar raspolaže i sa dva tabača snijega. Postojeća žičarska infrastruktura je u solidnom stanju i donekle je dobro održavana. Ocjenjujemo da i tehničko i poslovno rukovodstvo koje upravlja centrom u trenutnim uslovima poslovanja dobro obavlja svoj posao. Inventarizacija žičarske infrastrukture prikazana je u tabeli 25.

Tabela 25: Inventarizacija postojećih žičarskih naprava ski centra Bjelasica - Jezerine

Ime naprave	Tip	Dužina (m)	Nad. vis. donje stanice (m)	Nad. visina gornje stanice (m)	Vis. razlika (m)	Kapaciteti (os/h)
Čupovi	2-S*	1.840	1.450	1.885	435	1.200
Ključ	VL-1**	500	1.780	1.920	140	900
Carev Do	VL-1**	500	1.450	1.560	110	700
Jezerine	VL-1**	500	1.450	1.500	50	700
Bebi lift	uže	150	1.450	1.470	20	200
Ukupno	5	3.490				3.700

* - 2S – sa dva sjedišta; ** - VL1 - žičara na vučenje za jednu osobu (tanjirača)

Izvor: primarni podaci - anketa o ski centrima, Međunarodni institut za turizam, Ljubljana 2004.

Slika 5: Mapa Ski centra Bjelasica - Jezerine

Izvor: Ski centar Bjelasica

Tabela 26: Inventarizacija skijaške infrastrukture ski centra Bjelasica - Jezerine

Ime skijaške staze	Dužina skijaške staze (m)	Površina skijaške staze (ha)	Stepen teškoće	Kapacitet staze (Salzman)	Vlasništvo zemljišta	Dodatno zasnježenje	Dodatno osvjetljenje
Ključ I	2.094	6,28	crvena	450	državno	Ne	Ne
Ključ II	518	5,8	plava	810	državno	Ne	Da
ženski sl.	502	2	crna	270	državno	Ne	Ne
bebi staza	200	0,6	plava	300	državno	Ne	Ne
ukupno	3.314	14,06		1.830			

Izvor: Primarni podaci - anketa o ski centrima, Međunarodni institut za turizam, 2004.

Oprema za uređenje pruga: dva tabača snijega, jedan transporter, dvoje sniježnih (motornih) sanki.

6.1.10.3. Struktura turista ski centra

Centar Bjelasica - Jezerine godišnje posjeti približno 15.000 skijaša, mada prema nekim procjenama broj turista penje se i do 20.000. To su većinom dnevni skijaši, najčešće sa prostora Crne Gore, pa i iz Albanije. Cijena dnevnog ski pasa je 7 €, što iznosi samo 40 procenata cijene na približno istim ski centrima Slovenije i približno 25% cijene na uporedivim ski centrima na alpskom području.

Tabela 27: Struktura skijaša Ski centra Bjelasica - Jezerine

Struktura skijaša (u procentima)			
1. Jako dobri skijaši (dobri rekreativci, učitelji, takmičari):			5%
2. Dobri skijaši (rekreativci):			45%
3. Slabi skijaši (osobe na odmoru, familije):			50%
Struktura skijaša (u procentima)			
1. Stacionarni turisti (vrijeme prebivanja duže od tri noćenja):			30%
2. Dnevni turisti:			70%

Izvor: Primarni podaci - anketa o ski centrima, Međunarodni institut za turizam, 2004.

6.2. Turistička destinacija DURMITOR

6.2.1. Žabljak, Šavnik i Plužine

Durmitorsko područje predstavlja najdinamičniji i najinteresantniji dio Dinarida. Jedna od karakteristika Durmitora jesu prostrane ravne površine na visini do 1.500 m, 22 planinska vrha visoka preko 2200m, veliki broj jezera, kao i kanjoni rijeka, među kojima je najpoznatiji kanjon Tare. Kanjon predstavlja posebnu kulturnu i prirodnu vrijednost Durmitora i Crne Gore. Dužina kanjona iznosi 68 km, a njegova dubina se kreće i do 1.300 m.¹⁵ Druga najveća rijeka na ovom području je Piva, koja ima takođe izuzetno lijep i dubok kanjon, koji je, nažalost, potopljen izgradnjom hidroelektrane Piva.

Najveću vrijednost Durmitorskog područja predstavlja Nacionalni park Durmitor. Durmitor je 1980. proglašen Nacionalnim parkom, koji obuhvata prostor od 39.000 hektara i nalazi se na dijelovima opština: Žabljak, Šavnik, Plužine, Mojkovac i Pljevlja. Iste godine je Nacionalni park Durmitor proglašen svjetskim prirodnim dobrom i upisan je u registar svjetske kulturne i prirodne baštine koji se vodi pri UNESCO-u. Polazeći od bogatstva i specifičnih vrijednosti, u okviru Nacionalnog parka Durmitor izdvojeno je sedam područja sa posebnim režimom zaštite.¹⁶

Drugu veliku prirodnu vrijednost durmitorskog područja čine jezera, među kojima je 19 prirodnih i jedno vještačko. Kao najljepša i najpoznatija mogu se izdvojiti: Crno jezero, Zminje jezero, Trnovačko jezero, Zabojsko jezero i Veliko i Malo škrčko jezero. Najveće i najpoznatije je Crno jezero, smješteno u četinarskoj šumi u samom podnožju masiva Durmitor i spada u turističku atrakciju Žabljaka (udaljeno je približno 20 minuta hoda od centra Žabljaka). Veliku ekonomsku, turističku i sportsku vrijednost ima i Pivsko jezero, koje je nastalo izgradnjom hidroelektrane na istoimenoj rijeci, dugačko je 18 km, prosječna dubina jezera je 100 m. Zbog velike dubine i sastava zemljišta jezero je plavo-zelene boje, koja je jako interesantna za turiste.

Durmitorsko područje je karakteristično još po raznovrsnosti flore i faune. Procjenjuje se da na Durmitorskom području raste preko 1.500 vrsta biljaka, što je približno polovina crnogorske flore, među njima postoje brojne endemske vrste. Pored flore na Durmitorskom području je zastupljena i jako raznovrsna fauna, od 314 zaštićenih vrsta životinja u Crnoj Gori. Većina živi na Durmitoru.

Posebno bogatstvo predstavlja oko 200 registrovanih pećina i jama raznih veličina i dubina. Posebno interesantna je Ledena pećina u Obloj glavi na Durmitoru. Najpoznatija jama nalazi se u predjelu Surutke u južnom dijelu Durmitora.

Na ovom području postoje i značajni **sakralni spomenici**:

- **Manastir Piva, Sinjac**, Plužine (spomenik I kategorije) - Manastir Piva sagrađen je između 1573. i 1586. godine. Manastir je prvobitno bio smješten na izvoru rijeke Pive, da bi složenim konzervatorskim poduhvatom izvedenim između 1970. i 1982. godine bio preseljen na novu

¹⁵ Prema ocjeni poznatog američkog geomorfologa Dejvisa, kanjon Tare, s obzirom na dužinu, dubinu i druge karakteristike, dolazi na drugo mjesto na svijetu, odmah iza kanjona rijeke Kolorado.

¹⁶ Područja sa posebnim režimom zaštite su: prašuma smreče i jele u slivu Mlinskog potoka; kompleks crnog bora u kanjonu rijeke Tare; Crno jezero sa šumom u neposrednoj blizini; dolina Škrčkih jezera i uža područje kanjona Sušice; Barno jezero sa najbližom okolinom; Zabojsko jezero sa okruženjem i uža kanjonska dolina rijeke Tare.

lokaciju, na visoravan Sinjac, udaljenu oko 9 km od Plužina, kako bi se izbjeglo njegovo potapanje stvaranjem prostranog akumulacionog jezera za potrebe hidroelektrane »Piva«. Ovom prilikom preseljeno je 1200 kvadratnih metara živopisa;

- **Crkva pod Sokolom**, Zagrađe, Šćepan Polje, Plužine (spomenik II kategorije);
- **Manastir Podmalinsko**, Tušina, Šavnik (spomenik II kategorije);
- **Ostaci Crkve Sv. Stefana**, Šćepan Polje, Plužine (spomenik III kategorije);
- **Manastir Bijela sa crkvom Sv. Đorđa**, Bijela, Šavnik (spomenik III kategorije);
- **Crkva Sv. Arhandela Mihaila**, Petnjica, Šavnik (spomenik III kategorije);
- **Crkva Sv. Jovana Krstitelja**, Mljetičak, Šavnik (spomenik III kategorije);
- **Crkva Sv. Nikole**, Kosorići, Šavnik (spomenik III kategorije);
- **Kuća Novice Cerovića**, Tušina, Šavnik (spomenik III kategorije);
- **Odov most**, rijeka Bijela, Šavnik (spomenik III kategorije);
- **Crkva Sv. Preobraženja**, Žabljak (spomenik III kategorije).

Turistički potencijali Žabljaka

Durmitor sa Žabljakom posjeduje najveće planinske turističke potencijale u Crnoj Gori. Ovdje je priroda bila zaista izdašna, pa sa te strane imamo: vrletni Durmitor (2.522 m), sa 20 vrhova iznad 2.000m, surovu i čarobnu Taru, glečerska jezera – gorska oka, pitomu jezersku površinu, bogatu floru i faunu, pitoreksna sela, solidne skijaške terene – potencijalne i uradjene, sa trajanjem snijega i do 365 dana (debeli namet u Kalici) i urbano naselje Žabljak, na visini od 1.450 m. Medjutim, ovo područje ima veoma nepovoljnu saobraćajnu poziciju, pogotovo zimi, koja predstavlja hendikep kako za aktuelnu egzistenciju tako i za budući razvoj. U Gornjoj Bukovici, bez putne infrastrukture, razvoj praktično nije ni počeo.

Procjena skijaških potencijala na užem području Durmitora – Žabljaka:

	Zona	Uža zona	Nivo obrade	Broj staza	Broj pruga	Dužina kosa m'	Kapacitet skijaša	Broj skijaški dana
1	G.Bukovica	G.Bukovica	Idejni projekti	21	68	23.735	14.260	120
2	Žabljak	Savin Kuk	Idejni projekti+glavni projekti + izvedeno stanje	5	9	9.691	3.664	100
3	Žabljak	Razvršje-Kalica	Idejni projekti	11	17	11.061	3.232	130
4	Žabljak	Lokvice	Idejni projekti	6	7	7.190	2.273	150
5	Žabljak	Žmijinje jezero	Idejni projekti	9	9	13.398	3.007	120
6	Žabljak	Štuoc	Idejni projekti+izvedeno stanje	6	9	8.633	2.850	120
	Svega 1-6			58	119	73.708	29.298	

Izvor: Za zonu Gornja Bukovica: R.Nikčević i M.Radović, Mogućnosti razvoja planinskog turizma u opštini Šavnik, Institut za društveno-ekonomska istraživanja Titograd, Titograd 1982.
Za zonu Žabljak: R. Nikčević, Skijališta Crne Gore kao faktor turističkog razvoja, 1993.

Najperspektivnija je svakako zona Razvršje – Kalica. Izgradnjom skijaških sadržaja ove zone (staze i žičare) rješavaju se osnovne – sanaciono-razvojne pretpostavke Žabljaka, kao perspektivne planinske turističke destinacije:

- Žabljak se tehnološki, skijaški povezuje sa svojim skijalištima;

- on postaje, ne samo prirodni, već i praktično operativno skijaški grad. Iz Žabljaka će turisti ići na skijanje skijaškom žičarom a vraćati se sa skijanja skijama skijaškom stazom, što predstavlja osnovni skijaški standard;
- on dobija šansu da postane jedina turistička destinacija u Evropi, južno od Alpa, koja će imati i ljetnje skijanje (glečér – debeli namet u Kalici).

Na čitavoj jezerskoj površini, od Gornje Bukovice do Podgore i od Žabljaka do Sinjajevine, ima dovoljno prostora za turno skijanje, te ostale turne aktivnosti. Medjutim, na prostoru samog Žabljaka ili Mioč Poljane, na primjer, trebalo bi napraviti poligon – trkačku stazu koja bi se homologirala – kategorisala i za FIS takmičenja. Ovakav objekat bio bi važan, jer se radi o idealnoj visini (1.400 do 1.600 m) na kojoj se može obavljati trening vrhunskih takmičara.

Agro-turistički potencijal imaju seoske naseobine: Junčev do, Razvršje, Motički gaj, Virak, Javorje, Pošćanski kraj, Pašina voda, Kovčica i Gornja Bukovica. Sva ova pod Durmitorska sela je dosta lako uključiti u integralni turistički razvoj ovog prostora kako zimski tako i ljetnji. Ona su klasična skijaška sela zimi a ljeti pitome turističke destinacije u kojima bi se boravilo i išlo na dnevne izlete - na vrhove Durmitora, durmitorska jezera, kanjon Tare, kanjon Male Komarnice, Pivsko jezero i ljetnje skijanje u Kalici (debeli namet).

Turistički potencijali Šavnika

Turističko područje Šavnik je prostor: između Krnova na jugu, opštinskog centra Šavnik na zapadu, Sinjajevine na sjeveru i Moračke kape na istoku. Ovo su izuzetni turistički resursi (zimski, ljetnji, agro-komplementarni). Još uvijek živa – nenapuštena sela: Bijela, Miloševići, Malinsko i Strug su, u zimskim uslovima, klasična skijaška sela kao i značajni potencijalni proizvođači eko-agro proizvoda. Područje Šavnik je na samom regionalnom putu Risan-Nikšić-Šavnik-Žabljak-Pljevlja-Prijepolje. Prva razvojna pozicija Kruševice je udaljena od Nikšića 30 km, od Podgorice 80 km ili od adrodroma u Golubovcima samo 90 km.

Procjena skijaških potencijala Šavnika:

	Zona	Nivo obrade	Broj staza	Broj pruga	Dužina kosa m'	Kapacitet smuč.	Broj skijaški dana
1	Ostrvica	Idejna rješenja	15	22	92.802	20.069	120
2	Žurim-Kapetanovo jezero	Idejna rješenja	20	20	105.562	17.554	140
3	Strug-Javorje	Idejna rješenja	35	36	184.302	32.432	140
	Svega 1-3		71	77	382.666	70.055	

Izvor: R.Nikčević, M.Radović i grupa autora, Studija mogućnosti razvoja planinskog turizma u opštini Šavnik, Institut za društveno-ekonomsko istraživanje Titograd, Titograd 1982.

Staze za turne skijanje se mogu organizovati na tom prostoru, od izlaska iz Mekih dola pa Krnovskim poljem sa južne strane Krnovske glavice i Ostrvice, te dalje u pravcu istoka do katuna Crveno ždrijelo i Ivanbegov katun, jer se radi o velikom i raznovrsnom prostoru u ovom domenu turističkog interesa.

Potencijali za ljetnji turizam postoje na relativno malom prostoru i posjeduju nesvakidašnje turističke vrijednosti: rijeke (Bukovica, Komarnica i Bijela), na kojima se može ribariti, kupati, diviti se kanjonu Bijele i osvajati kanjon Nevidio na Maloj Komarnici. U kanjonu Nevidio se, uz pratnju iskusnih vodiča, može doživjeti prava pustolovina. Pošćenska jezera, Kapetanovo i Brnjičko jezero, su prava planinska gorska oka. Vrhovi Lole, Zebalca, Žurima, Štita, same Kape moračke, Ostrvice – sa svojim alpinističkim detaljima, ali i pitomim oblim vrhovima – vidikovcima, su izazov za sve ljubitelje planinskog ambijenta.

Najizrazitiji komplementarni agro-turistički potencijal područja Šavnik su sela: Bijela, Miloševići, Malinsko i Strug dok su Kruševice prvo razvojno polazište ovog prostora.

Turistički potencijali Plužina

Turističko područje Plužina i Pive predstavljaju: rijeka Komarnica, Pivsko jezero i rijeka Piva, ovo područje dijele na planinu Pivu (desno pribalje) i Pivsku Župu, Volujak i Maglič (lijevo pribalje). Glavni prirodni turistički potencijal sastoji se od planina: Golija, Lebršnik, Volujak, Maglič, dio Durmitora koji gravitira Pivskoj planini, jezera: Stabanska, Trnovačko, Škrčka jezera, vještačko Pivsko jezero, rijeke: Komarnica, Piva i Tara i kanjoni: Komarnice, Pive, Sušice, Tare su vanredan zimski i ljetnji turistički potencijal. Pivska planina je praktično sastavni dio turističkog područja Durmitor.

Skijaški turistički potencijali nalaze se na sjevernim padinama Golije (Smriječno, Muratovica, Lisina) i imaju solidnu putnu infrastrukturu (regionalni put Skadar-Nikšić-Sarajevo):

Zona	Nivo obrade	Broj staza	Broj pruga	Dužina kosa m ²	Kapacitet skijaša	Broj skijašk dana
1 Smrijčno-Muratovica	Idejno rješenje	11	21	17.038	5.831	120

Izvor: R. Nikčević, Skijališta Crne Gore kao faktor turističkog razvoja, 1993.

Turno skijanje, vožnja sniježnim vozilima i drugo, odvijala bi se na samoj Muratovici i na relaciji Muratovica-Lisina-Ravno.

Osnovni potencijali za ljetnji turizam su: Pivsko jezero (ribarenje, kupanje, kajak, jedrenje), Stabanska jezera (ribarenje, kupanje), Trnovačko jezero i Škrčka jezera; rijeke: Komarnica, Piva, Tara i njihovi kanjoni. U čitavom ovom planinskom ambijentu još uvijek postoje brojne žive – aktivne seoske naseobine, koje se mogu uklopiti u integralni turistički razvoj.

Najveće agro-turističke komplementarne razvojne potencijale imaju sela na sjevernim padinama Golije: Smriječno, Kovači, Orah i Lisina – jer se praktično nalaze na magistralnom putu, Skadar – Nikšić – Sarajevo, kao i na samom isteku idejno projektovanih smučarskih staza. Ona su tipičan potencijal za ruralne agro-turističke destinacije - zimi skijaška sela, ljeti polazišta na izletišta u bliskom okruženju, a sve u okviru eko-agro kombinovanih gazdinstava.

Smještajni kapaciteti u turističkoj destinaciji Durmitor

Smještajni kapaciteti koncentrisani su u opštini Žabljak. Najviše ležaja zadovoljava kategoriju od dvije zvjezdice. Hotelima su potrebne ozbiljne rekonstrukcije i obnove. Među većim turističkim preduzećima koje posluju na području Žabljaka ističe se «Ski centar Durmitor», koje je trenutno u stečaju. U stečajnom postupku prodati su hoteli «Jezeru» i «Žabljak», a ponovni tender raspisan je za prodaju hotela «Planinka». Na Žabljaku posluje još jedno turističko preduzeće - New Ski centar, u okviru kojeg funkcionišu: hotel Durmitor i vile u sklopu hotela, farma, pekara, a ima i ekskluzivno pravo na korišćenje ski centra Savin Kuk na period od 30 godina. Preduzeće trenutno traži strateškog partnera za rekonstrukciju hotela «Durmitor». Međutim, prema odluci Privrednog suda iz Podgorice, registracija ovog preduzeća je u novembru 2004. godine osporena. U okviru primarne turističke ponude funkcioniše i privatni hotel «Bjelobor».

Prema popisu iz 31. avgusta 2004. godine, u komplementarnom smještaju registrovano je svega 13 domaćinstava koja izdaju privatne sobe. Prema nezvaničnim informacijama, broj ležaja u komplementarnom smještaju veći je nego u primarnom smještaju. Poznato je da na Žabljaku postoji veliki broj vikendica (dosta je i nelegalne, «crne» gradnje), od kojih je veliki broj izgrađen u posljednjih deset godina. Prostor je djelimično, zbog nelegalne gradnje, devastiran, urbanistički plan i kontrola od strane lokalnih vlasti neophodni su u cilju zaštite prostora.

U Plužinama funkcioniše HTP «Piva», u čijem sastavu je i djelimično adaptirani hotel «Piva». Najveći vlasnik ovog preduzeća je Atlasmont fond. Smještajni kapaciteti u Šavniku koncentrisani su u hotelu «Boan», koji ima 84 ležaja i praktično je zatvoren. Hotel je u sastavu HTP «Onogošt» iz Nikšića, koji u svom sastavu ima i hotele «Onogošt» u Nikšiću, «Nikšić» u Sutormoru i «Teuta» u Risnu. U Šavniku je još hotel «Šavnik» sa 36 ležaja.

Struktura smještajnih kapaciteta, njihova kategorizacija, broj ležaja, kao i elementi dodatne ponude prikazani su u tabeli 28.

Tabela 28: Smještajni kapaciteti u opštinama turističke destinacije Durmitor

	KATEGORIZACIJA	BROJ LEŽAJA	DODATNA PONUDA
Hotel Jezera (Žabljak)	**	238 + 18 vila apartmanskog tipa	bazen, sauna, solarijum, sportski tereni, tereni za skijanje
Hotel Planika (Žabljak)	**	235	Kongresna sala, tereni za skijanje
Hotel Žabljak (Žabljak)	**	70	Restoran, kuglana, ski tereni
Hotel Durmitor (Žabljak)	Nije kategorisan	...	Ski tereni
Motel Bjelobor (Žabljak)
Hotel Piva (Plužine)	**
Hotel Boan (Šavnik)		48	
Hotel Šavnik (Šavnik)		36	
Privatan smještaj	Obično - *	Nema podataka	/

Izvori: <http://www.visit-montenegro.cg.yu/smjestaj/kolasin.htm>; www.zabljak.co.yu.

Na području Durmitora funkcioniše jedan turističko-informativni centar, koji zbog finansijskih prilika nije aktivan. Sve turističke agencije koje posluju na području Durmitora nalaze se na Žabljaku: turistička agencija «Sv.Đorđe», turistička agencija «Gorske oči», turistička agencija «Pheaton», turistička agencija «VVV» i turistička agencija «Sumitu» i sve spadaju u manje turističke agencije.

Manifestacija koje se održavaju u turističkoj destinaciji Durmitor veoma je malo i sve su vezane za opštinu Žabljak:

1. Dani planinskog cvijeća,
2. Konjičke trke u Njegovuđi,
3. Memorijal «Danilo Jauković», sa usponom na Bobotov kuk – najviši vrh Durmitora.

U cilju proširenja turističke ponude potrebno je organizovati što više manifestacija na ovom području, koji bi privlačile različite segmente tržišta (dani rijeke Tare – za ljubitelje Tare itd.).

6.2.2. Žabljak: Procjena turističkih resursa

Osnovne karakteristike opštine Žabljak ocijenjene su prosječnom ocjenom 5 (od 10). Veoma niske ocjene za saobraćajnu infrastrukturu i turističku organizaciju prouzrokovale su donekle nisku srednju ocjenu za opšte karakteristike opštine Žabljak, kao turističke destinacije.

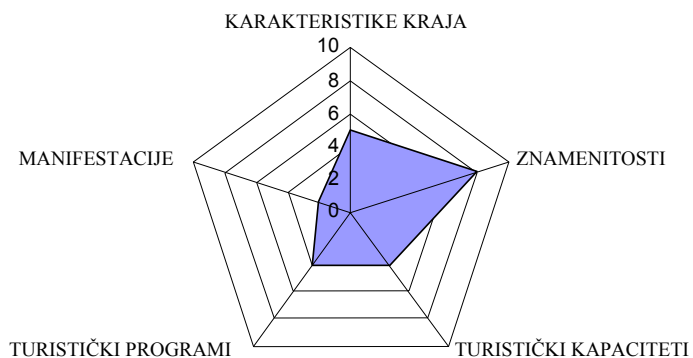
Znamenitosti su ocijenjene prilično visoko, sa 8 (od 10). Za tako visoku ocjenu zaslužne su, prije svega, prirodne znamenitosti Nacionalnog parka «Durmitor» i rijeke Tare, koje su turističke atrakcije na nacionalnoj i međunarodnoj ravni i atraktivne su podjednako za domaće, strane turiste i izletnike.

Turistički kapaciteti (smještaj, dostupnost turističkih informacija, turističke usluge, šoping itd.) i turistički programi (sport i rekreacija, zdravstvo, zabava i slobodno vrijeme, hrana i piće, duhovna relaksacija itd.) ocijenjeni su sa 4 od 10. Smještajni kapaciteti su u lošem stanju i ne mogu zadovoljavati očekivanja turista. U hotele nije ulagano u posljednjih 15 godina, što je ostavilo vidan trag. Ostale turističke usluge (pošta, parking, banka itd.) postoje, ali bi njihove usluge mogle biti poboljšane.

Turistički programi nijesu dovoljno organizovani za turiste i ne prodaju se na pravi način. Izuzetak je organizacija splavarenja Tarom. Ostali turistički sportsko-rekreativni programi (zimski sportovi, planinarenje, biciklizam, golf itd. – pogledaj poglavlje: Programi razvoja turizma), za koje postoje prirodni potencijali, mogli bi se dalje razvijati. Programi kongresne djelatnosti, igraonice, programi za relaksaciju, za duhovnu relaksaciju i zdravstveni programi ne postoje. Ponuda hrane i pića ocijenjena je jako dobro, zbog njihove autohtonosti.

Manifestacije, koje su takođe dio turističke ponude budući da su zanimljive kako za domaćine tako i za turiste, ocijenjene su nisko, jer ih ima samo nekoliko, pa i one su lokalnog karaktera.

Grafikon 9: Ocjena turističkih resursa opštine Žabljak

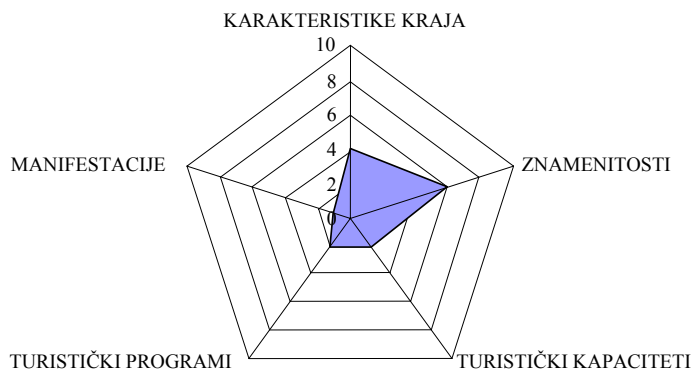

6.2.3. Šavnik: Procjena turističkih resursa

Turistički resursi Šavnika generalno su loše ocijenjeni. Karakteristike kraja su, zbog slabe saobraćajne povezanosti i skoro nepostojanja turističkih organizacija, ocijenjene sa 4 od 10.

Relativno visoku ocjenu (6 od 10) dobile su znamenitosti, i to prirodne - zbog Nacionalnog parka Durmitor i skijaških potencijala planina u okolini Šavnika. Jako nisko su ocijenjeni turistički kapaciteti (3) i turistički programi (2), kojih skoro i nema.

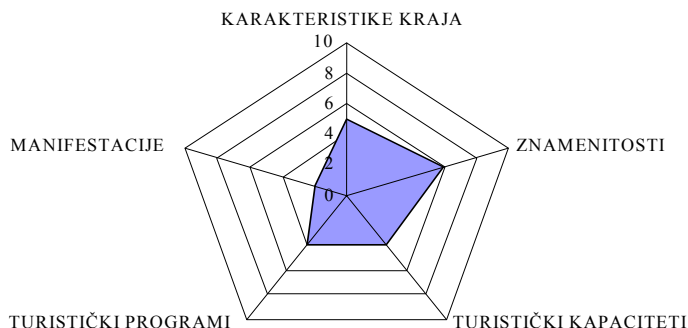
Grafikon 10: Ocjena turističkih resursa opštine Šavnik

6.2.4. *Plužine: Procjena turističkih resursa*

Turistički resursi opštine Plužine generalno su ocijenjeni bolje nego u slučaju Šavnika. Više su ocijenjeni turistički kapaciteti i turistički programi (4 od 10), dok su znamenitosti kraja ocijenjene sa 6 od 10 (Pivsko jezero, Pivski manastir, rijeka Piva, blizina Nacionalnog parka Durmitor).

Grafikon 11: Ocjena turističkih resursa opštine Plužine

6.2.5. *Inventarizacija kapaciteta za skijanje u centrima Durmitora*

Ski centar Durmitor nalazi se u opštini Žabljak, koja leži pod masivom Durmitora na 1453 mnv, gdje je i Nacionalni park Durmitor, koji je ujedno zaštićeno područje. Skijališta nalaze se na nadmorskoj visini do 2.120 m. Skijaški centar, prikazan na narednoj slici, čine dva skijaška područja, i to: Savin Kuk i Štuoc. Zbog neriješenih vlasničkih pitanja, skijalište Štuoc nije u funkciji.

Slika 6: Grafički prikaz Ski centra Durmitor

Izvor: Ski centar Durmitor – reklamni materijali, 2004.

Dostupnost centra:

- a. automobilom: regionalnim putem Pljevlja - Žabljak, Mojkovac - Žabljak i Nikšić - Žabljak (uska saobraćajnica)
- b. javnim prevozom: putem iz Pljevalja, Mojkovca, Podgorice, Beograda
- c. željeznicom: najbliža željeznička stanica je u Mojkovcu
- d. avionom: najbliži aerodrom je u Podgorici (udaljenost 175 km); na Žabljaku postoji manji aerodrom koji uopšte nije u funkciji

Vlasnički status:

- skijališta: državna
- infrastruktura žičara: državna
- preduzeće: državno

Stanje žičarske infrastrukture možemo ocijeniti kao solidno, mada zbog malog broja turista i, samim tim, zbog pomanjkanja finansijskih sredstava, žičarske naprave nijesu u stanju u kojem bi bile kada bi bile optimalno održavane.

Tabela 29: Inventarizacija postojećih žičarskih naprava Ski centra «Durmitor»

Ime naprave	Tip naprave	Dužina (m)	Nad. vis. d. stanice (m)	Nad. visina g. stanice (m)	Vis. razlika (m)	Kapaciteti (os/h)
Savin kuk I	2 S	1.450	1.505	1.900	395	1.000
Savin kuk II	2 S	580	1.900	2.180	280	1.000
Pitomine	2 S	550	1.426	1.530	104	1.000
Štuoc	2 S	1.529	1.470	1.770	300	1.000
Snow board	VL 2	673	1.500	1.621	121	600
Dernek I	VL 2	605	1.515	1.620	105	600
Dernek II	VL 2	420	1.550	1.620	70	600
Ukupno		5.807				5.800

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Legenda: 2 S žičara sa dva sjedišta
VL 2 žičara za dvije osobe

Tabela 30: Tehničko-tehnološke osobine žičara Ski centra «Durmitor»

Ime naprave	Pogon	Istezanje donje/gornje	Proizvođač opreme	Radi od	Vrijeme vožnje (min)
Savin kuk I	gornji		Poma. En.Eri	1981	
Savin kuk II	gornji		Poma. En.Eri	1981	
Pitomine	gornji		Poma. En.Eri	1975	
Štuoc	gornji		Poma. En.Eri	1975	
Snow board	gornji		Grafer	1970	
Dernek I	gornji		Grafer	1970	
Dernek II	gornji		Grafer	1970	

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Tabela 31: Skijaška infrastruktura Ski centra «Durmitor»

Ime skijaške pruge	Dužina skijaške pruge (m)	Površina skijaške pruge u ha	Stepen težine	Kapacitet pruge (osoba)	Dodatno zasnježavanje	Dodatno osvjetljenje
Savin kuk	1.773	7,09	crna/crvena	570		
Dernek	1.054	4,21	plava	105		
Snow board	673	2,6	plava	121		
Štuoc	1.760	8,8	crvena/plava	500		
Javorovača	400	2	plava	200		
Sve skupa	5.660	24,7		1.496		

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Skijalište Savin kuk

Skijalište je udaljeno 4,5 km od Žabljaka. Prevoz do njega moguć je automobilom i skijaškim autobusima, koji su u vlasništvu Ski centra «Durmitor».

Slika 7: Skijaške staze Ski centra «Durmitor»

Izvor: Ski centar Durmitor, reklamni materijal.

Kako možemo vidjeti na prethodnoj slici, u ski centru postoje sljedeće skijaške staze: Durmitor (veleslalom staza) i dvije staze Jezero (slalom staze) koje imaju FIS sertifikat. Od opreme za uređenje staza ski centar raspolaže sa tri tabača snijega.

Tabela 32: Struktura skijaša Ski centra Durmitor

Struktura skijaša (u procentima)	
Jako dobri skijaši (dobri rekreativci, učitelji, takmičari):	5%
Dobri skijaši (rekreativci):	45%
Slabi skijaši (osobe na odmoru, familije):	50%
Struktura skijaša (u procentima)	
Stacionarni turisti (sa više od tri noćenja)	70%
Dnevni turisti	30%

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

6.3. Turistička destinacija PROKLETIJE

6.3.1. Plav

Plavska opština nalazi se na sjeveroistoku Crne Gore, nedaleko od granice prema Albaniji i prostire se na površini od 486 km². Prema popisu stanovništva iz 2003. godine, u ovoj opštini živi približno 13.700 stanovnika, što je za 12,5 procenata manje nego u 1991. godini. Pad broja stanovnika, prouzrokovan izrazitom migracijom stanovništva (većinom u SAD), zabilježen je i u gradskim i u seoskim naseljima.

Plav ima velike prirodne potencijale: planine, jezera, rijeke, izvore, floru i faunu. Karanfil, Visitor, Bor, Bogičevića, Starac su turistički potencijal i zimi i ljeti (skijanje, alpinizam, planinarenje, šetnja...); Jezera: Plavsko, Hridsko, Visitorsko - su interesantna za ribarenje, kupanje.... rijeke: Grnčar, Vrulja, Grlja, Ljuča, Lim su vanredne vrijednosti, kanjon rijeke Grlje na primjer, je vanredan objekt za pustolove i avanturiste (alpiniste, speleologe, ronioce). Alipašini izvori su jedan od najvrednijih hidroloških objekata u ovom dijelu Evrope.

Turistički potencijali su svakako grad Plav i grad Gusinje, te sela: Velika, Murino, Pepići, Brezojevica, Bogujevići, Djurička rijeka, Vusanje, a pogotovo niz sela između Plava i Gusinja u podnožju Bora: Vojno selo, Višnjevo, Kruševo, Kolenovići. U Plavu postoji i duga turistička tradicija kao veoma važan razvojni činilac.

Opštinu karakteriše jako slaba prometna povezanost sa ostalim dijelovima Crne Gore, što je jedna od osnovnih kočnica daljeg razvoja. Povezana je regionalnim putem sa Beranama i Gusinjem. Najbliže željezničke stanice su u Bijelom Polju i Kolašinu, dok je aerodrom Podgorica udaljen 190 km.

Znamenitosti zanimljive za turiste u ovoj opštini podijelili smo u tri kategorije: kulturno-istorijske, prirodne i sakralne i među njih ubrajamo:

1. Prirodne

- **Planine:** Planina Visitor – nalazi se sjeverozapadno od Plavskog jezera; jako je strma, pogodna za alpiniste, planinare, geologe, biologe, lovce, turiste itd. Najviši vrh je Plana 2211m; do 1700m su područja obrasla šumom.
- **Prokletije:** prostiru se južno i istočno od Plavskog jezera;
- **Rijeke:** Skakavica - nalazi se nedaleko od Gusinja; Lim – izvire iz Plavskog jezera.
- **Jezera:** Plavsko jezero – nalazi se u neposrednoj blizini Plava (površina 2 km²), ledeničkog porijekla, jedna od najvećih turističkih atrakcija Plava. Povoljno za ribolov, kupanje, veslanje.
- **Hridsko jezero** - nalazi se u Prokletijama ispod stjenovitog i teško pristupačnog Krša Bogičevića (2358m), udaljenog od Plava 18 km. Jedno od najviših planinskih jezera (tzv. gorske oči); pogodno za planinare, lovce i ribolovce; teško dostupno turistima.
- **Visitorsko jezero** – nalazi se na planini Visitor (1735 m); ledeničkog je porijekla; teško dostupno turistima.
- **Oko Skakavice** – vodopad, jedan od najvećih na području Prokletija; izbija na 1000mnv. Nalazi se nedaleko od Gusinja.

2. *Kulturno-istorijske*

- **Kula Redžepagića** – Najstarija građevina u opštini Plav, izgradio je 1671. godine Hasan-beg Redžepagić; predstavlja jedan od najznačajnijih spomenika stambene i odbrambene arhitekture.
- **Spomenik borcima NOB-a** (Murino) – izgrađen 1964. godine.

3. *Sakralne*

- Manastirski kompleks Sv. Trojice – nalazi se u Brezojevicama blizu Plava. U okviru manastira je istoimena crkva koja datira iz 12.vijek.
- Brezojevička crkva – građena je u vizantijskom stilu; svojom arhitekturom podsjeća na starije primorske crkve.
- Stara džamija - nalazi se u centru Plava i, uz kulu Redžepagića, najstarija je građevina u Plavu. Današnji oblik dobila je u 18. vijeku.
- Vezirova džamija – izgradio je vezir skadarski 1626. godine.
- Crkva Sv.Đorđa (Gusinje) – izgrađena je 1926. godine; bogata je ikonama.
- Džamija «Sultanja» - izgradio ju je posljednji turski sultan Abdul Hamid na samom početku XX vijeka i predstavlja najvjerojatnije posljednju tursku građevinu na Balkanu.
- Katolička crkva – nalazi se u Dolji (1 km od Gusinje), sagrađena je 1936. godine.

Među nabrojanim znamenitostima ističu se prirodne i sakralne, koje predstavljaju potencijale za oblikovanje budućih turističkih programa u ovoj opštini.

Procjena skijaških potencijala područja Plava:

	Zona	Nivo obrade	Broj staza	Broj pruga	Dužina kosa m'	Kapacitet smuč.	Broj skijaških dana
1	Visitor	Idejna rješenja	7	13	19.320	543	100 do 150
2	Bor	Idejna rješenja	14	23	38.305	10.184	100 do 150
	Svega		21	36	57.625	15.327	

Izvor: R. Nikčević, Skijališta Crne Gore kao faktor turističkog razvoja, 1993.

Skijaški potencijali nijesu obrađeni za Bogičeviću, Starca, Čakora, Vaganicu.

Staze za nordijsko i turno skijanje se mogu planirati na cijelom području plavsko-gusinjske kotline, kao i bočno u pravcu Grbaje, te na relaciji Plav – Babino polje.

Na području Plava postoje i moćnosti razvoja agro-turizma pogotovo u selima: Vojno selo, Hakanje, Višnjevo, Kruševo, Kolenovići. Ova sela se nalaze sa jedne strane na samom cilju projektovanih staza zone Bor i na obali samog Plavskog jezera sa druge strane. Postojeća putna komunikacija koja ih veže sa Plavom i Gusinjem, uz nezatnu rekonstrukciju, je dobra osnova za početak razvoja.

Od turističkih kapaciteta su u Plavu raspolagali za približno 280 ležaja, koji se nalaze u sastavu HTP «Plavsko jezero». Međutim, u veoma su lošem stanju i nijesu u funkciji. U okviru ovog hotelsko-turističkog preduzeća nalaze se hoteli «Plavsko jezero» u Plavu i «Bor» u Gusinju. Hotel «Plavsko jezero», smješten na obali Plavskog jezera, koji ima 265 ležaja. U njemu su bile smještene izbjeglice, poslije kojih je zatvoren. Hotel nije kategorisan i u stanju u kome se nalazi nije moguće njegovo

otvaranje za turiste. Trenutno je najveći vlasnik preduzeća HTP «Plavsko jezero» investicioni fond HLT.

Smještajni kapaciteti u privatnom vlasništvu nijesu registrovani i, prema riječima turističkih radnika u Plavu, i ne postoje.

Tabela 33: Smještajni kapaciteti u opštinama turističke destinacije Prokletije

	KATEGORIZACIJA	BROJ LEŽAJA	DODATNA PONUDA
Hotel «Plavsko Jezero»	Nije kategorisan	258	-----
Hotel «Bor» - Gusinje	Nije kategorisan	15	-----

Izvor: Turistički informator za Opštinu Plav.

Pored nabrojanih smještajnih kapaciteta, postoje i brojni planinarski domovi: planinarski dom «Radnički», sa 10 ležaja, planinarski dom «Karanfil», sa 9 ležaja. Ističemo dolinu Grebaje, glavni centar sportsko-rekreativnog planinarenja i alpinizma u Prokletijama, kao i veoma slikovito izletničko mjesto Ali-pašini izvori.

Iz svega navedenog možemo zaključiti da je turistička ponuda Plava na vrlo niskom nivou. Nepostojanje turističke potražnje prouzrokovalo je malo turističkih programa, koji se u cilju daljeg razvoja turizma moraju oblikovati. I pored slabe turističke ponude, u Plavu se organizuje više manifestacija, od kojih su «Dani borovnice» i «Sportovi na vodi» dostigle regionalni karakter. Obje manifestacije održavaju se u ljetnjim mjesecima, kada u Plavu boravi mnogo ljudi iz dijaspore. Od ostalih manifestacija ističemo: «Montenegro Winter Kup» (trke na snijegu), jedriličarsku regatu «Kup Plavskog jezera», «Vajarsku koloniju», festival «Raspjevana mladost» i dr.

U cilju povećanja turističke aktivnosti lokalnog stanovništva u Plavu djeluje jedan od tri TIC koji se nalaze na sjeveru Republike. Aktiviranjem ovog centra pokrenule su se pozitivne, mada još samo osnovne, inicijative na polju razvoja turizma.

6.3.2. Plav: Procjena turističkih resursa

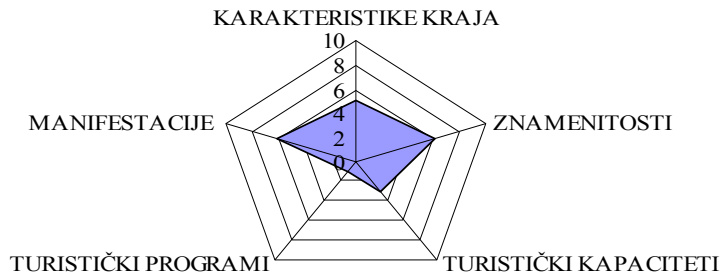
Plav raspolaže brojnim prirodnim i sakralnim resursima, koji su ocijenjeni sa 7 (od 10). Prirodni resursi su malo iskorišćeni u turističke svrhe. Gotovo cijelu deceniju postoji tendencija da se Prokletije, skupa sa albanskim dijelom, proglaše nacionalnim parkom,¹⁷ čime bi prepoznatljivost ove regije porasla. Treba imati u vidu da su Prokletije sa albanske strane skoro neprohodne i da, pored zaštite ovog područja, treba valorizovati njegove resurse, koji se nalaze na području opštine Plav.

Za razliku od primarnih turističkih resursa, koji su relativno visoko ocijenjeni, sekundarni resursi su ocijenjeni jako nisko. Turistički kapaciteti su dobili ocjenu 3 od 10, dok su turistički programi ocijenjeni sa 1 od 10. Prvi korak u poboljšanju turističke ponude jeste renoviranje i osposobljavanje turističkih kapaciteta. Osposobljavanjem turističkih kapaciteta postepeno će se oblikovati i turistički

¹⁷ U posljednje vrijeme javlja se inicijativa za uspostavljanje tzv. međugraničnog parka Prokletije, u koji bi bile uključene Prokletije koje se prostiru na teritoriji Grne Gore, Albanije i Kosova.

programi, koji su nesumljivo potrebni u cilju dalje promocije ove mikro destinacije. Pozitivno su ocijenjene inicijative održavanja različitih priredbi, koje utiču na povećanje turističke atraktivnosti kraja.

Grafikon 12: Ocjena turističke ponude Plava

6.3.3. Rožaje

Opština Rožaje nalazi se na sjeveroistočnom dijelu Crne Gore. Zauzima površinu od 417 m² i jedna je od rijetkih opština na sjeveru Crne Gore koja u 2003. godini (u odnosu na 1991. godinu) nije zabilježila pad broja stanovnika. U opštini je u 2003. godini bilo naseljeno približno 22.600 stanovnika.

Grad Rožaje i planinsko okruženje Rožaja: Žljeb, Rusolija, Hajla i Cmiljevica, daju ovom području dobre planinske turističko-razvojne šanse. Na nižim padinama ovih planina razmještene su ruralne naseobine, spremne da se uključe u komplementarnu agro-turističku privredu.

.U odnosu na opštinu Plav, Rožaje karakteriše malo bolja saobraćajna povezanost. Kroz opštinu Rožaje prolazi magistralni «Ibarski put», koji povezuje Rožaje sa Beranama, Kosovskom Mitrovicom i Novim Pazarom. Najbliža željeznička stanica je Bijelo Polje, dok je najbliži funkcionalni aerodrom u Podgorici.

Među znamenitostima, koje su turistički atraktivne na teritoriji opštine Rožaje, izdvajamo prirodne znamenitosti, prije svega planinske vrhove, posebno ističući potencijale Hajle. Od znamenitosti u Rožajima navodimo:

1. Prirodne

- Planine: veći broj planinskih vrhova iznad 2000 m. – Hajla (2403m), Žljeb (2365m), Rusulja (2382).
- Rijeke: Ibar

2. Kulturno-istorijske

- Muzeji – Zavičajni muzej «Ganića kula».

- Arheološka nalazišta – potencijalna Brezovačko brdo (ilirski period); ostaci grčkog groblja
- Spomenici – Spomenici NOB

4. Sakralne

- Stara džamija – Car Murat II

Procjena skijaških potencijala područja Rožaja:

Zona	Nivo obrade	Broj staza	Broj pruga	Dužina kosa m'	Kapacitet smuč.	Broj skijaških dana	
1	Cmiljevica	Idejni projekti+glavni projekti+ivedeno stanje	21	33	34.608	7.322	100 do 120
2	Hajla	Procjena	-	-	-	10.000	100 do 160
Svega 1-2					17.322		

Izvor: R. Nikčević, Skijališta Crne Gore kao faktor turističkog razvoja, 1993.

Skijališta Cmiljevice i u nastavku Bisernice mogla bi se tehnološki povezati sa skijalištima Hajle – naravno ako to bude zahtjev tržišta. Jedan dio zone Cmiljevica: Skrivena, Džakovica i Lokve, pripadaju teritoriji opštine Berane, sa koje strane postoje podignuti smučarski i smještajni sadržaji. Međutim, Berane će sigurno svoj planinsko-turistički razvoj usmjeriti ka evidentnim resursima Bjelasice, tj. zonama Jelovica i Kurikuća.

Staze za nordijsko i turno skijanje odvijale bi se, u prvom redu, po postojećim šumskim putevima, koji vode do skoro samih vrhova Džakovice, Cmiljevice, Bisernice i Hajle.

Osnovni potencijal za ljetnji utirizam su: Cmiljevica, Bisernica, Hajla, rijeka Ibar, u komplementarnoj verziji sa seoskim naseobinama ovog prostora. Iako je samo gradsko naselje Rožaje po svom položaju turistički grad (zimski i ljetnji) planinsko-turistička valorizacija je počela u rožajskim selima (Turjak sa okruženjem).

Sve seoske naseobine uz Ibarsku magistralu, od Rožaja do pozicije Djunarovića luke, sasvim izvjesno, počće se uključivati u zimsko-turističku ponudu. Sela Bogaje i Koljeno, na padinama Cmiljevice i Bisernice, imaće izuzetnu prednost za agro-turistički razvoj, dok će tražiti svoje mjesto u razvoju turizma i sela: Donji Bukelj, Gornji Bugelj, Kaludjerski Laz i Bandžov.

Sekundarni turistički resursi su u slabom stanju i mogu ponuditi smještaj na nivou jedne ili dvije zvjezdice. Nosilac turističkog razvoja u Rožajama je preduzeće HTP «Turjak», kome pripadaju dva hotela: hotel «Turjak» i hotel «Rožaje». Većinski vlasnici u hotelskom preduzeću HTP «Turjak» su radnici, građani i državni privatizacioni fondovi.

Ocjenjuje se da kapaciteti u privatnom vlasništvu raspolazu sa približno 100 ležaja. Registrovan je motel «Bogaje», koji je u privatnom vlasništvu i raspolaze kapacitetima od 24 ležaja.

Tabela 34: Smještajni kapaciteti u opštini Rožaje

	KATEGORIZACIJA	BROJ LEŽAJA	DODATNA PONUDA
Hotel «Turjak»	**	140	skijaški tereni, trim kabinet, divan sala, kamin bar, kuglana, fudbalsko igralište
Hotel «Rožaje»	*	70	
Motel «Bogaje»	*	24	

Izvori: *Strategija integralnog razvoja opštine Rožaje, 2003.*

Poput opštine Plav, turistički programi u opštini Rožaje na veoma su niskom nivou. Postoji inicijativa lokalnih vlasti da se pokrene turistička djelatnost u opštini i jedan od projekata je izgradnja sportsko-rekreativnog centra u centru grada. Pozitivni pomaci u razvoju turizma opštine Rožaje pokazani su formiranjem lokalne turističke organizacije u novembru 2004. godine.

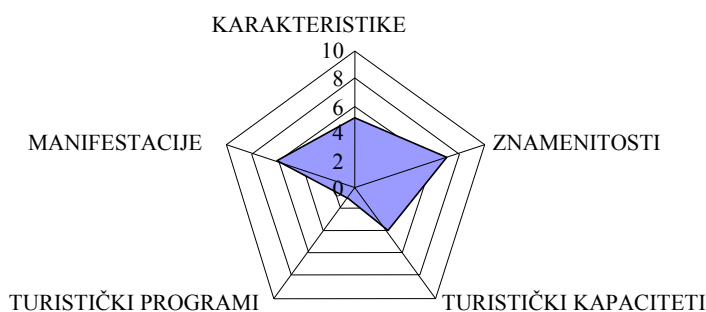
Od manifestacija koje se održavaju u Rožajama najpoznatije su festivali za djecu «Zlatna pahulja» i «Zlatna staza», koje se tradicionalno održavaju u februaru i imaju međunarodni karakter.

6.3.4. Rožaje: Procjena turističkih resursa

Kao što možemo vidjeti iz grafikona, sekundarni turistički resursi opštine Rožaje ocijenjeni su jako nisko. Turistički kapaciteti su djelimično renovirani, ali su još uvijek na nivou od jedne ili dvije zvjezdice. U skladu sa razvojem kapaciteta razvijeni su i turistički programi. Hotelsko preduzeće «Turjak» turistima ne može trenutno da ponudi programe relaksacije, wellnesa, zabave, igraonica, sporta i rekreacije itd.

Znamenitosti su ocijenjene ocjenom 7 (od 10), prije svega zbog potencijala Hajle. Kulturno-istorijske i sakralne znamenitosti nijesu dobile tako visoku ocjenu i više su lokalnog i regionalnog karaktera. Priredbama koje imaju međunarodni karakter, i po kojima je Rožaje dijelom i poznato, dajemo pozitivnu ocjenu. U tom smislu treba podržati buduće inicijative ovakve prirode, koje doprinose većem i boljem imidu Rožaja i cijele Crne Gore.

Grafikon 13: Ocjena turističke ponude Rožaja

6.3.5. Inventarizacija kapaciteta za skijanje u centrima Prokletija

Inventarizacijom kapaciteta za skijanje na Prokletijama identifikovana su dva postojeća sportsko-turistička centra, i to:

- Turjak, Rožaje i
- Lokve, Berane.

Zimski turistički centar Berane, naime, direktno ne spada u područje Prokletija, nalazi se na samoj granici (djelimično pripada području Bjelasice) i treba ga prevashodno zbog sinergijskih uticaja pomenuti i u analizi ovog područja.

TURJAK – Rožaje

Tabela 35: Osnovne karakteristike skijaške infrastrukture na Turjaku

Lokacija centra:	Turjak se nalazi na visini 1160 m i okružen je planinama do visine 2350 (šume i pašnjaci). Idealni skijaški tereni odgovaraju svim kategorijama skijaša.	
Dostupnost centra:	automobilom:	Rožaje 9 km, Berane 21 km, Peć 45 km, Pazar 65 km, Priština 120 km, Podgorica 185 km
	cestom javnim prevozom (udaljenost do najbliže autobuske stanice):	Rožaje 9 km
	željeznicom: (udaljenost do najbliže željezničke stanice)	Bijelo Polje 70 km, Peć 45 km
	broj parking mjesta:	300 - 500 uz mag. put
Vlasnički status:	skijališta:	Privatno (4 vlasnika)
	infrastruktura žičara:	firme
	preduzeće:	akcionarsko društvo (25% radnici, 30% vlasnici i drugi)

Izvor: primarni podaci – anketa o ski centrima, Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Tabela 36: Tehnički opis naprava na Turjaku

Ime naprave	Tip naprave	Nad. vis. donje stanice (m)	Nad. visina gornje stanice (m)	Vis. razlika (m)	Kapaciteti (os/h)	Broj kab., sjed., vlač.
Skilift 1	VL - 2	1.165	1.314	149	900	51
Skilift 2	VL - 2	1.130	1.353	223	730	63
bebi	montažni				300	
Ukupno					1.930	

Napomena: VL2 - žičara na vučenje za dvije osobe (sidro)

Izvor: primarni podaci – anketa o ski centrima, Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Slika 8: Skijalište na Turjaku

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Tabela 37: Tehničko-tehnološke karakteristike žičara na Turjaku

Ime naprave	Pogon donji/gornji	Istezanje donji/gornji	Proizvođač opreme	Radi od	Vrijeme vožnje (min)	Broj stubova
Skilift 1	donji	gore	FOD Bor	1980	4	7
Skilift 2	donji	gore	FOD Bor	1980	5	9

Izvor: primarni podaci – anketa o ski centrima, Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Tabela 38: Tehničko-tehnološke karakteristike žičara

Ime naprave	Premjer užeta	Proizvođač užadi	Godina montaže uža	Moć pogonskog motora (kW)
Skilift 1	022/2130	Kabel NS	1980	75
Skilift 2	022/2130	Kabel NS	1980	75

Izvor: primarni podaci – anketa o ski centrima, Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Tabela 39: Karakteristike skijaških pruga na Turjaku

Ime skijaške pruge	Dužina skijaške pruge (m)	Površina skijaške pruge (ha)	Stepen teškoće	Kapacitet pruge (osoba)	Vlasništvo zemljišta	Dodatno zasneživanje	Dodatno osvjetljenje
Pruga 1	800	4	plavi	420	privatno	ne	ne
Pruga 2	984	6,91	plavi	420	privatno	da	da
Ukupno	1.784			840			

Izvor: primarni podaci – anketa o ski centrima, Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

LOKVE - Berane

Tabela 40: Inventarizacija HTP «Berane», Ski centar «Lokve»

Lokacija centra:	15 km od Berana, uz magistralni put Podgorica – Kosovska Mitrovica – Priština; Rožaje – Peć; Podgorica – Rožaje – Novi Pazar – Beograd. Nalazi se na planini Smiljevici. Raspolaže raznovrsnim terenima	
Dostupnost centra:	automobilom:	Berane 15 km, Rožaje 14 km
	cestom javnim prevozom (udaljenost do najbliže autobuske stanice):	Rožaje 14 km, Berane 15 km
	Željeznicom (udaljenost do najbliže željezničke stanice):	Bijelo Polje 50 km
	broj parking mjesta:	50
Vlasnički status:	skijališta:	privatno + neprivatizovani dio
	infrastruktura žičara:	privatno
	preduzeće:	privatno
	ostala infrastruktura:	privatno

Izvor: primarni podaci – anketa o ski centrima, Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Tabela 41: Tehnički opis naprava na Lokvama

Ime naprave	Tip naprave	Dužina (m)	Nad. vis. donje stanice (m)	Nad. vis. gornje stanice (m)	Vis. razlika (m)	Kapaciteti (os/h)	Broj kab., sjed., vlač.
sjedišta	2S	1.140	1.336	1.560	224	1.000	
lift Lokve I - bebi	VL1	450	1.510	1.600	90	500	
lift Lokve II - Sidro	VL2	570	1.510	1.630	120	500	
Ukupno		2.160				2.000	

Izvor: primarni podaci – anketa o ski centrima, Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

*Napomena: Za tip naprave upotrijebljene su sljedeće skraćenice: 2S – žičara sa dva sjedišta; VL1 - žičara na vučenje za jednu osobu (tanjirača); VL2 - žičara na vučenje za dvije osobe (sidro).

Tabela 42: Struktura skijaša na Lokvama

Struktura skijaša (u procentima):	
Jako dobri skijaši (dobri rekreativci, učitelji, takmičari):	15%
Dobri skijaši (rekreativci):	70%
Slabi skijaši (osobe na odmoru, familije):	15%
Struktura skijaša (u procentima)	
Stacionarni turisti (sa više od tri noćenja):	30%
Dnevni turisti:	70%

Izvor: primarni podaci – anketa o ski centrima, Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Tabela 43: Karakteristike skijaških staza na Lokvama

Ime skijaške staze	Dulžina skijaške staze (m)	Površina skijaške staze (ha)	Stepen teškoće	Kapacitet pruge (osoba)	Vlasništvo zemljišta	Dodatno zasneživanje
Skrivena	1.000	9,15	plava	776	privatno	ne
Lokve	1.000	7	crvena	420	privatno	ne
bebi	450	1,5	plava	810	privatno	ne
sidro	570	2,8	plava	800	privatno	ne
Ukupno	3.020			2.806		

Izvor: primarni podaci – anketa o ski centrima, Medunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Slika 9: Skijaška staza Lokve

Izvor: Medunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

6.4. Inventarizacija i procjena turističkih destinacija: LOVĆEN, ORJEN, RUMIJA, VUČJE, VERUŠA I KOSANICA

6.4.1. Lovćen

Prirodne i istorijske vrijednosti lovcenskog područja, kao i vječno počivalište Njegoša, bile su dovoljan razlog da se ovaj kraj proglasi nacionalnim parkom, koji se prostire na površini 6.400 hektara. Na Jezerskom vrhu (1.660 m), drugoj najvišoj tački Nacionalnog parka, nalazi se mauzolej crnogorskog velikana Petra II Petrovića Njegoša. Ovaj spomenik ima međunarodni značaj i može se reći da predstavlja značajan dio turističke ponude.

Sa Lovćena se pruža prekrasan pogled na Boku Kotorsku, otvoreno more, Skadarsko jezero i Cetinje, pa čak i na daleke Prokletije. Jedan od najljepših dijelova Nacionalnog parka Lovćen svakako su Ivanova Korita, koja se nalaze na istočnoj strani Jezerskog vrha u jednoj šumovito-livadskoj zaravni. Tu se nalazi poznato odmaralište za djecu, koje radi i u zimskim mjesecima. Iznad odmarališta je skijaška staza, na kojoj se nalazi ski lift. Naselje ima i ambulantu za zdravstvene usluge, restoran i planinarski dom.

Turistička ponuda Lovćena vezana je na turističku ponudu Cetinja i njene kulturno-istorijske znamenitosti predstavljaju atrakciju za turiste. Cetinje je nastalo još u XV vijeku. Od bogatih kulturno-istorijskih spomenika na ovoj destinaciji ističu se: Biljarda – vladarska rezidencija Petra Petrovića Njegoša; Dvor knjaza Nikole I Petrovića; zgrade francuskog, ruskog, engleskog, austrougarskog i italijanskog poslanstva iz XIX vijeka; Vladin dom – monumentalno zdanje državne moći iz XX vijeka. Ne smije se zaboraviti da je Cetinje, kao prijestonica Crne Gore u proteklih pet vjekova, postalo kulturno i prosvjetno središte Crne Gore. U njemu se nalaze: Centralna narodna biblioteka «Đurđe Crnojević», Narodni muzej Crne Gore, Arhiv Crne Gore, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture i Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište "Zetski dom". Svakako, najstarija je Biblioteka Cetinjskog manastira, koja se začela krajem XV vijeka, još za vrijeme rada Crnojevića štamparije.

Sljedeće kulturno-istorijsko bogatstvo Cetinja jesu muzeji: Manastirski, Državni, Njegošev, Etnografski, Istorijski, Umjetnički muzej i Muzej elektroprivrede Crne Gore. Svi oni, izuzev Manastirskog muzeja i Muzeja elektroprivrede, integrisani su u jednu ustanovu koja se danas naziva Narodni muzej Crne Gore.

Za Lovćen su istraženi i skijaški potencijali koji se nalaze na relaciji: Murakovac→Majstori→Ivanova korita→Medjuvršje→Jezerce→Njeguši, je dosta veliki i raznovrstan:

	Zona	Nivo obrade	Broj staza	Broj pruga	Dužina kosa m'	Kapacitet smučara	Broj skijaš dana
1	Lovćen	Idejna rješenja	18	39	18.187	8.575	100

Izvor: R. Nikčević, Skijališta Crne Gore kao faktor turističkog razvoja, 1993

Start skoro svih staza je sa pogledom na more a stacionarno zaleđe turista skijaša predstavljala bi Budva sa kabinskom žičara od na primjer Rt Zavala – Murakovac. Vožnja ovom žičarom imala bi i

veliku ljetnju frekvenciju, odnosno realno ekonomsko opravdanje, jer Murakovac predstavlja svojevrsan vidikovac na čitavu budvansku rivijeru.

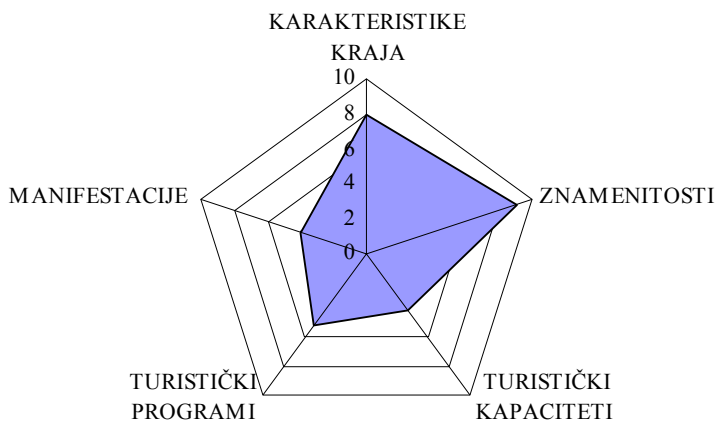
Na prostoru Majstora, Ivanovih korita i Dolova su veoma povoljni tereni za nordijsko i turno skijanje, što bi bila značajna dopuna alpskim turističkim motivima.

Smještajne kapacitete Cetinja čini hotel Grand, koji ima 420 ležaja, koji može ponuditi i kapacitete za kongresnu djelatnost.

6.4.2. *Lovćen: Procjena turističkih resursa*

Veoma visoko su ocijenjene opšte karakteristike mikro turističke destinacije Lovćen kraja, prije svega zbog relativno dobre povezanosti destinacije sa primorjem i centralnim dijelom Crne Gore. Znamenitosti destinacije ocijenjene su jako visokom ocjenom 9 (od 10), zbog izuzetnih kulturno-istorijskih znamenitosti koje predstavljaju turističku atrakciju i na međunarodnom nivou. Turističkim kapacitetima potrebna je modernizacija, ocijenjeni su sa 4 (od 10). Ocjenu 5 (od 10) dobili su turistički programi i manifestacije koji se trenutno organizuju na ovoj mikro destinaciji.

Grafikon 14: Ocjena turističke ponude Lovćena

6.4.3. *Orjen*

Saobraćajna dostupnost turističke destinacije Orjen loša je. Postoji slaba povezanost destinacije preko Risna do Orjen sedla, što znači da se do Orjena može doći iz Herceg Novog po postojećim, vrlo slabim, cestama. Ukoliko se ispune planovi Jonsko-jadranske inicijative, olakšaće se dostup Orjenu, što bi omogućilo njegovo povezivanja sa Dubrovnikom, južnim Jadranom i Bosnom i Hercegovinom.

Orjen inače spada u komplementarnu turističku ponudu destinacije Herceg Novi, koja je tipična 3S (sun, sea and sand) destinacija. Orjen može svoju turističku ponudu bazirati na prirodnim vrijednostima, koji su potencijal u njenom daljem razvoju. Sekundarni turistički resursi su nerazvijeni. Turističke kapacitete predstavljaju planinski domovi (kuća Prlain i manji dom na planinskom sedlu) i

manji penzion «Jeti» na Vrbnju. Postavlja se i pitanje opravdanosti razvoja dodatnih turističkih kapaciteta, s obzirom na blizinu Herceg Novog. Turističke programe razvila je Turistička agencija Prlain, koja je i nosilac turističkog razvoja Orjena. Programi su većinom izletničkog karaktera.

Za Orjen su istraženi i procijenjeni kapaciteti za alpsko skijanje:

	Zona	Nivo obrade	Broj staza	Broj pruga	Dužina kosa	Kapacitet	Broj skijaški dana
1	Subra	Idejna rješenja	5	9	8.260	2.392	100
2	Reovci	Idejna rješenja	11	20	23.911	6.488	140
	Svega 1-2		16	29	32.171	8.880	

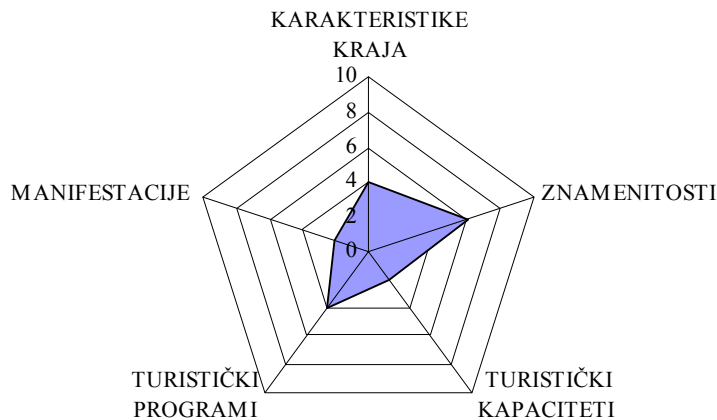
Izvor: R. Nikčević, Skijališta Crne Gore kao faktor turističkog razvoja, 1993

Za turno skijanje, vožnju saonicama i druge turne aktivnosti na snijegu postoji mnoštvo šumskih puteva od Vrbanje preko Orjenskog sedla do Reovaca i Crkvica.

6.4.4. Orjen: Procjena turističkih resursa

Dostupnost turističke destinacije Orjen je slaba (ocjena 4 od 10) i većini turista destinacija je, bez terenskog vozila, posebno u zimskim mjesecima, nepristupačna. Znamenitosti kraja, među kojima se ističu prirodne, ocijenjene su sa 6 (od 10). Jako slabo su ocijenjeni postojeći kapaciteti na destinaciji (planinarski dom), koji ne mogu primiti veći broj turista, kao i manifestacije. Ukoliko u manifestacije i turističke kapacitete uključimo dijelove turističke ponude destinacije Herceg Novog, slika je značajno drugačija. Turistički programi su, zbog velikog angažmana Turističke agencije «Prlain», ocijenjeni ocjenom 4 (od 10).

Grafikon 15: Ocjena turističke ponude Orjena

6.4.5. Rumija

Rumija je smještena u jugoistočnom dijelu Crne Gore i povezuje Bar i Ulcinj sa Skadarskim jezerom. U kulturno-istorijske znamenitosti Rumije mogu se uključiti znamenitosti Bara (Stari Bar,¹⁸ Dvorac Kralja Nikole, Haj-Nehaj), sa jedne, i Skadarskog jezera (Manastir Starčevo, Manastir Beška, Manastir Moračnik itd.), sa druge strane. Kao značajna kulturno-istorijska znamenitost Rumije se navodi Vladimirov krst. Naime, svake godine na dan Sv. Tojice krst se nosi na vrh Rumije, na mjesto gdje se, po predanju, nalazila crkva. Za sada još nedovoljno turistički razvijena Rumija ima prirodne potencijale na kojima je moguće razvijati daljnu ponajviše izletničku turističku ponudu.

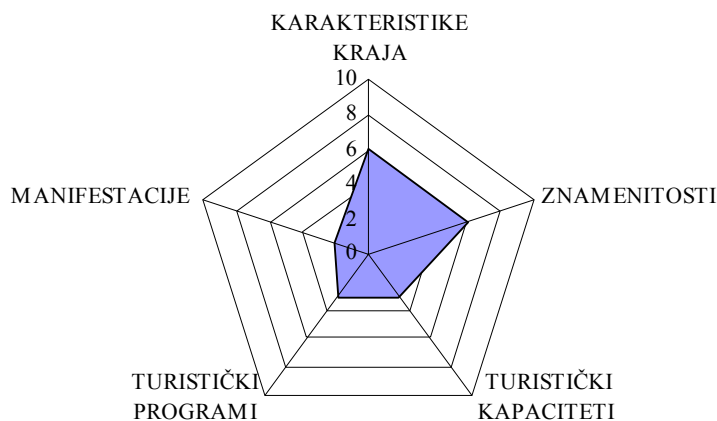
Sekundarni turistički resursi nijesu razvijeni. Komercijalnih turističkih kapaciteta na Rumiji nema, osim planinskog doma. Ne postoje ni oblikovani turistički programi koji bi privukli turiste.

6.4.6. Rumija: Procjena turističkih resursa

Između Jadranskog mora, Bojane i Skadarskog jezera izdiže se Rumija, sa dva dominantna vrha: Sama Rumija (kota 1.595) i Lisinj (kota 1.353). Moguće je uključivanje sela na obali Skadarskog jezera (jedrenje, zimovnik za jahte, lov, ribolov, kupanje, domaći specijaliteti) u turistički razvoj Rumije i povezivanje područja sa Barom i Ulcinjem na moru. Na samom Lisinju koji je izvanredan vidikovani na barsku i ulcinjsku rivijeru, može se podići jedan mali lokalni ski centar, za Ulcinj i Bar, čiji se kapacitet procjenjuje na cca 2.000 skijaša sa trajanjem snijega višim od 30 cm od 100 dana.

Osnovne karakteristike turističke destinacije Rumija, zbog solidne povezanosti destinacije sa južnim dijelom primorja i centralnim dijelom Crne Gore, ocijenjene su ocjenom 6 (od 10). Ista ocjena data je i za znamenitosti, prije svega prirodne, koje ova destinacija može ponuditi svojim turistima. Turistički kapaciteti, programi i manifestacije ocijenjeni su jako loše, prije svega zbog nedovoljne komercijalizacije područja.

Grafikon 16: Ocjena turističke ponude Rumije

¹⁸ Stari Bar se nalazi na strmoj litici u podnožju Rumije. U gradu se danas nalaze ostaci mnogobrojnih crkava različitih stilova iz raznih perioda.

6.4.7. Vučje

Mikro turistička destinacija Vučje ima lokalni karakter i, s obzirom na njene primarne i sekundarne turističke resurse, može se očekivati da njen razvoj u budućnosti ide u istom smjeru. Turistička destinacija ima ograničene prirodne potencijale. Turistički kapaciteti sa kojima destinacija trenutno raspolaže skromni su. Na destinaciji postoji planinarski dom lokalnog karaktera i skijalište na kome se nalaze 3 žičare, od kojih je jedna u slabom stanju. Turistički programi i manifestacije veoma su loše razvijeni.

Međutim, planinski prostor opštine Nikšić interesantan za turističku valorizaciju je: Krnovo, Lukavica, Moračke planine, Maganik, Prekornica, prostor opštine Šavnik, dio prostora opštine Piva, vještačka jezera u Nikšiću. **Procjena skijaških potencijala:**

	Zona	Nivo obrade	Broj staza	Broj pruga	Dužina kosa m'	Kapacitet smuč.	Broj skijaški dana
1	Morakovo	Idejna rješenja	8	14	23.995	5.551	180
2	Vučje	Idejna rješ.+glavni projekti+izvedeno stanje	7	12	8.887	1.963	120
	Svega 1-2		15	26	32.782	7.514	
3	Krnovo	procjena				10.000	120
	Ukupno 1-3					17.514	

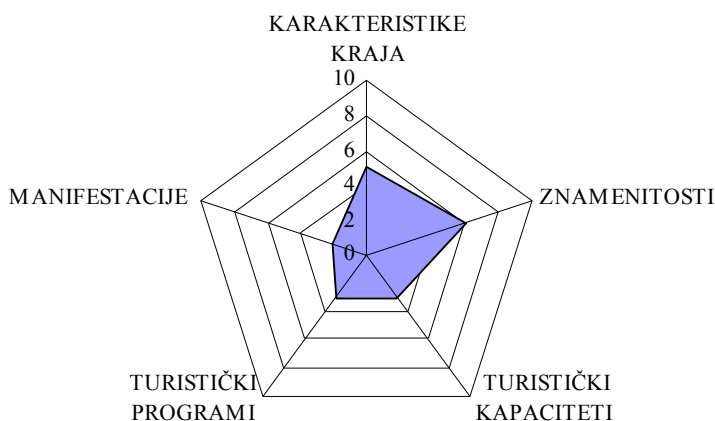
Izvor: M. Nikolić, M.Raonić, R.Prvulov, R. Nikčević, Jugoslovenski javni konkurs idejno rješenje sportsko-rekreativnog centra Morakovo Nikšić, 1979.

B.Rajkojević, R.Nikčević, Investicioni program sportsko-rekreativnog centra Vučje, Željezara Nikšić, 1989.

6.4.8. Vučje: Procjena turističkih resursa

Vučje ima lokalni turistički karakter, pa je primjerno tome oblikovana je i trenutna turistička ponuda, kao i njene ocjene. Znamenitosti (prirodne) i osnovne karakteristike turističke destinacije Vučje ocijenjeni su sa 5 (od 10). Veoma loše su ocijenjeni turistički programi i turistički kapaciteti, kao i manifestacije kojima bi ova destinacija mogla privući potencijalne turiste.

Grafikon 17: Ocjena turističke ponude Vučja

6.4.9. Veruša

Mikro turistička destinacija Veruša udaljena je od Podgorice 40 km i sa glavnim gradom je povezuje put Podgorica – Lijeva Rijeka – Veruša – Kolašin. Veliki korak u daljem razvoju destinacije bila bi izgradnja novog autoputa Podgorica-Veruša-Mateševo-Andrijevića-Berane.

Turistička destinacija obiluje prirodnim znamenitostima. Prirodno okruženje: Crna planina, Maglić, Komovi, Žijovo, Planinica su atraktivni kako zimski tako i ljetnji turistički motivi. Pored planinskih masiva, turistička atrakcija destinacije su i jezera, među kojima se ističu Rikovačko i Bukumirsko. Na Veruši funkcioniše dječije odmaralište, a postoje i smještajni kapaciteti u vikendicama, mada nema zvaničnog podatka o broju ležaja u njima. Turistički radnici su prilagodili turističke programe prvenstveno svom segmentu turista, znači djeci osnovnoškolskog uzrasta. Programi se odnose, prije svega, na programe sporta i rekreacije, zabave u slobodnom vremenu.

Procjena skijaških potencijala Veruše:

Zona	Nivo obrade	Broj staza	Broj pruga	Dužina kosa m'	Kapacitet smuč.	Broj skijaš dana
1 Planinica Maglić-Žijovo	Idejna rješenja	26	43	31.856	15.164	100 do 150

Izvor: R. Nikčević, Skijališta Crne Gore kao faktor turističkog razvoja, 1993.

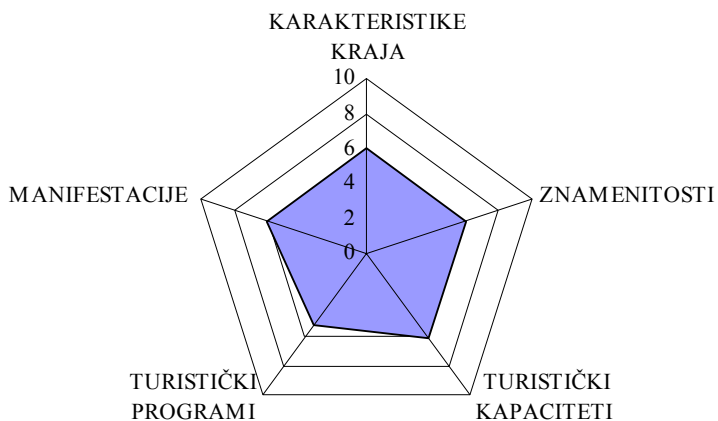
Uz alpsko skijanje, nordijsko i turno skijanje odvijalo bi se na relaciji, Veruša-Mokro-Širokar.

Veruša ima i ruralne turističke potencijale: dolina Veruše, od Hana Garančića do katuna Mokre, je klasičan agro-turistički ambijent sa izglednim razvojnim perspektivama.

6.4.10. Veruša: Procjena turističkih resursa

Turistička destinacija Veruša predstavlja destinaciju u kojoj borave (prvenstveno) stanovnici Podgorice i djeca iz cijele Crne Gore. Na njoj postoje primarni resursi, prije svega prirodne znamenitosti na kojima se može dalje razvijati destinacija koja bi predstavljala zelenu oazu za Podgoricu i koja ima potencijala za razvoj sportsko-rekreativnog i izletničkog turizma za sva godišnja doba.

Grafikon 18: Ocjena turističke ponude Veruše

6.4.11. Kosanica

Planinsko područje Pljevlja identifikovano je u dvije zone: zona Ljubišnja (kota 2.238) i zona Kosanica– Crni vrh (kota 1.540). U podnožju Ljubišnje su seoske naseobine: Popov do, Zugline, Bare, Vrba, a u podnožju Crnog vrha sela: Kosanice i Zajedni do, koja su solidna osnova za mogući komplementarni agro-turistički razvoj kako zimi tako ljeti.

Zona Kosanica je prva razvojna karika ovog područja i nalazi se na regionalnom putu: Prijepolje-Pljevlja-Mojkovac i Žabljak. Kosanica je od Pljevalja udaljena oko 25km. Ova još nerazvijena mikro turistička destinacija može se pohvaliti prirodnim potencijalima. Turistički kapaciteti, kao ni turistički programi, nijesu razvijeni. Mikro turistička destinacija nalazi se tek na početku razvoja, bazirajući razvoj na privatnoj inicijativi, pokušaju opštine Pljevlja da inicira razvoj turizma i na procjeni izletničke turističke potražnje. Trenutna turistička ponuda Kosanice u prosjeku je loše ocijenjena, posebno turistički kapaciteti, turistička ponuda i manifestacije. Međutim, postoje realne tendencije ulaganja privatnog kapitala u dalji razvoj destinacije, što bi uticalo na promjenu sadašnjeg stanja. Prirodni potencijali destinacije postoje i ogledaju se prvenstveno u prirodnim znamenitostima, koje daljnjim ulaganjima i razvojem sekundarnih turističkih resursa treba predstaviti turistima.

Procjena skijaških potencijala Pljevlja:

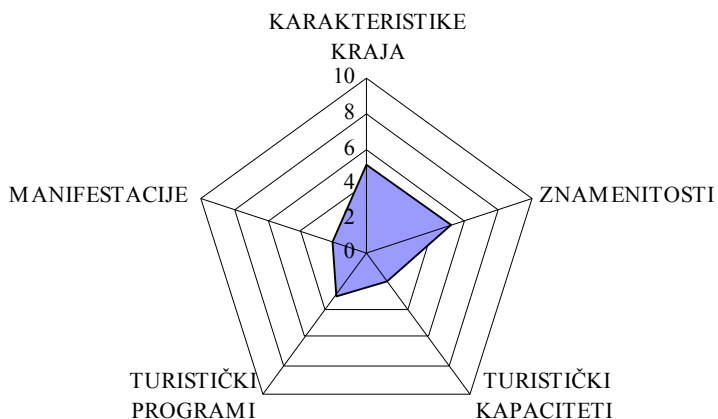
	Zona	Nivo obrade	Broj staza	Broj pruga	Dužina kosa m'	Kapacitet smuč.	Broj skijaški dana
1	Ljubišnja	Idejna rješenja	8	8	17.331	7.105	100 - 150
2	Kosanica	Idejna rješenja	6	6	6.548	2.760	100
	Svega 1-2		14	14	23.879	9.865	

Izvor: R. Nikčević, Skijališta Crne Gore kao faktor turističkog razvoja, 1993.

Trkačke staze nijesu trasirane, ali na Kosanici, na poziciji Bitinsko polje priroda ih je sama trasirala i izgradila. Na ovom prostoru se mogu projektovati i uraditi pravi sniježni stadion. Sva sela na Kosanici i u podnožju Ljubišnje mogu imati karakter komplementarnih, zimskih i ljetnjih, agroturističkih destinacija.

Kosanica ima dobru poziciju ne samo kao lokalni zimski i ljetnji agro-turistički ambijent, već i kao veoma dobro polazište za splavarenje Tarom.

Grafikon 19: Ocjena turističke ponude Kosanice

7. ANALIZA PREDNOSTI, NEDOSTATAKA, OPASNOSTI I PRILIKA - SWOT ANALIZA RAZVOJA PLANINSKOG TURIZMA

7.1. SWOT analiza planinskog turizma u Crnoj Gori

Koncipiranje strateškog razvoja turizma ne može mimoći analizu prednosti i nedostataka, te prilika i opasnosti. Pri tom treba imati u vidu djelovanje endogenih i egzogenih faktora i različite segmente ponude i potražnje.

SWOT analiza je dijelom rezultat primarne kvalitativne analize, u kojoj su svoje sugestije dali predstavnici turističkih centara, i primarnih podataka koji su sumirani u neposrednim razgovorima sa predstavnicima različitih ministarstva, turističkim radnicima, stručnjacima itd. Pored primarnih, u analizu su uključeni i sekundarni podaci sadržani u brojnoj literaturi.

Ukratko se može zaključiti da je politička situacija raspadom Jugoslavije i ratovima na Balkanu ostavila značajne negativne posljedice na crnogorski turizam, a pogotovo u planinskom i centralnom regionu. Ovi uticaji iz okruženja razlog su za većinu nedostataka, koji utiču na razvoj turizma, pri čemu treba imati u vidu i lošu saobraćajnu i drugu infrastrukturu, nisku kupovnu moć domaćeg stanovništva, kao i gubitak stranog tržišta. Vlada Republike Crna Gora pravno, organizaciono, projekatski i finansijski odlučno podupire razvoj turizma znajući cijeniti, prije svega, prirodne potencijale. Iz toga proizilazi ocjena razvojnih mogućnosti, usvajanje principa održivog razvoja turizma, integralnog pristupa razvoju turističkih makro zona – destinacija u kojima je turizam generator i razvoja drugih djelatnosti.

U okviru SWOT analize ističu se generalno zajedničke prednosti, nedostaci, prilike i opasnosti za sve centre odnosno turističke destinacije na sjeveru i u centralnom dijelu Crne Gore. Slijedi kratak pregled specifičnih prednosti, nedostataka, prilika i opasnosti za svaku turističku destinaciju pojedinačno.

PREDNOSTI I SLABOSTI PLANINSKOG TURIZMA U CRNOJ GORI

PREDNOSTI	NEDOSTACI
MAKRO OKRUŽENJE I PRIRODNI RESURSI	
<ul style="list-style-type: none"> - bogati i raznoliki prirodni resursi: priroda, planine, rijeke i jezera, fauna, flora, pokrivenost snijegom, klimatski uslovi itd. - neotkrivene prirodne atrakcije - velika koncentracija prirodnih atrakcija na malom prostoru - veliki potencijal radne snage - otvorenost i gostoprimstvo stanovništva - visoka očekivanja od turizma 	<ul style="list-style-type: none"> - nerazvijen i donekle loš odnos prema prirodnoj okolini - loša i neravnomjerna privredna razvijenost - odliv radne snage u gradove, slaba demografska struktura - visoka stopa nezaposlenosti - relativno neobrazovan kadar - nepostojanje prostornih i urbanističkih planova, posebno na lokalnom nivou - loša saobraćajna, komunalna (deficit energije) i opšta infrastruktura - loša saobraćajna dostupnost skijaških centara - nezavršeni procesi privatizacije

	<ul style="list-style-type: none"> - spor proces prestrukturiranja privrede u pojedinim opštinama i reorganizacija industrijskih zona - postepen razvoj turističkih zakona, pravnog uređenja i organizacionih struktura u javnom sektoru - nepostojanje TIC u većini opština na sjeveru
TURISTIČKA PONUDA	
<ul style="list-style-type: none"> - pojedini poznati turistički centri u širem regionu - prirodna i izvorna hrana i piće - gostoprimstvo radnika 	<ul style="list-style-type: none"> - nerazvijeni i loše održavani turistički smještajni kapaciteti - zastarjela skijaška oprema i njeno loše održavanje - pomanjkanje reda i kontrole na skijalištima - loše razvijeni osnovni turistički programi - pretežna usmjerenost na zimsku ponudu i zimski period - nedostatak finansijskih sredstva za ulaganje u održavanje kapaciteta i poboljšanje servisa
DODATNE TURISTIČKE DJELATNOSTI	
<ul style="list-style-type: none"> - uključivanje lokalnih specijaliteta svake od turističkih destinacija u turističku ponudu 	<ul style="list-style-type: none"> - loše razvijena dopunska ponuda trgovine, proizvoda, poljoprivrede itd. - loša međusobna povezanost i komplementarnost planinskih turističkih centara - loša povezanost i komplementarnost planinskih i primorskih turističkih centara
POTRAŽNJA	
<ul style="list-style-type: none"> - ostali su malobrojni a lojalni turisti - poznavaooci prirodnih atrakcija Crne Gore 	<ul style="list-style-type: none"> - gubitak stvarnog međunarodnog tržišta - malo domaće turističko tržište - niska kupovna snaga domaćeg tržišta - marketinški nedefinisan turističko-propagandni materijal - nedostatak finansijskih sredstva za propagandu i tržišne nastupe

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

PRILIKE I OPASNOSTI PLANINSKOG TURIZMA U CRNOJ GORI

PRILIKE	OPASNOSTI
MAKRO OKRUŽENJE I PRIRODNI RESURSI	
<ul style="list-style-type: none"> - neiskorišteni prirodni potencijali - zaštićena priroda i nacionalni parkovi - veliki potencijal radne snage - razvoj školskog, obrazovnog sistema i sistema permanentnog osposobljavanja za potrebe turizma - izgradnja saobraćajne mreže - razvoj i izgradnja po usvojenim prostornim i urbanističkim planovima - povezivanje i saradnja sa državama na području JI Europe - povezivanje i saradnja sa državama EU - sprovođenje postulata iz Deklaracije o ekološkoj državi kao zelenoj neotkrivenoj oazi Europe - blizina razvijenih turističkih zemalja – Hrvatske, Grčke i Italije - poboljšanje dostupnosti drumskog, željezničkog, avio i morskog saobraćaja - brojni sporedni i šumski putevi za radoznale turiste - otvaranje novih puteva i graničnih prelaza u cilju što efikasnije komunikacije sa određenim razvijenim regionima - razvoj preduzetništva (sektora malih i srednjih preduzeća) - povećanje životnog standarda stanovništva - razvoj i saradnja javnog i privatnog sektora, kao i civilnog društva u turizmu 	<ul style="list-style-type: none"> - politička nestabilnost u širem regionu - nedovoljno razvijene zemlje u okruženju - slabo funkcionisanje pravnog sistema i u pojedinim sferama nedovoljno definisani pravni propisi - predugo trajanje procesa privatizacije - ekološka zagađenja i opasnosti od ekoloških katastrofa - prirodne (elementarne) nepogode (vatra u šumama, odroni na putevima, itd.) - saobraćajna izolovanost ove regije od ostatka republike i šireg regiona - neprihvatanje turizma, rada u turizmu i turista od strane stanovništva - slaba percepcija planinskog turizma u Crnoj Gori i pojedinih turističkih destinacija u očima inostranih turista, doživljava se kao destinacija u zemlji koja ima viši politički rizik
TURISTIČKA PONUDA	
<ul style="list-style-type: none"> - razvoj komplementarnih vidova smještajnih kapaciteta – hotela, pansiona i apartmana, bed&breakfast, kampova - razvoj turističkih programa za cjelogodišnji odmor - razvoj turističkih programa baziranih na prirodi, rekreativnim aktivnostima i tematskim sadržajima - razvoj klimatskih planinskih wellness programa 	<ul style="list-style-type: none"> - izgradnja smještajnih kapaciteta za masovni turizam - preveliko koncentrisanje na jedan vid ponude i jedno godišnje doba - prevelik priliv stranih investicija i kapitala - gubljenje turističkog identiteta i izvornih konkurentskih prednosti - zaostajanje u razvoju kvaliteta u poređenju sa porastom kapaciteta - pretjerivanje u povećanju cijena i neracionalan

<ul style="list-style-type: none"> - povezivanje sa međunarodnim korporacijama i lancima - kombinacija programa planinskog i primorskog turizma i turističkih programa - razvoj turističkih klastera na području pojedine turističke makro zone - destinacije - ekološki proizvedena hrana i prirodna vrhunska izvorska voda - cjenovna konkurentnost turističke ponude Crne Gore u poređenju sa alpskim turističkim centrima - razvoj skijaških kapaciteta prema potrebama potražnje 	<p>odnos kvalitet/cijena</p>
DODATNE TURISTIČKE DJELATNOSTI	
<ul style="list-style-type: none"> - razvijanje komplementarnih turističkih programa, baziranih na poljoprivredi, trgovini, zanatstvu, zdravlju - razvijanje programa na bazi tradicije, kulture i istorije - razvoj i proizvodnja tipičnih proizvoda sa pojedinih turističkih destinacija 	<ul style="list-style-type: none"> - opuštanje poljoprivredne proizvodnje i stočarstva u pojedinim regionima - nekritična imitacija stranih turističkih programa - banalno/vulgarno komercijalizovanje tradicionalnih proizvoda - opuštanje djelatnosti i proizvodnje karakteristične za pojedine turističke destinacije
POTRAŽNJA	
<ul style="list-style-type: none"> - veliki obim i kvalitet evropske turističke tražnje - visoka kupovna snaga evropske turističke potražnje - povećana mobilnost turista i spremnost otkrivanja nepoznatih destinacija - razvoj potencijalnog bližeg tržišta na JI Europe - etno tržište u inostranstvu - marketinški definisano pozicioniranje turističke ponude planinskog i centralnog dijela Crne Gore - razvoj i marketing tržišne marke „Nacionalni parkovi Crne Gore“ - prepoznatljivost turističke ponude Crne Gore i pojedinih turističkih destinacija na starim emitivnim tržištima, na kojima su postojali prije 1990. godine - povezivanje sa stranim nisko cjenovnim avio prevoznicima 	<ul style="list-style-type: none"> - isključivo usmjeravanje na inostranu potražnju - preveliko koncentrisanje na uske segmente turističke potražnje - neoblikovan identitet turističke Crne Gore i pomanjkanje sredstava za propagandu - sporo usvajanje tehnoloških informacionih sredstva za potrebe marketinga (internet, e-marketing,...)

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

7.2. SWOT analiza BJELASICA

Bjelasica je jedna od prioriternih turističkih destinacija Crne Gore. SWOT analiza koja slijedi daje pogled u specifične prednosti i nedostatke, te prilike i opasnosti turističke destinacije Bjelasica, dok su zajedničke karakteristike za sve destinacije prikazane u opštoj SWOT tabeli koju smo već naveli.

PREDNOSTI I SLABOSTI PLANINSKOG TURIZMA NA PODRUČJU BJELASICE

PREDNOSTI	NEDOSTACI
MAKRO OKRUŽENJE I PRIRODNI RESURSI	
<ul style="list-style-type: none"> - Nacionalni park Biogradska gora - prostorne mogućnosti za integralan turistički razvoj cjelokupne makro zone - povoljni zimski uslovi za razvoj skijaškog turizma - dobar geografski položaj i dostupnost cestom, željeznicom i avionom - veliki broj stanovnika, mlada populacija i radna snaga u odnosu na ostale sjeverne makro zone - spremnost lokalnih vlasti da međusobno saraduju i razvijaju turističku destinaciju Bjelasica 	<ul style="list-style-type: none"> - ekološka opasnost u Mojkovcu - trostruko manji BDP po stanovniku u poređenju sa prosjekom za Crnu Goru - trenutna nepovezanost opština i nepostojanje turističkih organizacija u pojedinim opštinama
TURISTIČKA PONUDA	
<ul style="list-style-type: none"> - donekle poznat turistički centar u širem regionu JI Europe - izgrađeni osnovni smještajni i drugi turistički kapaciteti - uključivanje Nacionalnog parka u turističku ponudu Bjelasice - nekoliko privatnih preduzetnika u turizmu 	<ul style="list-style-type: none"> - slabo definisan turistički proizvod
POTRAŽNJA	
<ul style="list-style-type: none"> - malo veće domaće tržište iz neposredne okoline i Podgorice 	<ul style="list-style-type: none"> - nedefinisanost i neprepoznatljivost makro zone kao turističke destinacije

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

PRILIKE I OPASNOSTI PLANINSKOG TURIZMA NA PODRUČJU BJELASICE

PRILIKE	OPASNOSTI
MAKRO OKRUŽENJE I PRIRODNI RESURSI	
- uključivanje Nacionalnog parka Biogradska gora u turističku ponudu makro zone - razvoj zajedničke turističke organizacije „Bjelasica“ i saradnja javnog, privatnog i društvenog sektora u turizmu	- sporo saniranje ekoloških bombi i opasnosti od ekoloških katastrofa (Mojkovac)
TURISTIČKA PONUDA	
- integralan turistički razvoj makro zone, povezivanje i istovremena specijalizacija pojedinih opštinskih centara - razvoj turističkih programa baziranih na Nacionalnom parku, prirodi, rekreativnim aktivnostima i tematskim sadržajima	- pretjeran razvoj skijaških kapaciteta, dupliranje turističkih programa u makro zoni
POTRAŽNJA	
- marketinški definisana makro zona - turistička destinacija Bjelasice	

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

7.3. SWOT analiza DURMITOR

Durmitor sa Žabljakom je poznata planinska turistička destinacija Crne Gore. U SWOT analizi ovoga područja potencirane su samo specifične prednosti i nedostaci, te prilike i opasnosti za to područje, dok su zajedničke karakteristike za sve destinacije prikazane u uvodnoj SWOT analizi za čitav planinski turizam Crne Gore.

PREDNOSTI I SLABOSTI PLANINSKOG TURIZMA NA PODRUČJU DURMITORA

PREDNOSTI	NEDOSTACI
MAKRO OKRUŽENJE I PRIRODNI RESURSI	
- Nacionalni park Durmitor, upisan u baštinu UNESCO - prostorne mogućnosti za integralan turistički razvoj zimi i ljeti - veoma povoljni uslovi za razvoj skijaškog turizma - mali aerodrom na Žabljaku	- teška saobraćajna dostupnost – pogotovo zimi - BDP po stanovniku daleko je ispod prosjeka za Crnu Goru - mali broj stanovnika - nepovezanost opština i pomanjkanje programa zajedničkog razvoja područja - urbanistički problemi prostornog uređenja Žabljaka

TURISTIČKA PONUDA	
- tržišno poznati turistički programi Žabljaka u širem regionu JI Europe - izgrađeni osnovni smještajni i drugi turistički kapaciteti	- ograničavajuće stanje u privatizaciji i loša organizovanost turističke privrede - nefunkcionisanje turističkog informacionog servisa
POTRAŽNJA	
- potencijalna potražnja velikog broja turista-vlasnika vikendica	- nedovoljna definisanost i neprepoznatljivost cijelog područja kao turističke destinacije

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

PRILIKE I OPASNOSTI PLANINSKOG TURIZMA NA PODRUČJU DURMITORA

PRILIKE	OPASNOSTI
MAKRO OKRUŽENJE I PRIRODNI RESURSI	
- uključivanje Nacionalnog parka Durmitor u ponudu turističke destinacije - razvoj malog aerodroma i pristupnih cestovnih saobraćajnica - veća saobraćajna povezanost sve tri opštine područja - uključivanje poljoprivrede u turističku ponudu	- zaostajanje izgradnje nacionalne cestovne infrastrukture - nekontrolisano eksploatisanje prirodnih turističkih resursa Nacionalnog parka i Tare - korišćenje jedinstvenih prirodnih resursa za neturističke namjene - dalje iseljavanje stanovništva i siromašenje privrede na cijelom području
TURISTIČKA PONUDA	
- integralan razvoj turističke destinacije zimskim i ljetnjim programima, - povezivanje u cilju dopunjavanja turističkih programa Žabljaka i Plužina - povezivanje skijaških terena Žabljak i Savin kuk ski liftovima u jedinstveni centar - razvoj turističkih programa baziranih na Nacionalnom parku, prirodi, rekreativnim aktivnostima i tematskim sadržajima - razvoj wellness programa baziranih na prirodnom faktoru klime, zdrave ishrane i zdravog načina života	- pretjeran razvoj skijaških kapaciteta, dupliranje turističkih programa u turističkoj destinaciji - razvoj konkurentskih centara u BiH i Srbiji te široj okolini JI Europe
POTRAŽNJA	
- razvoj turističkog klastera u destinaciji - tržišno pozicioniranje turističke destinacije Durmitor	- preveliko koncentrisanje na pojedina tržišta, pogotovo na domaće ili određena strana

- razvoj destinacijske turističke organizacije i turističkog informacionog centra sa adekvatnom tehnološkom podrškom	
-	

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

7.4. SWOT analiza PROKLETIJE

Prokletije imaju veliki potencijal za razvoj planinskog turizma u Crnoj Gori, gdje je praktično kompletno područje turistički nerazvijeno i nije u funkciji turističke privrede. U SWOT analizi područja Prokletija ističu se samo specifične prednosti i nedostaci te prilike i opasnosti za to područje, dok su zajedničke karakteristike za razvoj planinskog turizma u Crnoj Gori prikazane u uvodnoj SWOT analizi.

PREDNOSTI I SLABOSTI PLANINSKOG TURIZMA NA PODRUČJU PROKLETIJA

PREDNOSTI	NEDOSTACI
MAKRO OKRUŽENJE I PRIRODNI RESURSI	
- praktično neiskorišćene prirodne mogućnosti razvoja turizma - veoma povoljni zimski i ljetnji uslovi za razvoj turizma - direktna povezanost sa turističkom destinacijom Bjelasica i mogućnosti komplementarnog razvoja cijelog područja - velika čistoća prirode - razvijenost trgovine i nekih drugih privrednih grana (zanatstvo)	- otežana saobraćajna povezanost i velika udaljenost Rožaja i Plava od glavnog grada i saobraćajnog centra Podgorice - BDP po stanovniku zaostaje za prosjekom Crne Gore - slaba geografska povezanost opština Rožaje i Plav u jedinstvenu destinaciju Prokletija
TURISTIČKA PONUDA	
- prepoznatljive međunarodne velike priredbe u Rožajama i Plavu - funkcionisanje turističkog informacionog centra	- gotovo nepostojeći osnovni smještajni i drugi turistički kapaciteti
POTRAŽNJA	
- potražnja velikog broja turista-iseljenika - blizina «stranih» tržišta u Srbiji i na Kosovu	- nedefinisanost i neprepoznatljivost cijelog područja kao turističke destinacije

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

PRILIKE I OPASNOSTI PLANINSKOG TURIZMA NA PODRUČJU PROKLETIJA

PRILIKE	OPASNOSTI
MAKRO OKRUŽENJE I PRIRODNI RESURSI	
<ul style="list-style-type: none"> - razvoj zajedničke turističke destinacije Prokletije sa Kosovom i Albanijom - proglašavanje najvrednijih planinskih predjela i izvora vode nacionalnim parkom - saobraćajno povezivanje Plava i Podgorice preko Albanije - razvoj malog aerodroma u Beranama i izgradnja/modernizovanje cestovnih saobraćajnica - velika povezanost sa iseljenicima koji su napustili područje iz ekonomskih razloga - razvoj komplementarnih privrednih djelatnosti (poljoprivreda, trgovina, zanatstvo) I njihovo uključenje u turističku ponudu - povezanost sa Beranama na programima: organizovanje sajмова, stručna obuka kadrova i dr. - multikulturni razvoj područja 	<ul style="list-style-type: none"> - zaostajanje u izgradnji cestovne infrastrukture - nekontrolisana i urbanistički neorganizovana gradnja turističkih kapaciteta, raznih domova i vikendica - razvoj industrije i korišćenje jedinstvenih prirodnih resursa za neturističke namjene - dalje iseljavanje stanovništva i siromašenje privrede na cijelom području
TURISTIČKA PONUDA	
<ul style="list-style-type: none"> - integralni razvoj turističke destinacije zimskim i ljetnjim programima, - razvoj ljetnjih turističkih programa baziranih na prirodi, rekreativnim aktivnostima i tematskim sadržajima 	<ul style="list-style-type: none"> - pretjerano usmjerenje na razvoj skijaških kapaciteta i zimskih programa - razvoj konkurentskih turističkih zimskih centara na Kosovu i u Srbiji
POTRAŽNJA	
<ul style="list-style-type: none"> - tržišno pozicioniranje turističke destinacije Prokletije - razvoj lokalnih turističkih organizacija u Plavu i Rožajama 	<ul style="list-style-type: none"> - preveliko koncentrisanje na etno tržišta

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

7.5. SWOT analiza mikro turističkih destinacija: LOVCEN, ORJEN, RUMIJA, VUCJE, VERUŠA I KOSANICA

Pored tri velike turističke destinacije u sjevernom i centralnom dijelu Crne Gora, sa aspekta razvoja planinskog turizma smatramo interesantnim i mikro zone - turističke destinacije Lovćen, Orjen, Rumija, Vučje, Veruša i Kosanica. Za sve njih zajedno izdvojili smo specifične prednosti i slabosti te prilike i opasnosti.

PREDNOSTI I SLABOSTI PLANINSKOG TURIZMA NA PODRUČJIMA LOVCENA, ORJENA, RUMIJE, VUCJA, VERUŠE I KOSANICE

PREDNOSTI	NEDOSTACI
MAKRO OKRUŽENJE I PRIRODNI RESURSI	
<ul style="list-style-type: none"> - Lovćen je najznačajnija mikro turistička destinacija sa razvijenim imidžom i turističkim kapacitetima - Orjen i Rumija su izletišta pogotovo za turistište na moru - Veruša je prikladno izletišta i stacionarna-vikend destinacija za Podgoricu - Vučje i Kosanica su lokalni planinski centri u razvoju 	<ul style="list-style-type: none"> - teška saobraćajna dostupnost zbog loših saobraćajnica i veza - osim na Cetinju, uglavnom nema lokalnog stanovništva - osim Lovćena, druge mikro destinacije nemaju nekih istaknutih kulturnih spomenika i atrakcija - privredna i infrastrukturna nerazvijenost tih destinacija (osim Cetinja)
TURISTIČKA PONUDA	
<ul style="list-style-type: none"> - donekle usmjereni turistički kapaciteti i programi (izletničko-planinarski Orjen, omladinski centar Veruša) 	<ul style="list-style-type: none"> - Osim na Lovćenu, drugdje gotovo da nema značajnih turističkih kapaciteta i programa
POTRAŽNJA	
<ul style="list-style-type: none"> - Lovćen ima prepoznatljivo mjesto na međunarodnom turističkom tržištu - postoji potražnja lokalnog stanovništva 	<ul style="list-style-type: none"> - nema tržišne segmentacije - nema informisanja i marketinga, izuzev za Lovćen

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

PRILIKE I OPASNOSTI PLANINSKOG TURIZMA NA PODRUČJIMA LOVCENA, ORJENA, RUMIJE, VUCJA, VERUŠE I KOSANICE

PRILIKE	OPASNOSTI
MAKRO OKRUŽENJE I PRIRODNI RESURSI	
<ul style="list-style-type: none"> - povećanje dostupnosti Lovćena od morske strane izgradnjom lifta-žičare - povezivanje Orjena i Rumije kao komplementarne turističke ponude sa izletničkim karakterom za Primorje 	<ul style="list-style-type: none"> - zaostajanje izgradnje nacionalne cestovne infrastrukture - zaostajanje urbanističkih rješenja za mikro destinacije u kojima bi dolazilo do narušavanja prirodnih faktora

<ul style="list-style-type: none"> - izgradnja autoputa Podgorica - Bijelo Polje - Beograd, koji će približiti Verušu Podgorici 	
TURISTIČKA PONUDA	
<ul style="list-style-type: none"> - razvoj specifičnih turističkih programa, u mnogome komplementarnih većim centrima - razvoj izletničkih programa 	<ul style="list-style-type: none"> - preveliko otvaranje područja investicijama u turizam u tim mikro destinacijama - pretjeran oslonac na razvoj skijaških kapaciteta i time dupliranje turističkih programa u široj turističkoj destinaciji - razvoj konkurentskih centara u BiH i Srbiji
POTRAŽNJA	
<ul style="list-style-type: none"> - razvoj domaće tražnje - usmjeravanje na specijalne tržišne segmente (izletnici, omladina, kultura, planinarenje, rekreacija i lakši sportovi) - povezivanje sa većim turističkim centrima i destinacijama na području informisanja, promocije i marketinga 	<ul style="list-style-type: none"> - preveliko koncentrisanje na pojedina tržišta – pogotovo na domaće ili pojedina strana

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

8. ANALIZA TURISTIČKOG TRŽIŠTA

8.1. Turistička posjeta Crnoj Gori na početku 3. milenijuma

Crnu Goru je u 2004. godini posjetilo nešto više od 703.000 turista, koji su ostvarili 4.560.000 noćenja. Događanja na prostoru Jugoslavije u posljednjih 15 godina uticala su na turizam, kao jednu od privrednih grana koja je jako osjetljiva na stabilnost makro okruženja. Posljedice su vidljive prije svega na stanju turističkih kapaciteta, organizacionoj strukturi, turističkoj posjeti i na prihodima od turizma. Zbog toga prognoze na bazi trendova turističke potražnje i njene strukture, nemaju velike vrijednosti, tako da se analiza tržišta oslanja na statističke podatke u posljednjim godinama i na ekspertsku kvalitativnu analizu turističke potražnje u pojedinim turističkim planinskim centrima.

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, sjeverni i centralni dio Crne Gore u 2004. godini posjetilo je 63.394 turista (9% svih turista u Republici), koji su ostvarili 164.096 noćenja (3,6% svih noćenja u Republici). Većinu turističkog prometa (85%) realizovale su opštine Kolašin, Bijelo Polje, Žabljak, Pljevlja, Cetinje i Podgorica, a u strukturi turista bilo je 31,9% stranih turista.

Ovakva situacija je odraz razvojnog usmjerenja u primorski turizam, koji je bio prioritetni smjer razvoja jugoslovenskog turizma od 70-ih godina nadalje. Taj turizam se bazirao na masovnosti, ljetnjoj sezoni, tour-operatorskim aranžmanima i niskim cijenama. Kriza tog usmjerenja i takvog koncepta turističkog razvoja pokazala se već sredinom 80-ih godina, tako da je politička i privredna kriza u Jugoslaviji krajem 80-tih godina dovela samo do pogoršanja i na kraju kolapsa čitavog turizma na tlu bivše Jugoslavije.

Prema kvalitativnoj analizi, karakteristika sadašnje turističke potražnje u planinskim područjima Crne Gore, urađenoj sa ekspertima tokom posjeta turističkim destinacijama, može se tvrditi sljedeće:

- do 75 procenata turista mlađi su od 40 godina;
- u turističkim centrima koji imaju skijašku ponudu 80 procenata turista dolazi zimi, dok je posjeta tokom ljeta veoma slaba;
- 70 procenata turista su domaći turisti, iz Crne Gore i Srbije, dok među stranim turistima prevladavaju oni iz država ex-Jugoslavije, te turisti sa etno porijeklom;
- najveći broj turista dolazi na odmor sa familijom;
- lojalnost turista, koji se vraćaju dostiže nivo od više od 60 procenata;
- kao motive dolaska turista izdvajamo prirodne ljepote, mir, rekreaciju, niske cijene i porodične veze;
- glavno prevozno sredstvo turista koji posjećuju u planinske centre jeste auto ili autobus;
- turisti veoma pohvalno ocjenjuju prikladnost centara za porodični odmor, za rekreaciju, gostoljublje stanovništva, odnos kvalitet-cijena, dok su veoma nezadovoljni saobraćajnom infrastrukturom, uređenošću prirodne okoline i spomenika, priredbama, raspoloživošću turističkih informacija i mogućnošću sporazumijevanja turističkih radnika i stanovništva na stranim jezicima;
- prema procjeni turističkih radnika iz planinskih centara Crne Gore, i ubuduće možemo očekivati da će glavni motivi dolaska turista biti: priroda i prirodne ljepote, mir, mogućnosti za rekreaciju, kulturno-istorijski spomenici, gostoljubivost i porodične veze; od velikog značaja biće i povoljan odnos kvalitet-cijena; porast turističkog prometa očekuje se najviše od strane stanovnika država ex-Jugoslavije, te iz zemalja kao što su

Engleska, Holandija, Francuska, Njemačka, Austrija, Italija, Turska, SAD te neke istočnoeuropske zemlje.

Možemo zaključiti da se Crna Gora danas nalazi u fazi nove konceptualizacije turističkog razvoja primorskog i planinskog/kontinentalnog turizma gdje, kako što smo vidjeli iz analize životnog ciklusa turističkog proizvoda prema Poonu (stranica 12), ima sve mogućnosti da uđe u putanju novog – individualizovanog turizma sa visokim kvalitetom kapaciteta i usluga, sa inovativnim kreiranjem turističkih programa za sva godišnja doba, u kojima imaju veliku vrijednost i bogatstvo sjeverni i centralni dio Crne Gore sa planinama, rijekama, jezerima i nacionalnim parkovima. Time bi Crna Gora izbjegla višestruke negativne efekte masovnog turizma, za kojeg zapravo ni nema velikih mogućnosti pogotovo u planinskim područjima.

8.2. Domaća turistička potražnja

Domaću turističku potražnju opredjeljujemo usko, u granicama Crne Gore, prije svega zbog valutne situacije sa eurom kao platežnim sredstvom u državi.

Poznato je da se turistička potražnja generiše kad je postignut određen nivo privrednog razvoja sa dovoljno velikim sredstvima za ličnu potrošnju stanovništva. Populacija Crne Gore broji 617.740 stanovnika, pa je samim tim apsolutni obim potencijalne turističke potražnje ograničen. BDP po stanovniku Crne Gore od 2.350 eura skoro 7 puta je niži od prosječnog BDP-a u 15 zemalja koje su donedavno činile EU, što nam pokazuje da je kupovna snaga stanovnika Crne Gore dosta mala.

Kako je velika koncentracija stanovništva u Podgorici (27% ukupnog stanovništva Crne Gore naseljeno je u Podgorici) sa natprosječnim zaradama, u ovom predjelu generiše se veliki dio potencijalne turističke potražnje Crne Gore. Drugi region, u kome je nastanjeno 23 procenta populacije, čine primorske opštine, od kojih BDP po stanovniku iznad republičkog prosjeka imaju samo opštine Bar i Budva, u kojima je naseljeno približno 9 procenata ukupnog stanovništva Crne Gore. Prema grubim procjenama, potencijalnu domaću potražnju predstavlja približno 45-50.000 odraslih stanovnika, odnosno malo manje od 15 procenata stanovništva Crne Gore (zajedno sa maloljetnima), koji odlazi na odmor duži od 4 noćenja barem jedanput godišnje. Jeftini turistički aranžmani u stranim zemljama koje nude turističke agencije po povoljnim cijenama kao i programi i turističke destinacije u širem regionu, uzimaju dobar dio navedene potencijalne potražnje, tako da se na području Crne Gore realizuju uglavnom programi za djecu, odmor u radničkim odmaralištima, posjete rođacima i prijateljima, te posjete planinskim centarima, prije svega zimi.

Zaključujemo da od oko 15 procenata stanovništva Crne Gore, koji barem jednom godišnje odlaze na odmor, manji dio realizuje odmor na području Crne Gore, što je prouzrokovano prije svega nepostojanjem odgovarajućih kapaciteta i turističkih programa, koji bi privukli domaću potražnju. To prije svega važi za planinska područja. I ubuduće će domaća potražnja (koja će se realizovati na prostoru Crne Gore) biti relativno mala jer će zbog otvorenosti zemlje, mobilnosti, znatiželjnosti ljudi, želje za putovanjem pa i brojnih drugih motiva intenzitet putovanja u inostranstvo biti veći nego intenzitet putovanja po zemlji.

8.3. Inostrana turistička potražnja

8.3.1. Turistička potražnja država ex-Jugoslavije

Značajan dio inostrane turističke potražnje predstavlja stanovništvo država ex-Jugoslavije i Srbije. Iako su emocionalne veze između stanovnika tih država slabe, još uvijek postoje jaki motivi za turističku posjetu Crnoj Gori. U tom pogledu izdvajamo Srbiju, Sloveniju i određene regione u Makedoniji, BiH i Kosovu.

Srbiji je Crnogorsko primorje tradicionalna ljetnja destinacija, dok crnogorske planine i zimski centri privuku samo dio tražnje jer sama Srbija ima razvijenije zimsko-skijaške centre. Treba napomenuti, da je veliki turističkog boravka iz Srbije realizovan u vikendicama i stanovima, koje statistički podaci ne obuhvataju.

Slovenija je turistički sve razvijenija. Slovenački turisti ostvare godišnje nešto više od dva miliona turističkih putovanja i više od 6 miliona noćenja u inostranstvu. Za Sloveniju je interesantna ponuda Crnogorskog primorja i planinskih područja kako ljeti tako i zimi, uz odgovarajući standard turističkih kapaciteta i kvalitet turističkih usluga.

Posebno strano turističko tržište predstavlja etno tržište u BiH, Makedoniji i na Kosovu, gdje primarni motiv posjete, boravak kod rodbine i prijatelja može dovesti do povećanja turističke potražnje sa ovih područja.

Poseban vid turističke potražnje predstavljaju turisti Dubrovnika u Hrvatskoj, koji dolaze u posjetu Crnoj Gori – prije svega Kotoru, Cetinju, Lovčenu i Žabljaku.

8.3.2. Inostrana turistička potražnja

Evropska unija sa više od 450 miliona stanovnika i visokim životnim standardom predstavlja izvor turističke potražnje, koja realizuje godišnje više od 220 miliona međunarodnih putovanja – istina više od 80 procenata u granicama zemalja EU.

Prema statističkim podacima, u 15 država EU u 2002. godini realizovana je skoro jedna milijarda noćenja domaćih turista i 655 miliona noćenja stranih turista u svim vidovima smještaja. Najznačajnija turistička emitivna zemlja je Njemačka, koja generiše 27 procenata svih noćenja u 15 zemalja EU u hotelskim i sličnim objektima, slijedi Velika Britanija sa 17%, Holandija i Francuska sa 5% itd. I dok se većina međunarodnih noćenja realizuje unutar granica EU, Irci, Britanci, Belgijanci i Luksemburžani u većem dijelu putuju i van tih granica.

Prema istraživanjima turističkih putovanja odraslih stanovnika EU (starijih od 15 godina), 56 procenata osoba putuje barem jedanput godišnje na odmor duži od 4 noćenja, 33% putuje dva puta, a 3% čak 4 puta. Intenzitet turističkih putovanja najveći je u Njemačkoj, gdje na odmor odlazi 77% stanovnika, slijedi Holandija, Velika Britanija, Švedska i Danska.

Više od 60% putovanja ostvaruju turisti u starosnoj grupi između 25 i 44 godina, većina (61%) putuje u paru. Prva destinacija za odmor je more (sa 63 procenta), dok su planine na drugom mjestu sa 25%. U planine najradije putuju na odmor Njemci, Holandani, Luksemburžani, Danci, Francuzi i Belgijanci, dok je kod većine turista hotelski smještaj u prvom planu. Holandani i Belgijanci vole i sekundarne smještajne kapacitete: apartmane, privatne sobe i kampove.

U ljetnjem periodu u julu i avgustu realizuje se između 40-45% odmora svih Evropljana.

Od faktora koji najviše utiču na odluku o turističkoj destinaciji na prvom mjestu su: krajolik, klima, trošak putovanja, trošak smještaja, kulturno-istorijske znamenitosti i okolina.

Evropski turista u prosjeku potroši 2.000 eura za jedan odmor u trajanju od 10 do 14 dana.

Na osnovu navedenih činjenica može se zaključiti da najinteresantnija turistička tržišta mogu biti za crnogorske planinske centre: Francuska, Beneluks posebno sa Holandijom, Velika Britanija, Italija i Irska. Tome se dodaju još skandinavske države, Grčka i Turska. U državama koje su 1.maja 2004. postale članice EU turistička potražnja brzo raste i koncentrisana je najviše u velikim gradovima. Planinska područja Crne Gore mogla bi biti interesantna za stanovnike Mađarske, Češke i Slovačke, dok će za Ruse, Ukrajince, Bjelorusu i tri baltičke države prva destinacija biti Crnogorsko primorje.

Turistička potražnja država koje se nalaze van evropskih prostora za Crnu Goru kao turističku destinaciju prilično je marginalna, osim etno tržišta (iseljenika u SAD). Međutim, putovanja Amerikanaca, Japanaca i drugih stanovnika sa dalekog istoka mogu postati interesantna ako se u crnogorsku ponudu uključe u kružna putovanja na više atraktivnih mjesta, npr. Dubrovnik, Beograd, Atina, Venecija i dr.

8.4. Analiza konkurencije

U turizmu postoji jaka konkurencija jer ima na strani ponude i na starni potražnje vanredno veliki broj subjekata. Prema posljednim saznanjima (Gayet, 2005) u svijetu ima 10% gradova i turističkih centara koji se predstavljaju na turističkom tržištu sa planinama i aktivnostima na snijegu. Samo u Alpama ima 46 velikih turističkih centara, koji stavljaju u prvi plan sledeće tržišne argumente i ponudu:

- planine sa snijegom (35%)
- različitost, bogastvo, veliki kvantitet resursa (28%)
- planine (28%)
- istorija (17%)
- klima (15%)
- sunce (15%)
- način i kvalitet života (13%)
- gostoprimstvo (11%)
- mir i tišina (11%)
- autentičnost (11%)
- umjetnost i kultura (11%)

Pošto ima u svijetu sve više turističkih centara koji imitiraju Alpe i alpsku turističku ponudu, postoji ozbiljna pretnja, da će se ubuduće udio Alpa na turističkom tržištu smanjivati. Stanovnici Europe postaju sve stariji i traže sunce i more tokom cjelog ljeta, pa se potražnja, posjete planinama smanjuje. Zaoštavanje standarda susdrživog razvoja u Europi ograničava brži razvoj alpskih turističkih centara. I način života se mijenja, pa se traži inovativnost u programima i marketingu, ako bi se približili preferencijama turista.

Crna Gora može sa svojim planinama ponuditi nešto, što Alpe osjećaju kao nedostatak. U prvom planu su to nacionalni parkovi, bogata fauna i flora, šume, vode, rijeke, jezera i plaže, sportske i rekreativne aktivnosti na vodi, lov, zanatske proizvode, istorijske i kulturne spomenike, ponudu tematskih programa, programa za mlade, programe za poslovni turizam. Tako ne vrijedi imitirati alpske turističke centre i razvijati samo skijaške programe, ponuda mora bazirati na razvoju tržišnih marki destinacija, na promociji planina kao izvorima zdravlja, wellnesa i manje sporta, sa više kulturne identitete prirodne okoline i sa visokim kvalitetom usluga počev od dolazka pa do bezbednosti i malih pažnji kao što to može biti praznična čestitka.

Crnogorsko planinsko područje predstavlja dio planinskog masiva na jugoistočnom Balkanu pa je stoga razvoj turizma u Crnoj Gori nužno posmatrati i sa aspekta konkurencije, koja proizilazi uglavnom od planinskih regiona u susjednim državama. Planinski turizam u Crnoj Gori komplementaran je sa primorskim i može zajedno ponuditi na svjetskom, odnosno evropskom tržištu jedinstvenu kombinaciju mora i planina. Ova mogućnost je od velikog značaja, i to je nešto što susjedne države ne mogu ponuditi.

Konkurentski planinski centri nalaze se u Bosni i Hercegovini, u Srbiji, na Kosovu i u Albaniji. Stanje na pojedinim područjima je različito. Prvo se može zaključiti da u Albaniji, osim potencijala, još nema izgrađenih planinskih turističkih centara sa kapacitetima, spravama i programima. Iako bi planinski turistički centar u Albaniji mogao biti konkurencija turističkim destinacijama u sjevernoj i centralnoj Crnoj Gori, centri na području Prokletija mogli bi biti i komplementarni, pa čak i zajednički, što bi značilo ne samo veći obim kapaciteta nego i novi kvalitet, pošto bi se čitave Prokletije mogle povezati u jedinstvenu turističku destinaciju sa dostupom sa tri strane: iz Podgorice, Tirane i Prištine. Ovdje se misli na avio destinaciju Prokletija i aerodromima u pomenutim glavnim gradovima, odakle bi se dolazilo do Prokletija.

Drugi konkurentski planinski turistički centri u BiH, Srbiji i na Kosovu doživjeli su istu sudbinu kao i crnogorski: privredni i turistički razvoj je stao, pa čak i pao nekoliko decenija unazad.

Zlatibor u Srbiji je jedan od značajnijih turističkih centara, koji je prisutan na turističkom tržištu sa adekvatnim kapacitetima i programima, za zimu priprema projekte za razvoj skijaških kapaciteta, te se smatra da će Zlatibor predstavljati ozbiljnu konkurenciju planinskim centrima u Crnoj Gori..

Drugi značajan srpski turistički centar je Kopaonik sa skijaškim centrom na visini 1.770-2.017 m, koji ima već sada više kapaciteta nego oba crnogorska planinska centra, Bjelasica i Durmitor, zajedno. Kopaonik ima 44 kilometra skijaških staza sa 22 žičare, gdje prema tehničkim standardima može skijati 12.900 osoba na sat, 20 kilometara staza za nordijsko skijanje, staze za djecu, škole skijanja i dr. Kopaonik je interesantan i ljeti. Posjeduje brojne smještajne kapacitete svih vrsta – luksuzne hotele, apartmane itd.

Kopaonik već poodavno predstavlja konkurenciju crnogorskim planinskim centrima Bjelasica i Durmitor. Na Kopaoniku svake godine, u toku zime boravi 10 – 12 hiljada turista. Ta konkurencija biće veća zimi, jer će srpski centri privući više domaćih turista, onih sa automobilima iz susjednih zemalja – pogotovo Mađarske, pa i avio turista iz Rusije i Engleske.

Jahorina sa olimpijskim centrom je planinski turistički centar u Bosni i Hercegovini, koji pravi ozbiljnu konkurenciju centrima u Crnoj Gori. Sa 8 žičara i ski liftova dužine 8.450m daje tehničke mogućnosti za skijanje 7.200 osoba na sat. Centar ima 20 pruga za alpsko skijanje ukupne dužine 24.900m, svih težina – od sportskih do turističkih i onih za djecu. U centru postoje turistički smještajni kapaciteti, restorani i programi za zabavu. Zbog vojne situacije na Balkanu i loše privredne situacije u BiH, centar nije na nivou centara iz Zapadne Evrope, kako bi mogao privući veći broj stranih turista (a broj domaćih turista je ograničen). Međutim, stabilizacijom razmjera i intenzivnijim razvojem privrede i turizma, u koji bi ušli strani investitori, Jahorina će sa olimpijskim centrom biti jaka konkurencija planinskim centrima u Crnoj Gori.

Na Kosovu se kao konkurencija crnogorskim planinskim turističkim centrima javlja planinski centar Brezovica na padinama planine Šara, koji se rasprostire na visini od 900 do 2.500m. Kao i drugi turistički centri u jugoistočnoj Europi i Brezovica je pogođena ratom na Balkanu, pa je od 1999. godine centar zatvoren. U normalno doba centar Brezovica posjećivalo je 2.500 turista na dan, pa je KFOR preuzeo inicijativu za oživljavanje tog planinskog turističkog centra, koja će biti realizovana u tri faze: u prvoj će biti otvoren centar sa 2-3 ski lifta za odmor KFOR, u drugoj se otvara centar za stanovnike Kosova, a u trećoj fazi centar sa punim kapacitetima za turističko tržište. Kako u hotelima i drugim turističkim smještajnim kapacitetima još uvijek živi više od 1.000 izbjeglica, otvaranje planinskog turističkog centra Brezovica još je daleko, pa tako i konkurencija tog centra za sada nije velika.

U okviru analize konkurencije potrebno je osvrnuti se i na konkurenciju između samih planinskih turističkih centara u Crnoj Gori. Zbog privredne situacije i niske kupovne moći već bi i manji centri, poput Veruše, Kosanice i Vučja, mogli uticati na smanjenje posjete Bjelasici i Durmitoru, pa treba imati to u vidu, kad se planiraju budući kapaciteti i centri.

Prema situaciji u širem regionu mogli bismo zaključiti da postoji potencijalno jaka konkurencija crnogorskim planinskim turističkim centrima od strane četiri odnosno pet centara: Jahorina u BiH, Kopaonik i Zlatibor u Srbiji, Brezovica na Kosovu i Prokletije u Albaniji (gdje za sada još ništa ne postoji). Čitav taj region konkurentskih centara (osim centra u Albaniji) mogao bi ponuditi za 10-15 godina veoma kvalitetne skijaške terene za oko 50.000 turista – skijaša, konkurentne planinskim centrima u Crnoj Gori – Bjelasici i Durmitoru/Žabljaku, koji bi u tom vremenskom periodu mogli ponuditi kapacitete za najviše 20.000 turista skijaša. Najozbiljniju konkurenciju za sada predstavlja Kopaonik. Međutim, ta konkurencija će se sada pa i sljedećih 7-10 godina svoditi uglavnom na konkurenciju na tržištu jugoistočne Evrope, gdje je niska kupovna snaga, gdje su navike i sklonost planinskom turizmu i skijanju na niskom nivou. Treba znati da razvojnu perspektivu ima planinski centar koji se prvi počne razvijati u savremeni turistički centar (nalik turističkim centrima u Alpama - u Austriji, Italiji, Švajcarskoj, Francuskoj pa i u Sloveniji). Ovakav centar će prvi izaći na svjetsko turističko tržište i privući turiste iz inostranstva. U tome Crna Gora ima značajnu prednost, posebno ako se razvije komplementarnost primorskog i planinskog turizma.

8.5. USP (unique selling proposition) i tržišno pozicioniranje planinskog turizma Crne Gore

U cilju jasnog opredjeljenja strateških smjerova razvoja turizma u planinskim centrima sjevernog i centralnog područja Crne Gore treba odgovoriti na pojedina marketinška pitanja, koja određuju pozicioniranje turističke ponude na tržištu.

Opredjeljenje tržišne pozicije planinskog turizma Crne Gore ima višestruke prednosti i pozitivne efekte. Trenutno je crnogorski turizam poznat na domaćem i djelemično na stranom tržištu prije svega po ponudi Primorja: more, plaže i mediteranski ambijent. Pojedine vrijedne planinske prirodne atrakcije međunarodnog karaktera poznate su samo uskom krugu zainteresovane turističke potražnje. Tome možemo dodati i činjenicu da se u proteklih 15 godina u turističkim tokovima pojavila nova generacija turista, koja o planinskom turizmu Crne Gore (pa i o primorskom) nema gotovo nikakvih predstava i vrijednosnih sudova. Crna Gora stupa na turističku pozornicu – na konkurentno evropsko (i svjetsko) tržište kao nova destinacija, koja zajedno sa političkim i privrednim međunarodnim profilisanjem gradi svoj novi imidž, svoju novu međunarodnu ulogu i nova partnerstva, razvijajući uspješan model održivog razvoja, koji valorizuje bogate prirodne, istorijske i kulturne resurse, koji će zapošljavati domaću radnu snagu i koji će odlučno doprinijeti privrednom razvoju Republike i planinskim područjima sjeverne i centralne Crne Gore.

Šta generalno opredjeljuje - pozicionira ponudu planinskog turizma Crne Gore?

Ponudu planinskog turizma jasno i nedvosmisleno opredjeljuju:

- divlja i neotkrivena priroda;
- očuvana prirodna ljepota i nezagađena okolina;
- brojni nacionalni parkovi;
- brojne čiste vode rijeka i jezera;
- multikulturna životna okolina.

Čime se ponuda planinskog turizma Crne Gore značajno razlikuje od konkurencije?

Ponuda planinskog turizma Crne Gore značajno se razlikuje od konkurencije:

- velikom koncentracijom visokih planina na malom prostoru;
- brzim prelazima iz dolina u planinske vrhove;
- prostranim planinskim brdima sa bogatom vegetacijom na velikoj nadmorskoj visini;
- blizinom mediteranskog mora;
- atraktivnostima u svim godišnjim dobima.

Šta dobija turista u ponudi planinskog turizma Crne Gore?

Turista dobija:

- zdravlje i dobro raspoloženje;
- otkrivanje autentičnih i iznenađujućih prirodnih ljepota;
- uživanje u adrenalinskim sportskim aktivnostima u prirodnom ambijentu;
- uživanje u prirodnom gostoprimstvu stanovništva;
- upoznavanje multikulturnog života sa bogatom tradicijom, istorijom i kulturom;

- mogućnost kombinovanog odmora na planinama i na moru.

USP – unique selling proposition – jedinstvena prodajna pozicija ponude planinskog turizma Crne Gore zasniva se na sljedećim konstantama:

- **Unikum** ponude su nacionalni parkovi u planinskom ambijentu sa bogatstvom voda - jezera i rijeka;
- **Turistička ponuda** se specijalizuje na programima za zdravo tijelo i duh – ravnotežu života, na otkrivanju i uživanju u rekreativnim aktivnostima u raznolikom prirodnom ambijentu i prirodnoj ishrani;
- **Priredbe** su autentičnog multikulturnog ambijenta planinskih područja;
- **Proizvod** karakterističan za planinska područja;
- Kao **simbol**, glavni (lajt) motiv, mogao bi najbolje poslužiti kanjon rijeke Tare i jedinstvena prašuma u Evropi – Biogradska gora sa jezerom.

9. PROGRAMSKE OSNOVE RAZVOJA PLANINSKOG TURIZMA U CRNOJ GORI

9.1. Osnovni principi strateškog razvoja planinskog turizma

Koncipiranje strategije razvoja turizma u planinskim područjima Crne Gore temeljilo se na međunarodnoj literaturi, preporukama i standardima, koji vode ravnoteži prirode, ekonomskog i socijalnog, te kulturnog okruženja, i zasnivaju se na:

- principima održivog razvoja turizma;
- usklađenosti života, rada i očekivanja stanovnika planinskih turističkih centara;
- procjeni i tržišnoj afirmaciji vrijednosti bogatih prirodnih i drugih resursa za razvoj turizma;
- državnoj i lokalnoj politici stimulisanja razvoja turizma;
- otvaranju novih radnih mjesta, rastu prihoda i životnog standarda stanovnika;
- ostvarivanju prihoda za održavanje i razvoj infrastrukture i suprastrukture;
- tome da će turizam pozitivno uticati na prepoznatljivost i afirmaciju Crne Gore i pojedinih turističkih centara u međunarodnim okvirima.

Strateški plan razvoja turizma nije skup želja, ambicija i ideja nego stručni marketinški instrument kombinacije resursa i efekata u vidu realizacije strateških razvojnih ciljeva. Težište razvoja nije više u ponudi, atraktivnosti ponude i njenoj lokaciji nego se pomiče ka potražnji, ka potrošaču, njegovom ukusu, preferencijama, izboru i stepenu zadovoljavanja potreba. Razvoj se odvija organski, bez velikih skokova i raskoraka. Tako opredjeljujemo strateški plan razvoja turizma koji će se bazirati na:

- uravnoteženom i cjelovitom razvoju turističkih kapaciteta i programa;
- razvoju prepoznatljive tržišne marke crnogorskog planinskog turizma;
- programskom i tržišnom segmentiranju turističkih kapaciteta i programa;
- promišljenim planiranjem turističkih kapaciteta u prostoru;
- razvoju turističkih programa za eksploataciju tokom cijele godine;
- razvoju visokog kvaliteta i standarda turističkih kapaciteta, programa i usluga sa odgovarajućim visokim cijenama;
- razvoju turističkih kapaciteta i programa na osnovu klastera ponuđača komplementarnih programa i snabdjevača;
- razvoju domaćih i stranih strateških partnerstava.

Ubijedeni smo da će se radom i realizacijom na navedenim principima postići strateški ciljevi razvoja planinskog turizma i afirmacija planinskih područja Crne Gore.

9.2. Okviri budućeg razvoja planinskog turizma

Turistički razvoj planinskih centara u Crnoj Gori uvijek je bio u drugom planu u poređenju sa turističkim razvojem Crnogorskog primorja. Sjeverna i centralna područja zemlje bila su dobro obrađena u programima integralnog razvoja pojedinih važnijih područja, pogotovo je programski detaljno bio istražen zimski potencijal planina za razvoj skijaških centara (Nikčević, 1994):

Skijaški potencijali Crne Gore:

Područje	Dužina skijaških staza - m	Prirodni procijenjeni kapaciteti - skijaša
1 Orjen	32.171	8.880
2 Lovćen	18.187	8.575
3 Rumija	-	1.000
4 Nikšić	32.782	17.514
5 Piva	17.038	5.831
6 Šavnik	382.666	70.055
7 Durmitor	73.708	29.298
8 Pljevlja	23.879	9.865
9 Bjelasica	245.030	59.484
10 Rožaje	70.000	17.322
11 Andrijeвица	25.000	8.000
12 Plav	57.625	15.327
13 Veruša	31.856	15.134
Svega 1-13	1.009.942	266.285

Izvor: R. Nikčević: Skijališta Crne Gore kao faktor turističkog razvoja, 1994 i kasnije procjene istog autora

Projekcije i procjene vršene su samo u područjima – zonama koje imaju ili će u bliskoj budućnosti imati zadovoljavaju infrastrukturu osnovu (saobraćajnu, gradsku, ruralnu). Nijesu procjenjivani potencijali: Maglića, Volujaka, Pivske planine, Komova, Bogićevice, Starca, Čakora, Vaganice, Sinjajevine, čiji su kapaciteti veliki. Skijaški kapacitet Sinjajevine, na primjer, procjenjuje se na minimum 100.000 skijaša.

Prema tim procjenama, kapacitet skijaša u crnogorskim planinama iznosi 266.300 osoba, skijaških stana na nešto više od 1.000 km, dok su ukupni smještajni kapaciteti procijenjeni na više od 210.000 ležaja (Nikčević, 1994).

Cjelovit razvoj turizma u planinskim centrima je obuhvaćen u Strategiji razvoja turizma Crne Gore do 2010. godine (1996), gdje stoji da receptivni potencijal planinskih područja iznosi 40.000 ležaja, što je približno 15 procenata ukupnog receptivnog potencijala crnogorskog turizma. Od toga su za durmitorsko područje procijenjeni kapaciteti 9.000 ležaja, Bjelasicu i Komove 10.000 ležaja, za područje Hajle 5.000 ležaja i za plavsko područje 6.000 ležaja.

Turistička destinacija, ako želi da bude uspješna, mora:

- imati bogate prirodne i druge faktore atraktivnosti, koji mogu zadovoljiti osnovne motive turističkih putovanja;
- imati turističke smještajne kapacitete i programe aktivnosti za sprovođenje slobodnog vremena (kao npr. programe za rekreaciju, sport, kulturu, zdravlje itd.);
- biti saobraćajno dostupna turističkoj potražnji i
- imati prepoznatljiv imidž.

U razvojnoj strategiji planinskog turizma Crne Gore opredjelili smo 3 makro turističke destinacije: Bjelasicu, Durmitor i Prokletije i 6 mikro turističkih destinacija: Lovćen, Orjen, Rumija, Vučje, Veruša i Kosanica kod Pljevalja. To opredjeljenje potiče iz marketinškog koncepta prepoznatljivosti i imidža što neke od nabrojanih destinacija već imaju a druge trebaju razviti. U tim destinacijama postoji kritička masa resursa, koji mogu da se razviju u efikasnu turističku ponudu i koji mogu

poslužiti efikasnom razvoju turizma, privrednom razvoju i zapošljavanju u sjevernom i centralnom djelu Crne Gore. U destinacijama sljedili smo principe konkurentnosti i komplementarnosti turističke ponude i opozorili na nužnost mikro zoniranja turističkih kapaciteta i programa što daje osnovne smjerove razrade razvojnih planova zajedno sa planovima namjenske upotrebe prostora u tim destinacijama i lokalnim zajednicama.

Analizom turističkih potencijala ustanovljeno je da Crna Gora ima bogate prirodne i druge antropogene resurse za razvoj turizma. Za intenzivan razvoj crnogorskog turizma od presudnog je značaja izgradnja savremene saobraćajne infrastrukture. Prema statističkim istraživanjima, većina turista putuje kolima ili autobusom, zatim slijedi putovanje avionom. Domaće turističko tržište u Crnoj Gori veoma je skromno. I u susjednim državama životni standard stanovništvu ne dozvoljava veća turistička putovanja. Iz navedenog slijedi da Crna Gora ostaje avio turistička destinacija za koju su najznačajnije turističke emitivne zemlje u radijusu do četiri sata letjenja.

Za avio saobraćaj je značajno modernizovati aerodrom u Podgorici. On može poslužiti kao glavni aerodrom za međunarodni turistički avio saobraćaj, odakle se može za približno jedan sat vožnje kolima ili autobusom stići na sve strane (primorske i planinske turističke centre Crne Gore), naravno uz preduslov da su sagrađeni autoputevi i moderne magistralne ceste.

U snažnom porastu je i saobraćaj malim avionima, pa je za ostvarivanje marketinških ciljeva razvoja turizma značajno razviti mrežu aerodroma za manje letilice. Lokacije za te aerodrome su Tivat, Berane, Žabljak, Plav, Pljevlja, Nikšić i Ulcinj. Nabrojana mjesta mogu poslužiti i za heliodrome.

Uz izgradnju savremenog centralnog aerodroma u Podgorici biće potrebna i stimulacija aero kompanija za povezivanje Crne Gore sa glavnim evropskim gradovima i zemljama redovnim i čarter linijama. Za ubrzani razvoj turizma treba sklopiti i aranžmane sa jeftinijim avio prevoznicima, čime bi se stimulisali posebno mladi turisti. To bi istovremeno bila i veoma efikasna promocija Crne Gore kao turističke destinacije.

Kopnena saobraćajna mreža odigraće značajnu ulogu u povezivanju aerodroma Podgorica sa turističkim destinacijama i u povezivanju Crne Gore sa susjedima: Hrvatskom, odakle možemo očekivati obimniji dolazak motorizovanih turista iz zapadnoevropskih zemalja; Srbijom, odakle će biti stimulisani dolazak turista i iz Mađarske i Slovačke; Kosovom i Albanijom, odakle će se povezivati sa Grčkom i Turskom.

Za otvaranje turističkih centara u planinskim područjima od izuzetnog značaja biće:

- Jadransko-jonski autoput, koji će približiti tržištu sve planinske turističke centre;
- autoput Bar-Beograd, koji će otvoriti turističke centre Veruše, Bjelasice, Prokletija i Hajle; prema planovima taj autoput će obići Bjelasicu sa istoka i proći će kroz Andrijevicu i Berane za Boljare i granicu sa Srbijom. Predlažemo da jedan krak tog autoputa obiđe Bjelasicu i sa zapadne strane kroz Mojkovac i spoji se sa istočnim krakom u Bijelom Polju, kako bismo time otvorili prilaz Durmitoru/Žabljaku i Pljevljima iz glavnog saobraćajnog smjera jug-sjever;
- evropski put, koji će povezivati Podgoricu, Nikšić i Sarajevo, otvorio bi prilaz Durmitoru/Žabljaku i Šavniku;

- državni put Risan – Nikšić – Žabljak, koji će se povezivati sa Jadransko-jonskim autoputem, otvorio bi prilaz za motorizovane turiste Durmitoru/Žabljaku i Šavniku;
- turistički put Podgorica–Gusinje/Plav otvorio bi plavsko područje za avio i za motorizovane turiste.

Regionalni, lokalni, pa i šumski putevi (koji vode kroz slikovite pejzaže, sela, doline, planinske prelaze, šume, rijeke i jezere) bili bi značajne atrakcije za turiste koji vole otkrivati prirodu.

Željeznički saobraćaj je u turizmu izgubio na značaju posebno zato što ne može nuditi veliki komfort turistima sa brojnim prtljagom i rekvizitima za odmor. Ipak, u borbi za putnike, putnički željeznički vozovi prilagođavaju se, nude usluge prevoz automobila, turističke opreme (skija, bicikla...) i dr., posebno u turističkoj sezoni.

Dostavne žičare čine poseban vid kopnenog saobraćaja. One se prema funkciji svrstavaju u saobraćajnu, a ne u turističku ili rekreativnu infrastrukturu. Prema razvojnom konceptu turizma, takve infrastrukturne žičare biće potrebne:

- pri dolasku na Cetinje/Lovćen i
- pri dolasku na Hajlu.

Na kraju treba dodati i potrebu za izgradnjom parkinga i, prije svega, garažnih kuća, te uređenja graničnih prelaza, na kojima turisti ostvare prvi kontakt sa zemljom.

Iako su planinska područja bogata jezerima i rijekama, vodene površine treba što više zaštititi od ekstenzivne upotrebe i mogućnosti zagađenja. Turistički bi bilo opravdano razviti izletnički saobraćaj samo na Pivskom jezeru, dok bi to na drugim lokacijama bilo ograničeno na aktivnosti za koje nijesu neophodne motorne snage. Na rijekama treba oblikovati turističke programe (npr. rafting), osigurati vodiče i pomoć, stvoriti red i ekonomsko-turistički valorizovati ponudu rijeka.

9.3. Strateški programski smjerovi i razvoj ključnih, nosivih turističkih programa i kapaciteta

Prema raspoloživim potencijalima, sadašnjim kapacitetima i programima, razvoju potražnje i konkurentskog položaja te procjenom mogućeg razvoja pojedinih turističkih destinacija i pojedinih centara na sjevernom i centralnom području Crne Gore opredijelili smo osnovna programska i tržišna usmjerenja budućeg turističkog razvoja na tim područjima, koja obuhvataju sljedeće grupe turističkih programa:

- a) priroda i otkrivanje prirode:
 - nacionalni parkovi, jezera i rijeke, planine, vrhovi planina, fauna i flora
- b) wellness, programi zdravlja i ljepote:
 - prirodna okolina i klima, vazdušne banje, čista voda, škole zdravog života, programi zdrave ishrane, rekreacije i duhovne relaksacije, dijagnostički i klinički programi
- c) kongresi i poslovni skupovi sa programima obrazovanja:
 - međunarodne i domaće konvencije, poslovni skupovi, kongresi, sajmovi, izložbe, poslovne konferencije i radionice, biznis škole
- d) kulturno-istorijski spomenici i svjedočanstva:

- multikulturalnosti, arhitektura i umjetnost, istorijska svjedočanstva, državni arhivi, muzeji i galerije, spomenici velikim – Njegošev mauzolej, informacioni centri nacionalnih parkova, slikarske, muzičke i dr. škole
- e) sport i rekreacija:
 vodeni sportovi, vodeni zabavni parkovi, planinarenje, alpinizam, adrenalinski sportovi, skijanje, golf, tenis, igre loptom, avio sport, lov, ribolov
- f) zabava i priredbe:
 etno skupovi i priredbe, sportska takmičenja, zabavni festivali, kazina, tematski zabavni parkovi, promenade - korzo
- g) wining&dinning
 bogata, raznolika i prirodna hrana i piće nacionalnog karaktera, ljekovito bilje
- h) šoping
 kupovina modnih proizvoda, lokalnih proizvoda i suvenira u trgovinama, buticima i na pijacama/bazarima, izbor proizvoda «Preporučuje Crnogorska turistička organizacija», modne revije
- i) izleti i ekskurzije:
 povezivanje Primorja i planina, izleti na Taru i kanjon Tare, izvor Tare, Biogradsku goru, Cetinje i Lovćen, Sveti Stefan, Dubrovnik, Ohrid, Bari, Venecija, Postojna i Lipica...

Razvoj turističkih kapaciteta i programa u turističkim destinacijama baziramo na nekoliko principa i usmjerenja:

- turistički smještajni kapaciteti, objekti sportsko rekreativnog, kulturnog, zabavnog i trgovačkog značaja koncentrišu se u gradovima i drugim urbanim centrima, gdje postoji infrastruktura, gdje ima radne snage i gdje se mogu koristiti i neke druge usluge kao na primjer ljekarska pomoć, bankarstvo, osiguranje, upravne usluge itd. Time će se izbjeći negativni ekološki i prostorni efekti izgradnje turističkih kapaciteta u prirodi, na planinama i u okolini odredjenih turističkih atrakcija, pa i investicijski troškovi su zbog toga manji, jer koriste brojne već postojeće kapacitete i usluge,
- iako težimo u razvoju turizma u sjevernom i centralno djelu Crne Gore ka koncentraciji u pojedinim centrima, značaj turizma u tim područjima traži intenzivan razvoj manjih i prostorno disperzovanih turističkih kapaciteta. Tu imamo u vidu razvoj manjih porodičnih hotela, pansiona, apartmanskih kuća i razvoj privatnog smještaja u apartmanima i kvalitetnim sobama,
- poseban vid turizma, koji ima značajno mjesto u razvoju tog područja Crne Gore je seoski turizam. Revitalizacija pojedinih sela može se bazirati na razvoju seoskog turizma u ekološko netakutoj prirodi, prirodnoj ishrani i piću, aktivnostima u prirodi i tradicionalnom gostoprimstvu. Poseban vid seoskog turizma je razvoj katuna, koji mogu da se razviju u specifična turistična sela autohtonog karaktera,
- u razvoju smještajnih kapaciteta treba dati odgovarajuće mjesto i razvoju kampova za specifične tržišne grupe: planinare, omladinu, istraživače prirode, kajakaše i splavare, bicikliste i druge; to su uglavnom manji kampovi koje mogu organizovati manji privatnici na svojim imanjima, pa može taj vid turističke ponude biti dodatni izvor prihoda i zarade
- u funkciju turizma treba uključiti i planinske kuće, kuće šumara i cestara, jer mogu ti već postojeći objekti uz male investicije i kvalitativnu standardizaciju dati dodatne smještajne kapacitete, kojih u sjevernom i centralnom djelu Crne Gore ionako nema dovoljno,

- turizam je integralna djelatnost koja uključuje osnovne turističke kapacitete i programe i brojne komplementarne djelatnosti poput poljoprivrede, šumarstva, lova i ribolova, trgovine, sporta i rekreacije, kulture, sitnog zanatstva idr. Pogotovo je razvoj planinskog turizma vezan za primarne djelatnosti proizvodnje i prerade hrane, pića, idr.
- iz tog integralnog prilaza turizmu proistiće klasterski pristup planiranju i razvoju turizma i multiplikativni efekat turizma, od kojeg imaju koristi brojne privredne grane, brojna mala preduzeća, šira područja i cjela država.

Kako je orijentacija vodećih planinskih centara usmjerena na skijaške programe, turistička ponuda tih centara mora, zbog cjelovitosti, kvaliteta i bezbjednosti, u 1. fazi za zimu obezbijediti:

- dogradnju skijališta i žičarskih naprava za predviđene kapacitete – usklađenje kapaciteta terena i kapaciteta žičara;
- izgradnju sistema za zasnježavanje do nadmorske visine 1.650 m, koja obuhvata i izgradnju odgovarajućih instalacija sa primjerenim brojem sniježnih topova, odgovarajućih bazena za vodu, odgovarajućih rezervoare za vodu i druge potrebne instalacije s obzirom na izbor sistema. Ukoliko detaljnije analize pokažu, da je zasnježavanje potrebno proširiti i na preostale površine, to treba naknadno realizovati;
- izgradnju sistema za noćno skijanje;
- prateću opremu za izdržavanje skijališta i žičarskih naprava (tabači snijega, druga prevozna sredstva i primjereni prostori za održavanje i servisiranje opreme: garaže, radionice...)
- izgradnju sistema za praćenje broja skijaša i prodatih karata (skidata)
- trasiranje i opremu pruga za trčanje na skijama na snijegu
- trasiranje i opremu pruga za sankanje
- bezbednost na skijalištima i planinske službe za spašavanje

u 2. fazi ti planinski centri moraju novim investicijama:

- izgraditi nove pruge
- izgraditi sistem žičara i
- obezbijediti potrebnu opremu za upravljanje prugama i skijalištima

Sporedno u oba dvije faze, treba iskoristiti mogućnosti razvoja dodatne skijaške ponude i drugih programa za zimu i snijeg:

- fun park (zabavni park na snijegu);
- halfpipe (polucijev u snijegu za snowboard);
- škole skijanja;
- dječiji vrtić na snijegu;
- ski servis: mogućnost iznajmljivanja i servis skijaške opreme;
- sankanje;
- vožnja motornim sankama na određenim područjima;
- klizanje;
- paragliding;
- pasja vuča sanki;
- konjska vuča sanki;
- tubing (vožnja u unutrašnjim kamionskim gumama po snijegu)

Osim ponude za zimsku sezonu, planinski centri moraju razvijati ponudu koja nije vezana za snijeg i pogodna je za ljetnju sezonu:

- sportske i rekreativne aktivnosti u zatvorenim prostorima i dvoranama – bazen, tenis, squash, sportovi u dvoranama;
- atraktivnosti na Tari i Limu i drugim rijekama i jezerima;
- trekning;
- planinski biciklizam (mountain-biking);
- vožnja terenskim vozilima po određenim područjima
- šetnje prirodom i dr.
- golf, tenis...

9.4. Prostorno uređenje, komunalna infrastruktura i zaštita životne okoline

Gotovo svi turistički centri susreću se sa problemima prostorne, urbanističke i arhitekturne nesređenosti, koja je posljedica manjka prostornih planova, miješanja različitih stilova gradnje i pokušaja izgradnje monumentalnih zgrada, koje više narušavaju tradicionalni istorijski, urbanistički i funkcionalni stil nego što doprinose monumentalnosti. Zbog toga je izrada i usvajanje prostornih planova u kojima treba voditi računa o namjenskoj upotrebi prostora za potrebe turizma i rezervirati lokacije za razvoj turizma u pogledu izgradnje turističkih kapaciteta i zaštititi od dalje «divlje» izgradnje, kojom bi se onemogućio razvoj turističkih aktivnosti u prostoru (skijanje, pješačke staze, parkovi itd.).

Intenzivni razvoj turizma u planinskim centrima mogao bi izazvati probleme vezane na snabdijevanje vodom, strujom ili drugim energentima, lokalni saobraćaj, uređenje parkova, šetališta, uređenje parkiranja i garažiranja te, na drugoj strani, probleme upravljanja otpadnim vodama i smećem.

U okvir komunalnog uređenja svrstava se i ureden informacijski i usmjeravajući sistem turističkih kapaciteta i programa za potrebe učesnika u saobraćaju i za posjetioce.

Zaštita životne okoline i razvoj odnosa prema zdravoj i nezagađenoj okolini treba staviti u funkciju koristi i kvaliteta života stanovništva i očuvanja prirodnih resursa i ravnoteže prirode, čovjeka i socijalno-ekonomskih aktivnosti. Kako ni pretjerana eksploatacija ne donosi optimalne rezultate, tako ni rigidna i pretjerana zaštita životne okoline ne utiče pozitivno na razvoj privrede i dobrobit stanovništva. Prirodna bogatstva treba u okviru dugoročnog razvoja i potreba budućih generacija adekvatno zaštititi, treba razvijati shvatanje stanovništva da svojim ponašanjem doprinose očuvanju okoline; sa druge strane, treba ista ekonomski valorizovati. Stoga je interesantno i tržišno veoma efikasno razvijati tržišnu marku zaštićenih područja i nacionalnih parkova koji su u sinergijskom odnosu sa turizmom, sa proizvodima i uslugama iz zaštićenih područja, koja odražava visoko razvijenu prirodnu turističku ponudu i odnos prema prirodi i prirodnim resursima, što na kraju rezultira visokim prosječnim cijenama i visokom turističkom potrošnjom.

10. PROGRAM RAZVOJA TURIZMA U TURISTIČKIM DESTINACIJAMA

10.1. Program razvoja turističke destinacije BJELASICA

U dosadašnjoj analizi definisano je da ima turistička destinacija Bjelasica (sa pet opština koje gravitiraju toj destinaciji) sa veoma pogodnim mogućnostima za razvoj turizma. U vezi sa tim posebno treba istaći sljedeće:

- prometno povoljnu poziciju na glavnom putu S-J, blizinu aerodroma Podgorica, mali aerodrom u Beranama, te željezničku prugu
- prirodne atrakcije i potencijale Nacionalnog parka Biogradska gora, koji omogućuju razvoj turizma tokom cijele godine
- tradiciju i prepoznatljiv turistički centar Bjelasica-Kolašin - posebno sa ski centrom Bjelasica
- relativni veliki broj stanovnika, koji predstavlja i domaću turističku potražnju a posebno radnu snagu za razvoj turizma.

Strateški razvoj turističke destinacije Bjelasica baziraće se na zadovoljavanju sljedećih glavnih motiva turističke potražnje:

- otkrivanje prirode sa programima Nacionalnog parka Biogradska gora, planina, jezera, rijeka i života u prirodi
- planinski wellness sa programima za fizičko i umno zdravlje, koje omogućava pogodna klima i priroda, specijalističko-medicinski sadržaji i kulturno-istorijske ture
- sport i rekreacija sa programima skijanja i drugih zimskih sportova, ljetnjih sportova na Tari i Limu, na planinama, na sportskim terenima i u sportskim objektima.

Strategija razvoja turističke destinacije Bjelasica zasnovana je na principima održivog razvoja, imajući u vidu potrebu za očuvanjem i održavanjem prirodnog bogatstva i posebno potrebu za razvojem privrednih djelatnosti, koji će dati stanovnicima zaposlenje, zaradu i zajednici brži razvoj. Ne treba izgubiti iz vida kako se u periodu od 1991. godine broj stanovnika pet opština smanjio za oko 8.000 stanovnika. Stoga treba bazirati turistički razvoj na kvalitativnim saznanjima i resursima, a ne na trendovima, pa se očekuje da će se broj stanovnika pri uspješnom razvoju turizma u tim opštinama opet povećavati. To može omogućiti jedino uspješan privredni razvoj na cijelom području, naravno u okviru njega razvoj turističke djelatnosti kao jedne od prioriternih privrednih grana.

Razvoj turizma traži specijalizaciju turističke ponude koja će zadovoljavati ciljne segmente turističke potražnje prema zahtjevima i očekivanjima turista. Na sadržaje specijalizacije turističke ponude utiču prije svega prirodni, antropogeni i drugi resursi, saobraćajni položaj, dostupnost te strateški dogovor o razvoju komplementarnih turističkih programa vodećih turističkih javnih i privrednih subjekata. Strateški razvojni komplementarni koncept turističkog razvoja turističke destinacije Bjelasica sa pet opština: Kolašin, Andrijevića, Berane, Bijelo Polje i Mojkovac temelji se na sljedećim osnovnim usmjerenjima i turističkim sadržajima:

- **Kolašin** će se koncentrisati na sportsko-rekreativne sadržaje sa skijanjem i komplementarnim ljetnjim sportsko-rekreativnim aktivnostima na Jezerinama, koje bi skupa mogle postići kapacitet od 10.000 skijaša sa dodatnim kapacitetima kad bi se ski centar Bjelasica-Jezerine

povezao sa skijaškim terenima Jelovice, gdje bi moglo skijati oko 3.500 skijaša; Nacionalni park Biogradska gora i blizina Kolašina predstavljali bi centar programa otkrivanja prirode, klimatskih turističkih programa i razvoja eko-seoskog turizma.

- **Andrijevića** će se koncentrisati na razvoj ruralnog eko-turizma, koji će obuhvatiti područja Bjelasice i Komova, a sa razvojem skijaških sadržaja Jelovica bi se, zajedno sa Beranama, povezivala sa ski centrom Bjelasica-Jezerine, a na drugoj strani se Andrijevića oslanja na Komove.
- **Berane** će se usmjeriti na razvoj turističkih sportsko-rekreativnih programa – pogotovo u ljetnje doba, sa mogućnošću povezivanja skijaških terena sa Jezerinama preko Jelovice; za razvoj soeoskog turizma moramo istaći Petnjicu, uz sve to bi mogli razviti i centar za sajamsku turističku djelatnost i centar za obuku i osposobljavanje turističkog kadra na tom području, obuhvatajući istovremeno Turjak i Plav.
- **Bijelo Polje**, zbog dobre saobraćajne pozicije i broja stanovnika, moglo bi se razviti u turistički centar, zasnovan na programima sporta i rekreacije sa lokalnim ski centrom – u prvoj fazi manjeg opsega - do 2.500 skijaša na sjevernim padinama Bjelasice, vodnim sportovima, na programima mineralne vode i mogućnosti iskorišćavanja termo mineralne vode, koja bi dala odlučujući podsticaj bržem razvoju turizma u tom gradu¹⁹, na otkrivanju prirodnih atrakcija, na većim manifestacijama, pa nadalje na razvoju eko-seoskog turizma u pojedinim selima na Bjelasici.
- **Mojkovac** bi mogao bazirati svoj turistički razvoj na iskorišćavanju veoma pogodnog saobraćajnog položaja (tranzitni grad) jer leži na ulazu u dva nacionalna parka – Biogradska gora i Durmitor sa Tarom. Time je Mojkovac polazište za razvoj planinskog turizma i otkrivanja Bjelasice, razvoj sportskih programa na Tari, Mojkovac bi mogao razvijati edukativne programe vezane za sadržaje nacionalnih parkova - škola zdravog života, eko-ruralnog turizma, upoznavanja prirodnog života, itd. U Mojkovcu bi mogli sagraditi veći informativno-prezentacijski centar, koji bi služio za informisanje o turizmu, prirodi i nacionalnim parkovima, o saobraćaju i drugim faktima i sadržajima koje turiste zanimaju. Lokacija Mojkovac pogodna je za taj program i zbog raspoloživog prostora, kod hotela Mojkovac, pa i na terenima jalovišta, koje će se sanirati i staviti u turističko-rekreativnu funkciju u dogledno vrijeme.

Ovim strateškim usmjerenjima žele se izbjeći podvajanje turističkih sadržaja u razvojnom konceptu turističke destinacije Bjelasica, pošto postoje intencije kod lokalnih vlasti da bi svi gradovi želeli razvijati ski i sportsko-rekreativne centre. Strateška usmjerenja razvoja turizma komplementarna su i bazična, što ne znači da ne bi smjeli različiti centri razvijati pojedine turističke programe, posebno kada se ima u vidu otkrivanje prirode, a postoje i polazišta iz svih opština za Bjelasicu. Planina Bjelasica je zajednički imenitelj razvoja planinskog turizma, seoskog turizma, sportsko – rekreativnog turizma u sva ljetna doba za sve opštine koje opkrružuju Bjelasicu. Svi pojedinačni

¹⁹ Već postoje planski koncepti i projekti razvoja turizma u opštini Bijelo Polje koji se temelje na otvaranju planine Bjelasica i korišćenju njenih kapaciteta u turističke svrhe.

turistički centri imaju mogućnost za razvoj vodenih sportova na Tari i Limu, razvoj ostalih privrednih grana (proizvodnje, trgovine, poljoprivrede i dr.), koje se razvijaju sa razvojem turizma.

10.1.1. Procjena skijaških potencijala turističke destinacije Bjelasica

U cilju očuvanja Nacionalnog parka «Biogradska gora» potrebno je usmjeriti razvoj skijaškog centra na planine Ključ, Jezerine, Lubnice, Kurikuće, Suvodno i Majstorovina. Ocjenjujemo da je optimalni kapacitet skijaškog centra na analiziranoj lokaciji najviše 20.000 skijaša. Lokacije predviđenih žičarskih naprava prikazane su na slici 10.

Slika 10: Lokacije predviđenih žičarskih naprava ski centra Bjelasice

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Dugoročni razvoj skijaškog centra Bjelasica/Kolašin zavisi od rekonstrukcije lokalne ceste Kolašin – Jezerine – Jelovica – Lubnice – Berane, koja predstavlja saobraćajnu osnovu povezivanja planirane žičarske infrastrukture ski centra.

Prijedlog razvoja skijaškog centra Bjelasica temelji se na dvjema osnovnim pretpostavkama:

- očuvati zaštićena i druga prirodna područja i
- omogućiti prilaz iz Berana, Bjelog Polja i Mojkovca

Moramo napomenuti da je dinamika i konkretna realizacija pojedinih investicija povezana sa brojnim faktorima, prije svega sa potražnjom.

Razvoj planinskog centra, u skladu sa dodatnim potrebama, moguć je i prema sjeveru (preko Crne glave do Kurikuća).

Tabela 44: Predvidene žičare za Ski centar «Bjelasica»

Ime naprave	Tip	Dužina kosa (m)	Nad. vis. donje stanice (m)	Nad. visina gornje stanice (m)	Vis. razlika (m)	Kapaciteti (os/h)
Ćupovi	2-S	1.840	1.450	1.885	435	1.200
Ključ	VL-2	500	1.780	1.920	140	900
Carev Do	VL-2	500	1.450	1.560	110	700
Jezerine	VL-2	500	1.450	1.500	50	700
Bebi lift	uže	150	1.450	1.470	20	200
Ukupno postojeće	5	3.490				3.700
1	S	1.211	1.450	1.812	362	2.000
2	VL	518	1.760	1.897	137	1.000
3	VL	497	1.680	1.897	217	1.000
4	S	901	1.670	1.818	147	2.000
5	S	1.483	1.405	1.817	412	2.000
6	S	1.100	1.360	1.820	460	2.000
7	S	1.851	1.346	1.872	526	2.000
8	S	1.115	1.346	1.690	344	2.000
9	S	1.450	1.450	1.810	360	2.000
Ukupno postojeće i nove	12	13.616				19.700

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Zajedno sa planinskim skijaškim napravama predviđa se uspostavljanje sistema skijališta, u ukupnoj površini od približno 90 ha.

Skijaške staze na visini do 1.650 mnv potrebno je dodatno zasnježavati, jer bi se na taj način osigurao snijeg na početku sezone i u slabijim vremenskim prilikama. Shodno tome, potrebno je skijaške staze opremiti opremom za zasnježavanje.

Dodatno osvjetljenje skijaških staza, u cilju obezbjeđenja noćnog skijanja, potrebno je razvijati u skladu sa potražnjom i organskim razvojem skijaškog centra.

Za bolje korištenje postojećih kapaciteta i za osiguranje dovoljno sniježnog pokrivača u novogodišnjem periodu bilo bi potrebno uraditi sljedeće:

- Izgraditi sistem dodatnog zasnježavanja na nadmorskoj visini do 1650 m uz žičare od Careva Dola do Jezerina, izgradnjom odgovarajuće akumulacije za vodu (cca 5.000 m³).
- Istočno od žičare Ćupovi izgraditi skijalište, jer postoje prirodni potencijali, koji to omogućavaju uz relativno niske investicije.
- Zbog izgradnje sistema dodatnog zasnježavanja potrebno je nabaviti primjerene snježne topove.

Na širem području Bjelasice, koje okružuju važnija nabrojana središta i mreža magistralnih puteva, u cilju otvaranja područja za turističke namjene ima smisla uspostaviti manje skijaško-turističke centre, čiji bi osnovni cilj u početnom periodu bio približavanje skijanja lokalnom stanovništvu i uspostavljanje uslova za razvoj turizma na tom području. Jedno od ovakvih područja je šire područje Majstorovine, koja nudi idealne terenske i sniježne uslove za razvoj turizma, prije svega jer već postoji saobraćajna infrastruktura, koja omogućava lakši pristup navedenom području (slika 11).

Na širem području Majstorovine u prvoj fazi je racionalno uspostaviti manji skijaški centar kapaciteta približno do 2.500 skijaša. Osnova skijaškog centra Majstorovina data je na slici 11 i tabeli 44.

Slika 11: Osnova skijaškog centra «Majstorovina»

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Tabela 45: Predvidene žičare za Ski centar Majstorovina

Ime naprave	Tip	Dužina kosa (m)	Nad. vis. donje stanice (m)	Nad. visina gornje stanice (m)	Vis. razlika (m)	Kapaciteti (os/h)
1	S	1.712	657	1.236	579	2.000
2	S	1.614	1.236	1.792	556	2.000
Ukupno	2	3.326				4.000

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Uz planinsko-skijaške naprave predviđa se uspostavljanje sistema skijališta, u ukupnoj površini od približno 17 ha.

Skijaške staze na visini do 1.200 mnv potrebno je dodatno zasnježavati, jer bi se na taj način osigurao snijeg na početku sezone i u lošim vremenskim prilikama. Na taj način bi se lokalnom cestom do

Ravne rijeke osigurao pristup višim skijalištima (u blizini se nalazi željeznička stanica na pruzi Podgorica – Bijelo Polje – Beograd). U skladu sa tim potrebno je skijaške staze opremiti opremom za zasnježavanje. Dodatno osvjetljenje skijaških staza, u cilju obezbjeđenja noćnog skijanja, potrebno je razvijati u skladu sa tražnjom i razvojem skijaškog centra.

10.1.2. Ciljna tržišta i pozicioniranje turističke destinacije Bjelasica

Tržišna istraživanja o osnovnim karakteristikama turističke potražnje na području Bjelasice ne postoje i zato je jako teško definisati tržišni segment koji čini sadašnju turističku potražnju. Iz informacija, koje smo dobili od turističkih radnika, turističku tražnja definisana je na sljedeći način: Trenutna potražnja za «proizvodom» turističke destinacije Bjelasica su domaći turisti, koji u centrima Bjelasice borave u prosjeku tri dana (u Kolašinu, koji ima najviše turističkih sadržaja, turisti u prosjeku borave 4 dana) i koji imaju nisku kupovnu moć. Domaći turisti su pretežno iz okoline Podgorice ili sa Primorja, iz Centralne Srbije ili Vojvodine. Nešto turista dolazi i iz obližnje Albanije, ostalo su manje ili više turisti sa prostora bivše Jugoslavije, veoma malo Rusa i turista iz država Evropske unije. Turisti kao prevozno sredstvo koriste automobil ili autobus, željeznica, i avion kao prevozno sredstvo do turističke destinacije.

Poboljšanjem turističke ponude i turističkih kapaciteta mogli bismo očekivati i promjenu u strukturi potražnje sa više stranih turista, dužeg boravka turista na destinaciji (više sadržaja će uspjeti da turistu zadrži duže na destinaciji) i povećanje potrošnje (kretanje prema segmentu turista sa višom platežnom sposobnošću). Potencijalna inostrana turistička potražnja turističke destinacije Bjelasica u tom bi slučaju bili avio turisti, koji bi bili spremni putovati do destinacije do četiri sata. To bi bili turisti koji su spremni za sport, rekreaciju i aktivan odmor u prirodi, koji vole prirodu, cijene autentične predjele i autohtonu hranu i koji su spremni za sve to platiti više. To bi bila pretežno mlađa populacija turista, koja želi aktivan odmor ljeti (uz nešto obrazovnih sadržaja) i veliku ponudu zimskosportskih sadržaja za zimu.

Turistička destinacija Bjelasica sa sadašnjim turističkim resursima (osnovnim karakteristikama kraja, turističkom ponudom, turističkim kapacitetima i manifestacija) vrijedi kao niža cjenovna turistička destinacija, «oaza očuvane prirode». Osnovni pravac promjene sadašnje pozicije turističke destinacije Bjelasica ide u smjeru turističke destinacije bogate primarnim i sekundarnim turističkim resursima, za koje su turisti spremni platiti više.

10.1.3. Procjena turističkih kapaciteta, investicionih ulaganja u turističku destinaciju Bjelasica

Dosadašnje ocjene o daljem razvoju turističke destinacije Bjelasica bile su previše optimističke. U sljedećoj tabeli predstavljeno je trenutno stanje. Ukupan broj ležaja na području Bjelasice je 1.094, ukupan broj turista koji je 2004. godine posjetio Bjelasicu je 10.607 ili 1,5% ukupnog broja turista koji posjete Crnu Goru, dok broj noćenja u isto doba 23.679 predstavlja samo 0,5% noćenja u Crnoj Gori. Kod toga treba imati u vidu, kako je hotel Bjelasica zatvoren zbog renoviranja, pa je i broj turista za 4.000 i njihovih noćenja za 16.000 manji. Od ukupnog broja ležaja samo 700 se ocjenjuje kao komercijalni uz odgovarajući tržišni kvalitet. Trenutno se na skijalištima može, prema kapacitetima žičara, skijati 3.700 osoba na sat, dok staze skijališta Jezerine omogućavaju istovremeno udobno skijanje najviše 1.850 osoba.

Tabela 46: Kvalitativna ocjena postojećih turističkih i skijaških kapaciteta Bjelasice u 2004. godini

	ležaji	turisti	noćenja	komercijal- ni ležaji	žičare (osoba/ sat)	skijaša na stazama istovremeno
Andrijevica	99	0	0	0	/	/
Berane	275	3.127	7.895	50	/	/
Bijelo Polje	140	3.945	8.217	60	/	/
Kolašin	458	2.696	6.646	500	3.700	1.850
Mojkovac	122	839	921	90	/	/
Skupa Bjelasica	1.094	10.607	23.679	700	/	/

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, i Ministarstvo turizma, 2004.

Vremenski okvir procjene ukupnih investicija u smještajne kapacitete zavisi od vremena rekonstrukcije saobraćajne infrastrukture. Godina rekonstrukcije saobraćajne infrastrukture označena je kao vremenski period T_0 . Prema podacima Ministarstva pomorstva i saobraćaja, godina T_0 trebalo bi da bude 2008/2009. Do tada bi trebalo da budu obnovljeni postojeći komercijalni ležaji.

T_0 → 2008/2009. → obnovljenih 1.100 ležaja →
2010. → izgradnja novih 2.050 ležaja → vrijednost ukupnih
investicija 58,4 mil. EUR

Rekonstrukcijom saobraćajne infrastrukture, turistička destinacija Bjelasica postala bi interesantna za brojne nove investitore. U tom slučaju može se očekivati da bi se u periodu do 10 godina, što je vremenski horizont do 2020. godine, povećala ulaganja. Označimo taj vremenski horizont kao T_1 .

T_1 → 2020. → ukupno (obnovljenih i svih novih) 10.500 ležaja →
ukupne investicije 252,9 mil. EUR

Za očekivati je da se broj komercijalnih ležaja u prvom razdoblju a pogotovo po rekonstrukciji saobraćajne infrastrukture brzo poveća na prvo 3.150 ležaja i u 2020. na 10.500 ležaja. Od toga će biti oko 60% ležaja u hotelskom smještaju, a drugo u sitnim jedinicama privatnog sektora i domaćinstva.

Tabela 47: Procjena ukupnih investicija u smještajne kapacitete do 2020. godine u EUR

	LEŽAJI - 2010	LEŽAJI 2010 - 2020	LEŽAJI UKUPNO	INVESTICIJE - 2010	INVESTICIJE 2010 - 2020	UKUPNE INVESTICIJE
Obnova ležaja	1.100		1.100	11.000.000		11.000.000
Novi hoteli	750	3.500	4.250	30.000.000	140.000.000	170.000.000
Porodični hoteli&pansioni	350	1.250	1.600	7.000.000	25.000.000	32.000.000
Appartmani & sobe	400	1.250	1.650	5.000.000	15.625.000	20.625.000
Seoski turizam & katuni	250	750	1.000	3.125.000	9.375.000	12.500.000
Kampovi	300	600	900	2.250.000	4.500.000	6.750.000
Ukupno	3.150	7.350	10.500	58.375.000	194.500.000	252.875.000

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Pored procjene investicija u smještajne kapacitete, data je i gruba procjena potrebnih investicija u žičarsku infrastrukturu. Naime, procijenjeno je da je za planirani razvoj i izgradnju skijališta na Jezerinama i Majstorovini potrebno 13.450m novih žičara, ali i dosadašnji kapaciteti od 3.500m traže zamjenu zbog tehničke zastarjelosti. Time bi obezbjedili skijanje 7.250 u prvoj fazi do 2010. i 13.500 skijaša do 2020. godine. Prema našim procjenama, ukupna vrijednost investicije u žičare iznosi 34,0 mil. EUR.

Pored potrebnih investicija u smještajne kapacitete i žičarsku infrastrukturu, ocijenjeno je da su potrebne investicije u oblikovanje turističkih programa (uređenje staza za planinarenje, mauntain biking, šetnju itd.) u vrijednosti od približno 45,0 mil. EUR, dok su neophodne investicije u obrazovanje i usavršavanje kadrova ocijenjene na 19,0 mil. EUR. Gruba ocjena ukupnih potrebnih investicija do 2020. godine je 350,9 mil. EUR.

T₁ → 2020. → ukupne investicije 350,9 mil. EUR

Tabela 48: Procjena ukupnih investicija u turističkoj destinaciji Bjelasica do 2020. godine u EUR

	INVESTICIJE - 2010	INVESTICIJE 2010 - 2020	UKUPNE INVESTICIJE
Ležaji	58.375.000	194.500.000	252.875.000
Skijališta	17.000.000	17.000.000	34.000.000
Programi	15.000.000	30.000.000	45.000.000
Marketing i kadrovi	5.500.000	13.500.000	19.000.000
Ukupne investicije	95.875.000	255.000.000	350.875.000

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

10.1.4. Procjena prihoda od turizma u turističkoj destinaciji Bjelasica

Na osnovu uloženi investicija, očekuju se prihodi prikazani u tabeli 49. U izgrađenim smještajnim kapacitetima hotela popunjenost bi bila 180 dana u godini, u malim porodičnim hotelima 150 dana, u privatnim apartmanima i sobama 90 dana, na soskom turizmu i u katunima 75 dana, a u kampovima 45 dana u godini. Prosječan prihod od turista na dan u hotelu iznosio bi 60 EUR, u malom hotelu 45 EUR, u aptmanima i sobama 25 EUR, na seoskom turizmu 30 EUR, a u kampu 20 EUR. Taj iznos prihoda obuhvaća sve izdatke, koje ima turista za sve sve usluge u turističkoj destinaciji: za smještaj, za ishranu I piće, za sportske I druge aktivnosti, za razgledavanje, ulaznice, idr.

Prema različitim scenarijima, u 2020. godini prihodi od turizma na godišnjem nivou iznosili bi 71,1 mil. EUR. Prema prosječnoj produktivnosti, za te prihode potrebno bi bilo zaposliti **oko 3.750 radnika**.

Tabela 49: Ocjena godišnjih prihoda od turističke djelatnosti u TD Bjelasica u 2010. i 2020. godini u EUR

	Popunjenost /dani	2010.			2020.		
		Ležaji	Noćenja	Prihodi	Ležaji	Noćenja	Prihodi
Hoteli	180	1.250	225.000	13.500.000	4.750	855.000	51.300.000
Porodični hoteli&pansioni	150	650	97.500	4.387.500	1.800	270.000	12.150.000
Apartmenti & sobe	90	600	54.000	1.350.000	1.850	166.500	4.162.000
Seoski turizam&katuni	75	350	26.250	787.500	1.200	90.000	2.700.000
Kampovi	45	300	13.500	270.000	900	40.500	810.000
Skupa		3.150	416.250	20.295.000	10.500	1.422.000	71.122.500

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Predstavljeni prihodi izračunati su bez osvrta na efekat multiplikatora u turističkoj djelatnosti. Ako uzmemo u obzir i turistički multiplikator (njegovu vrijednost smo uzeli iskustveno na osnovu procjena za Sloveniju jer za Crnu Goru multiplikator nije procijenjen), jedan - koji bi pokazao efekte samo na području Bjelasice i drugi - koji se odnosi na efekte na nivou privrede cijele Crne Gore, dobijamo:

Multiplikator - Bjelasica: $1,3 * 71,1 \text{ mil. EUR} = \text{Prihodi } 92,4 \text{ mil. EUR}$

Multiplikator – Crna Gora: $1,6 * 71,1 \text{ mil. EUR} = \text{Prihodi } 113,8 \text{ mil. EUR}$

Učešće turističke destinacije Bjelasice u turističkoj djelatnosti cijele Crne Gore bazirano je na predviđanjima iz Masterplana razvoja turizma do 2010. i 2020. godine. Kapaciteti na turističkoj destinaciji Bjelasice u tom slučaju iznosili bi 1,4% ukupnih kapaciteta (u 2020. godine 3,8%). Broj noćenja koje bi destinacija Bjelasica ostvarivala po ovim projekcijama iznosio bi 3,6% u ukupnom broju noćenja (2020. godine 6,8%), dok bi u ukupnim prihodima od turizma turistička destinacija Bjelasaica uzimala udio od 4,9% (2020. godine 6,0%).

Tabela 50: Poređenje planiranog broja ležaja, noćenja i prihoda od turizma u cijeloj Crnoj Gori i Bjelasici

	CRNA GORA 2010. – 2020.	TD BJELASICA 2010. – 2020.	TD BJELASICA u CG (%)
Ležaji	225.000 – 280.000	3.150 – 10.500	1,4 - 3,8
Noćenja	11.400.000 – 20.900.000	416.250 – 1.422.000	3,6 – 6,8
Prihodi u mil. EUR	540,0 – 1.175,0	20,3 – 71,1	4,9 – 6,0

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Napomena: Prosječni prihodi u planinskim područjima veći su od prosjeka za Crnu Goru zbog veće dnevne potrošnje, višeg standarda kvaliteta smještaja i drugih programa, većeg asortimana ponude i većeg stepena popunjenosti kapaciteta u planinama – u ljetnoj i zimskoj sezoni.

10.2. Program razvoja turističke destinacije DURMITOR

Durmitor, sa Žabljakom kao centrom, nalazi se pored Bjelasice i predstavlja planinsku turističku destinaciju Crne Gore sa razvijenom, prepoznatljivom i atraktivnom turističkom ponudom. Turistička destinacija gradi svoju prepoznatljivost na turističkom tržištu Nacionalnim parkom Durmitor sa Tarom, pod zaštitom UNESCO-a, i skijaškim centrom Žabljak. Turistička destinacija Durmitor koja obuhvata tri opštine - Žabljak, Plužine i Šavnik od velikog je značaja za identitet i dalji razvoj turizma na sjeveru Crne Gore. Turistička destinacija se na zapadu graniči sa Bosnom i Hercegovinom, dok se preko Mojkovca na istoku dotiče turističke destinacije Bjelasica.

Prema svim mjerilima, turistička destinacija Durmitor najbogatija je i ima najveći potencijal da se razvije u vodeću planinsku turističku destinaciju na Balkanu sa programima za ljeto i zimu. Područje Durmitora i Sinjavine sa vrhovima do 2.522 m, Tara, rijeka Piva, mala jezera na užem području i veliko Pivsko jezero, zelena planinska visoravan na prosječnoj visini od 1.500 m pružaju sve mogućnosti za razvoj:

- turističkih programa otkrivanja prirode, rekreacionih aktivnosti pješaćenja, planinarenja, odmaranja u prirodi, biciklizma, otkrivanja prirode konjima, rekreacionim vodenim programima na Pivskom jezeru – veslanje, kajak, vožnja čamcima i brodićem i dr.
- planinskih wellness programa u ljekovitoj planinskoj klimi, sa prirodnom zdravom ishranom i rekreacionim aktivnostima za zdravi život
- aktivnih sportskih sadržaja zimi: alpsko skijanje, nordijsko skijanje, biatlon, splavarenje Tarom, alpinizam, sportski avio programi, golf, vodeni sportovi – veslanje, kajak i kanu, pripreme sportista i dr.
- kongresnih – poslovnih programa u kombinaciji sa wellness programima, golfom i drugim pratećim poslovnim i društveno-zabavnim programima i priredbama.

To razvojno usmjerenje moguće je zbog prirodnih karakteristika, uz saobraćajno otvaranje destinacije putem od Herceg Novog preko Žabljaka za Srbiju, putem iz Bosne i Hercegovine za Nikšić i Podgoricu, pa i osposobljavanjem malog sportskog aerodroma na Žabljaku za male avione do 6/10 sedišta i helikoptere.

Prema tome, dalji razvoj i zoniranje prostora u turističkoj destinaciji Durmitor mora poduprijeti usmjerenje ka razvoju planinske vazdušne banje sa wellness programima na širem području Durmitora od Tare do Pive, sportske aktivnosti – prije svega zimske programe na području Savinog kuka, Bukovice i Šavnika i kongresno-poslovne sadržaje na području Žabljaka.

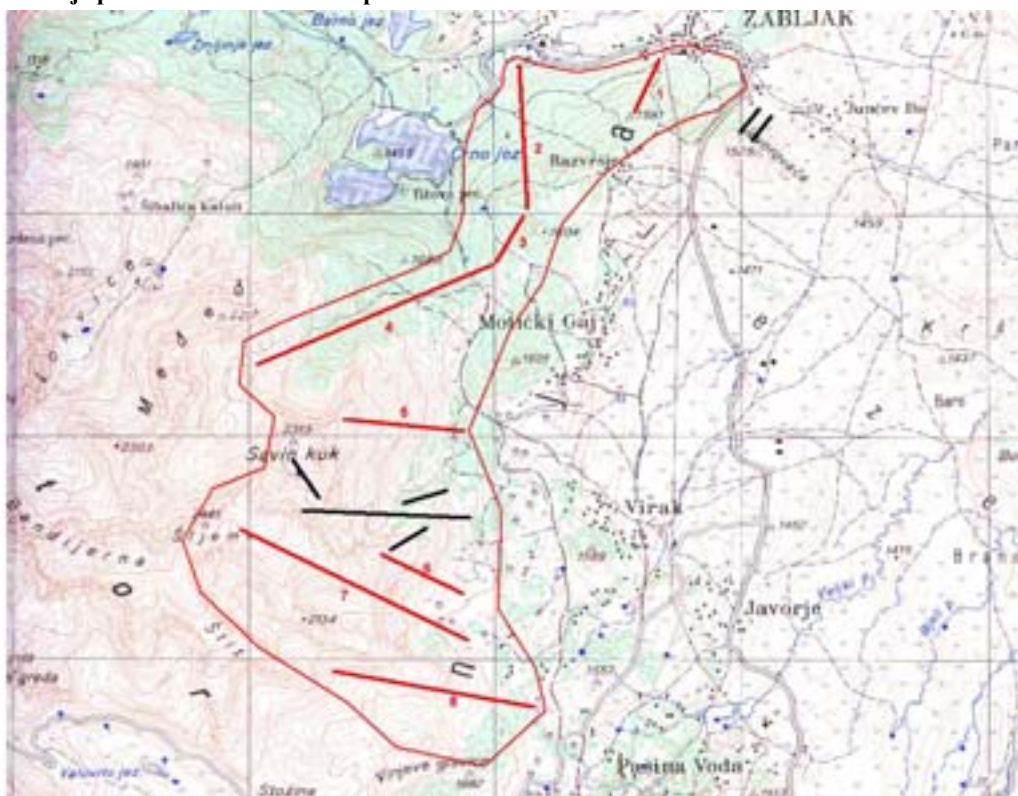
Iako postoje brojne procjene o razvoju turističkih kapaciteta, smatra se da je 15.000 ležaja u hotelskom i komplementarnom smještaju gornja granica koju ova destinacija može da ponudi turistima. Prema našim procjenama, razvoj skijaških programa u prvoj fazi mora uključiti modernizovanje sadašnje opreme i povezivanje Žabljaka sa Savinim kukom, kako bi moglo, pod optimalnim uslovima, skijati oko 7.000 skijaša, dok bi u drugoj fazi, do 2020. godine, uz organski rast potražnje i ponude moglo se započeti sa razvojem u Bukovici, čime bi se omogućilo optimalno skijanje za ukupno 10 do 12 hiljada skijaša.

10.2.1. Procjena skijaških potencijala turističke destinacije Durmitor

Na osnovu analize postojećeg stanja žičarske i skijaške infrastrukture, planirani razvoj skijaškog centra Durmitor može se temeljiti na sljedećim elementima:

- skijalište Štuoc: prvo je potrebno urediti vlasničke odnose, treba imati u vidu da ima centar ograničene potencijala za dalje širenje,
- skijalište Savin Kuk potrebno je što prije povezati sa Žabljakom,
- bilo bi potrebno da se razvoj centra planira po fazama u skladu sa razvojem tražnje. U prvoj fazi je realno razvoj koncentrisati do područja Pašine vode;
- dalji razvojni put ide po sjevernim padinama

Slika 12: Lokacije predviđenih žičarskih naprava Ski centra «Durmitor»

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Tabela 51: Postojeće i predviđene žičare za Ski centar «Durmitor»

Ime naprave	Tip naprave	Dužina (m)	Nad. vis. d. stanice (m)	Nad. visina g. stanice (m)	Vis. razlika (m)	Kapaciteti (os/h)
Postojeće						
Savin kuk I	2 S	1.450	1.505	1.900	395	1.000
Savin kuk II	2 S	580	1.900	2.180	280	1.000
Snow board	VL 2	673	1.500	1.621	121	600

Dernek I	VI. 2	605	1 515	1 620	105	600
Dernek II	VL 2	420	1.550	1.620	70	600
Ukupno		3.728				3.800
Planirane						
1	V	514	1.460	1.550	90	1.000
2	S	1.280	1.420	1.600	180	2.000
3	S	466	1.510	1.590	80	2.000
4	S	2.107	1.510	1.940	430	2.000
5	S	980	1.580	2.080	500	2.000
6	S	758	1.610	1.920	310	2.000
7	S	2.087	1.570	2.300	730	2.000
8	S	1.651	1.520	1.790	270	2.000
Ukupno – postojeće i nove		13.571				18.800

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Skijaške terene potrebno je što prije opremiti planiranim žičarskim napravama. Sistemi za dodatno zasnježavanje zbog povoljnog visinskog i geografskog položaja nijesu potrebni, sem ako se detaljnom analizom ne pokaže drugačije. Treba dodatno nabaviti opremu za uređenje skijaških staza (tabači snijega).

10.2.2. Ciljna tržišta i pozicioniranje turističke destinacije Durmitor

Prema programskom usmjerenju turističke destinacije Durmitor, tržišnu poziciju određuje Nacionalni park i Tara, koji su pod UNESCO-ovom zaštitom. To je daleko najjači tržišni komunikator ove turističke destinacije, koji pokriva sve programe bazirane na prirodi i zimi i ljeti, koji odražavaju odnos ljudi i politike sa prirodom i određuju usmjerenje turizma ka skupljem i visokokvalitetnom turizmu.

Programsko usmjerenje i pozicioniranje turističke destinacije Durmitor određuje i ciljna tržišta. Domaće i strano tržište, a pogotovo strano jer je domaće jako malo, sastoji se od sljedećih segmenata:

- oni koji traže netaknutu prirodu, koji otkrivaju prirodu i koji cijene prirodne faktore (planinski odmarališni turisti, turisti nacionalnih parkova, planinari)
- oni koji investiraju u svoje zdravlje (wellness turisti)
- oni koji investiraju u svoju fizičku i psihičku spremnost (sportsko-rekreativno orijentisani turisti)
- oni koji investiraju u znanje i nova otkrića (kongresni i poslovni turisti, učesnici seminara i simpozijuma, društvenih skupova itd.)

Od ljudi koji destinaciju posjećuju sa određenim motivima najviše se mogu očekivati segmenti sa sljedećim demografskim karakteristikama: aktivni mladi, individualci, parovi (empty nests) i poslovni

ljudi. Ti segmenti se uglavnom poklapaju sa višim socijalnim i ekonomskim segmentima, koji imaju veću platežnu sposobnost i koji odlaze na kraći odmor, ali više puta godišnje.

Najviše turista za turističku destinaciju Durmitor može generisati zapadnoevropsko tržište i oni će putovati avionom na Podgorički aerodrom. Jedan manji dio turista mogu predstavljati turisti iz Srbije, kao i domaći turisti – najviše iz Podgorice i sa Primorja.

10.2.3. Procjena turističkih kapaciteta, investicionih ulaganja na turističkoj destinaciji Durmitor

Trenutno turistička destinacija Durmitor turistima može ponuditi 1.145 ležaja, od čega je, prema urađenim procjenama, 700 komercijalnih. Broj turista koji je 2004. godine posjetio ovu destinaciju je 12.364 osoba i čini 1,8 ukupnog broja turista koji posjete Crnu Goru. Veoma nizak je i broj noćenja – 41.921 i predstavlja samo 0,9% ukupnog broja noćenja koja se ostvare u Crnoj Gori. Skijaška infrastruktura kojom turistička destinacija trenutno raspolaže omogućava skijanje 5.800 osoba na sat, dok tereni omogućavaju udobno skijanje 1.500 skijaša.

Tabela 52: Kvalitativna ocjena postojećih turističkih i skijaških kapaciteta turističke destinacije Durmitor u 2004. godini

	ležaji	turisti	noćenja	komercijalni ležaji	Žičare (osoba/sat)	skijaša na stazama istovremeno
Žabljak	1.051	11.374	37.830	700	5.800	1.496
Šavnik	50	359	1.055	/	/	/
Plužine	44	631	3.036	/	/	/
Skupa TD Durmitor	1.145	12.364	41.921		5.800	1.496

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Vremenski okvir, procjene ukupnih investicija u smještajne kapacitete, kao i u slučaju drugih destinacija, zavisi od vremena rekonstrukcije saobraćajne infrastrukture. Godina rekonstrukcije saobraćajne infrastrukture označava se kao vremenski period T_0 (2008/2009). Prema urađenom scenariju, do te godine trebalo bi da budu obnovljeni postojeći komercijalni ležaji.

T_0 —→ 2008/2009. —→ obnovljenih 1.145 ležaja —→ 2010.
zgradnja novih 2950 ležaja —→ vrijednost ukupnih investicija 77,6 mil. EUR

Rekonstrukcijom saobraćajne infrastrukture turistička destinacija Durmitor postala bi interesantna za nove investitore. Ovaj vremenski horizont je označen kao T_1 .

T_1 —→ 2020. —→ ukupno (obnovljenih i svih novih) 11.995 ležaja —→
ukupne investicije 273,2 mil. EUR

Tabela 53: Procjena ukupnih investicija u smještajne kapacitete turističke destinacije Durmitor do 2020. godine u EUR

	LEŽAJI - 2010	LEŽAJI 2010 - 2020	LEŽAJI UKUPNO	INVESTICIJE - 2010	INVESTICIJE 2010 - 2020	UKUPNE INVESTICIJE
Obnova ležaja	1.145		1.145	11.450.000		11.450.000
Novi hoteli	1.000	3.250	4.250	40.000.000	130.000.000	170.000.000
Porodični hoteli&pansioni	500	1.500	2.000	10.000.000	30.000.000	40.000.000
Appartmani & sobe	650	1.500	2.150	8.125.000	18.750.000	26.875.000
Seoski turizam & katuni	400	900	1.300	5.000.000	11.250.000	16.250.000
Kampovi	400	750	1.150	3.000.000	5.625.000	8.625.000
Ukupno	4.095	7.900	11.995	77.575.000	195.625.000	273.200.000

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

U cilju daljeg razvoja destinacije potrebne su i investicije u skijašku infrastrukturu. Naime, za dalji razvoj skijališta potrebna je izgradnja 13.571m žičara. Investicije u žičare bi, prema gruboj procjeni, iznosile 29,5 mil. EUR.

Pored potrebnih investicija u smještajne kapacitete i žičarsku infrastrukturu, do 2020. godine potrebne su i investicije za oblikovanje turističkih programa (uređenje staza za planinarenje, golf, mauntain biking, šetnju itd.) u vrijednosti od približno 70,5 mil. EUR. Pored toga, previđaju se i investicije u obrazovanje i usavršavanje kadrova i marketing, što bi iznosilo 21 mil. EUR. Gruba procjena ukupnih potrebnih investicija kreće se oko 394,2 mil. EUR.

T₁ —→ 2020. —→ ukupne investicije 394,2 mil. EUR

Tabela 54: Procjena ukupnih potrebnih investicija u turističkoj destinaciji Durmitor do 2020. godine u EUR.

	INVESTICIJE - 2010	INVESTICIJE 2010 - 2020	UKUPNE INVESTICIJE
Ležaji	77.575.000	195.625.000	273.200.000
Skijališta	12.000.000	17.500.000	29.500.000
Programi	22.500.000	48.000.000	70.500.000
Marketing i kadrovi	6.000.000	15.000.000	21.000.000
Ukupne investicije	118.075.000	276.125.000	394.200.000

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

10.2.4. Procjena prihoda od turizma turističke destinacije Durmitor

Procjena prihoda od turizma urađena je na bazi pretpostavke da se realizuju planirane investicije i razvije turistička ponuda Durmitora. Procjena prihoda od turizma turističke destinacije Durmitor temelji se na procjeni prosječne potrošnje turista na dan za sve usluge i programe i ocjene potpunosti smještajnih kapaciteta. Prosječna potrošnja turista na dan razlikuje se. Predviđa se da bi

turisti koji borave u hotelima ukupno na dan trošili 70 EUR, a oni uporičnim hotelima 50 EUR. Prosječna potrošnja turista koji boravi u privatnim apartmanima i sobama predviđa se na 28 EUR na dan, potrošnja u seoskom turizmu 35 EUR. dok se potrošnja turista koji boravi u kampu predviđa na 22 EUR dnevno. Prema različitim scenarijima prihodi od turizma do 2020. godine na godišnjem nivou iznosili bi 88,3 mil. EUR. Predviđeni prihodi od turizma bi (po uzoru na turistički razvijene zemlje) mogli ostvariti **do 4.000 radnih mjesta** u turizmu.

Tabela 55: Ocjena godišnjih prihoda turističke destinacije Durmitor od turističke djelatnosti u 2010. i 2020. godini u EUR

	Popunjenost /dani	2010.			2020.		
		Ležaji	Noćenja	Prihodi	Ležaji	Noćenja	Prihodi
Hoteli	180	1.700	306.000	21.420.000	4.950	891.000	62.370.000
Porodični hoteli&pansioni	150	500	75.000	3.750.000	2.000	300.000	15.000.000
Apartmenti & sobe	90	1.095	98.550	2.759.400	2.595	233.550	6.539.400
Seoski turizam&katuni	75	400	30.000	1.050.000	1.250	93.750	3.281.250
Kampovi	45	400	18.000	396.000	1.150	51.750	1.138.500
Skupa		4.095	527.550	29.375.400	11.945	1.570.050	88.329.150

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Vrijednost prihoda od turizma još je veća uzimajući u obzir efekat multiplikatora u turističkoj djelatnosti.

Multiplikator - Durmitor: $1,3 * 88,3 \text{ mil. EUR} = \text{Prihodi } 114,8 \text{ mil. EUR}$

Multiplikator – Crna Gora: $1,6 * 88,3 \text{ mil. EUR} = \text{Prihodi } 141,3 \text{ mil. EUR}$

Ukoliko planirani razvoj turističke destinacije Durmitor uporedimo sa predviđanjima iz Masterplana razvoja turizma do 2020. godine smještajni kapaciteti turističke destinacije Durmitor iznosili bi približno 4,3% ukupnih kapaciteta Crne Gore, i to bi bili ležaji visoke kategorije. Broj noćenja koje bi destinacija Durmitor ostvarivala, po ovim projekcijama, činio bi 7,5% ukupnog broja noćenja, dok bi u ukupnim prihodima od turizma ova turistička destinacija uzimala udio od 7,5%.

Tabela 56: Poređenje planiranog broja ležaja, noćenja i prihoda od turizma u cijeloj Crnoj Gori i turističkoj destinaciji Durmitor

	CRNA GORA 2010. – 2020.	TD DURMITOR 2010. – 2020.	TD DURMITOR u CG (%)
Ležaji	225.000 – 280.000	4.095 – 11.995	1,8 – 4,3
Noćenja	11.400.000 – 20.900.000	527.550 – 1.570.050	4,6 – 7,5
Prihodi u mil. EUR	540,0 – 1.175,0	29,4 – 88,3	5,4 – 7,5

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

10.3. Program razvoja turističke destinacije PROKLETIJE

Turistička destinacija sa zajedničkim marketinškim imeniteljom Prokletije zauzima veliko područje, istočno od Podgorice, Andrijevice, Berana, Plava i Gusinja prema Kosovu i Albaniji. Turistička destinacija Bjelasica čini jedno veliko i bogato područje koje još čeka svoj intenzivniji razvoj. Jedna od razvojnih perspektiva jeste očuvanje i zaštita Prokletija kao nacionalnog parka. Pokrenuta je međunarodna inicijativa za ustanovljavanje nacionalnog parka zajedno sa Albanijom mada je njena realizacija dosta daleko.

Prepoznatljivost ovoj turističkoj destinaciji daju visoki vrhovi Prokletija i Plav sa Plavskim jezerom nalik na alpske ledeničke doline. Na sjeveru pečat Prokletijama daje Hajla u Rožajama. Zbog veoma teške pristupačnosti Prokletija, očuvana je prirodna ljepota i tajanstvena divljina područja, što može poslužiti kao konkurentna prednost u budućem razvoju turizma, u kojem bi prioriteto trebalo razvijati:

- programe otkrivanja prirode, planinarenje, pješaćenje, život u prirodi, škole zdravog života,
- programe alpinizma, adrenalinskih sportova zimi i ljeti, sportske kampove,
- planinske wellness programe na bazi fizičke i psihičke relaksacije i duhovne ravnoteže
- eko-ruralne programe sa etnografskim priredbama.

Razvoj turizma Prokletija programski se koncentriše na Plav i Rožaje, gdje će biti najviše smještajnih i ugostiteljskih kapaciteta i komplementarnih djelatnosti – zanatstvo, trgovina, prerada poljoprivrednih proizvoda i dr.

I za Plav i za Rožaje dosadašnje studije dale su optimističke procjene budućih smještajnih kapaciteta. Prema urađenim procjenama, Plav sa okolinom bi u budućem periodu do 2020. godine mogao razviti najviše do 1.500 kreveta u svim vidovima smještajnih kapaciteta, dok bi Rožaje sa okolinom u tom periodu imalo do 700 kreveta. U Rožajama je potrebno podvući disperziju razvoja smještajnih kapaciteta na katunsko selo Bandžov, apartmasko naselje Ibarac, odakle bi vodila gondolska žica na skijališta Hajle.

U prvom periodu, do 2010. godine predstoji modernizovanje sadašnjih kapaciteta i njihovo stavljanje u funkciju. Uz djelimičnu koncentraciju kapaciteta u Plavu i Rožajama, turističkom politikom treba poduprijeti razvoj pojedinih smještajnih kapaciteta: hotela, pansiona, apartmana, pa i kampova i lokacija za autodomove, lance katuna u vidu razvoja seoskog turizma, te planinskih, šumarskih i lovačkih kuća.

Prema stručnim procjenama, na Prokletijama bi bilo racionalno razvijati skijaške kapacitete koji bi mogli primiti 2.500/3.000 skijaša na planinama Kofiljača, Visitor, Bor, Babino polje-Bogićevica, i 1.500 skijaša u prvoj, a do 2.500/3.000 skijaša u drugoj fazi na Hajli. Od drugih aktivnosti i programa za razvoj šireg područja Plava izdvajaju se: razvoj sportskih kampova za alpinizam i ekstremne sportove, cross-country staze, survival programi, adrenalinski parkovi, vodeni sportovi na Limu itd., etnografski programe i priredbe – Plavski svjetski kongres - skup iseljenika, praznik borovnica, svadbe i dr. U Rožajama treba i dalje razvijati ugostiteljstvo, zanat, trgovinu, međunarodne i lokalne priredbe i sportske aktivnosti, vodene sportove na Ibru, kao i prirodnu proizvodnju hrane. Turistička ponuda Turjaka sa hotelom i skijalištem dopunjuje turističke programe, pogotovo za skijaše sa

manjim prohtjevima. Centar na Turjaku može se uspješno povezivati sa sličnim centrom u Lokvama na putu ka Beranama.

Programsko usmjerenje Prokletija sa zoniranjem prostora ka razvoju programa na bazi očuvane i neotkrivene prirode, wellnessa, ka adrenalinskim i ekstremnim sportovima, i ka etno programima i priredbama dopunjuje ponudu turističkih destinacija Bjelasica i Durmitor, u kojima se veći akcenat daje na skijanje i ostale zimske sportove. Uz organski rast turizma i privrede, saobraćajnim otvaranjem područja i povećanjem inostrane potražnje stvoriće se mogućnosti i za investicije u zimske skijaške i druge programe.

Područje Prokletija bi povezivanjem Gusinja i Plava turističkim putem sa Podgoricom dobilo snažan razvojni impuls ne samo za razvoj turizma nego i za cjelokupan privredni i društveni razvoj.

10.3.1. Procjena skijaških potencijala turističke destinacije Prokletije

Ocjenu skijaških kapaciteta, turističkih resursa Prokletija treba analizirati u okviru postojećih sistema na Turjaku (i povezivanja sa Lokvama) i planiranih novih sistema u okolini Rožaja i Plava.

Razvoj skijaškog sistema na području Rožaja:

Razvoj skijaških centara Turjak i Lokve moguć je u smjeru njihovog povezivanja, i to:

- obnovom postojećih žičara,
- dodatnom izgradnjom sistema koji bi povezivao žičare (3 žičare sa dva sjedišta, kapaciteta 3.000 skijaša na sat, sa pripadajućim skijaškim stazama. Tako uspostavljeni skijaški centar raspolagao bi ukupnim kapacitetom do 5.000 skijaša.)
- alternativno i vlasničkim povezivanjem

Sjeveroistočno od Rožaja nalaze se planine Hajla i Štedin, koje, imajući u vidu prostorne resurse i predispozicije za razvoj zimskog turizma, nude skoro neograničene mogućnosti. To je osigurano nadmorskom visinom, na kojoj se garantuje snijeg 130 dana bez sistema za dodatno zasnježavanje.

Slika 13: Hajla

Izvor: Međunarodni Institut za turizam, Ljubljana, 2004.

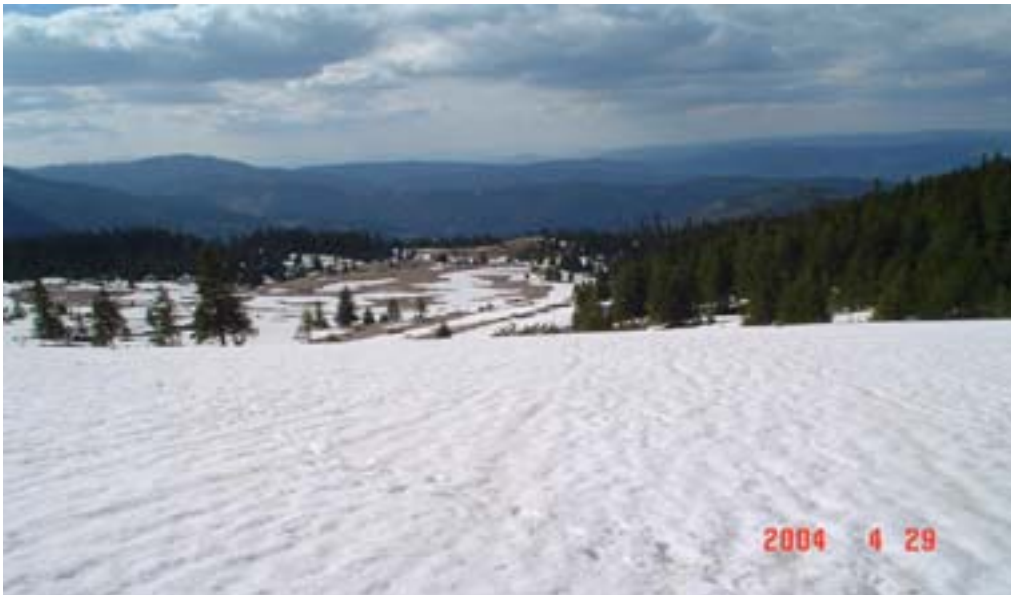
Moguće je fazno uspostavljanje budućeg centra:

- faza 1: uspostavljanje puta Rožaje – Bandov, koji bi omogućio dalji razvoj turističkog centra Bandov i predstavljao prvu stepenicu za gradnju skijaškog sistema,

- faza 2: uspostavljanje osnovniha kapaciteta planinskog turističkog centra Hajla (broj žičara i skijaška infrastruktura zavisi od investicionog plana);
- faza 3: pomoću žičare se uspostavlja veza između Ibarca i Hajle, čime se ostvaruje mogućnost razvoja Rožaja kao skijaškog centra (polazište za Hajlu); ocijenjeni ukupni kapaciteti sistema na Hajli su 10 do 15 hiljada skijaša dnevno.

Predlažemo uspostavljanje novog skijaškog centra na lokaciji Hajla predstavlja ključni potencijal za razvoj turizma tokom cijele godine na ovom dijelu Crne Gore. Uzimajući u obzir multiplikatore razvoja, uspostavljanje takvog centra znači podsticaj za razvoj svih ostalih «pratećih» aktivnosti, čiji je krajnji rezultat osiguranje novih radnih mjesta, poboljšanje životnog standarda stanovništva i na taj način dodatne inicijative za cijelu Crnu Goru.

Slika 14: Pogled na moguće skijaške terene Hajle

Izvor: Međunarodni Institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Razvoj skijaškog sistema na području Plava:

Prema Studiji OECD, prokletijska planinska grupa sa stanovišta mogućnosti korišćenja potencijalnih terena za skijanje posjeduje najbolje uslove za razvoj zimskosportskog turizma na teritoriji. Osnovni parametri za ocjenu prirodnih uslova su:

1. neprekidni sniježni prekrivač tri mjeseca,
2. minimalna visina sniježnog pokrivača 15 cm na travi,
3. minimalna denivelacija skijaških staza 500 do 1000 m,
4. nagib terena između 20 i 40%.

Izvanredni tereni za zimski turizam nalaze se nedaleko od centara Plav, Gusinje i Murino. Osim toga, funkcionišu dva planinsko-skijaška društva Kofiljača i Karanfil, koja bi mogla stvoriti uslove za početak rada škole skijanja. Mogućnosti razvoja turizma postoje i na planinama Bor Radončića, Popadija, Visitor i Čakor.

Imajući u vidu činjenicu da se u neposrednoj blizini Plava, koji raspolaže idealnim uslovima za turizam preko čitave godine, nalazi još veći broj postojećih i drugih planiranih skijaških centara, može se utvrditi da je u blizini besmisleno uspostavljanje većih skijaških sistema, već je uspostavljanje skijaške infrastrukture potrebno razumjeti u cilju očuvanja prirode kao komplementarnu turističku aktivnost.

U okolini Plava na lokaciji Kofiljača moguće je uspostaviti manji skijaški centar ukupnog kapaciteta do 3.000 skijaša dnevno.

10.3.2. Ciljna tržišta i pozicioniranje turističke destinacije Prokletije

Prokletije nijesu poznate kao turistička destinacija. U tom pogledu i na osnovu programskog usmjerenja mogli bi graditi imidž destinacije na tajanstvenim divljim planinama kraja i etnografskom elementu ljudskog praznika – svadbe, borovnice itd.

Ciljna tržišta Prokletija sastoje se od sljedećih segmenata:

- oni koji traže netaknutu prirodu, koji otkrivaju prirodu i koji cijene prirodne faktore (odmarališni turisti, turisti nacionalnih parkova i zaštićenih područja, planinari)
- oni koji traže posebne programe - sportsko-rekreativne, adrenalinske, ekstremne (sportisti, avanturisti)
- oni koji posjećuju društvene skupove i priredbe (etno tržište, ljubitelji ljudske baštine...)

Od navedenih grupa najviše se može očekivati od turista iz segmenta mladih avanturista i aktivnih sportista, individualaca, porodica i članova etno tržišta. Ti segmenti se uglavnom poklapaju sa srednjim socialnim i ekonomskim razredom, od kojih se etno turisti redovno vraćaju, dok se mladi vraćaju ako su programi zanimljivi.

Najviše turista turistička destinacija Prokletije može generisati iz etno tržišta u SAD. Mladi i individualci će dolaziti iz zapadnoevropskih država i donekle i sa drugih kontinenata svim saobraćajnim sredstvima. U slučaju otvaranja turističkog puta Podgorica-Gusinje može se očekivati i porast broja izletnika iz Podgorice. Treba imati u vidu da će biti nužno razviti avio marketing radi bržeg razvoja Prokletija, čime će se obezbijediti profitabilna popunjenost kapaciteta.

10.3.3. Procjena turističkih kapaciteta, investicionih ulaganja na turističkoj destinaciji Prokletije

Prema statističkim podacima opštine Plav i Rožaje raspolažu smještajnim kapacitetima od 442 ležaja. Od toga je 274 ležaja u Plavu nekomercijalnih (hotel «Plavsko jezero» je u veoma slabom stanju i zatvoren), dok su ležaji koje Rožaje može ponuditi svojim turistima na nivou jedne do dvije zvjezdice. Ovo područje trenutno privlači jako malo turista – 3.469 sa 6.016 noćenja, koji borave u Rožajama (to su obično poslovni ili tranzitni turisti). Da je hotel «Plavsko jezero» u funkciji, broj turista bi bio veći za oko 5.000, dok bi bio broj noćenja veći za oko 20.000. Skijašku infrastrukturu predstavljaju skijališta Turjak i Lokve, sa kapacitetima za približno 2.840 osoba na sat. Oba skijališta su lokalnog karaktera, s tim što je skijalište Lokve malo veće.

Tabela 57: Kvalitativna ocjena postojećih turističkih i skijaških kapaciteta Prokletije u 2004. godini

	ležaji	turisti	noćenja	komercijalni ležaji	žičare (osoba/ sat)	skijaša na stazama istovremeno
Plav	274	0	0	0	/	/
Rožaje	168	3.469	6.016	168	3.800	2.840
Ukupno Prokletije	442	3.469	6.016	168	3.800	2.840

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, I Ministarstvo turizma, 2004.

Kao i u primjeru drugih marko zona, analiza se započinje u trenutku T_0 , kada bi, po procjeni Ministarstva za pomorstvo i saobraćaj, bila modernizovana i izgrađena saobraćajna infrastruktura. Predviđa se da bi do tada trenutni kapaciteti bili obnovljeni i njihov se kvalitet digao na standard od tri zvjezdice.

T_0 —→ 2008/2009. —→ obnovljenih 445 ležaja —→ 2010.

Izgradnja novih 1.275 ležaja —→ vrijednost ukupnih investicija 34,2 mil. EUR

Očekuje se da bi modernizacija i izgradnja saobraćajne infrastrukture bila prvi korak u procesu privlačenja strateških investitora na području turizma u ovoj regiji. Uzimajući u obzir trenutne primarne i sekundarne turističke potencijale, trenutnu i potencijalnu strukturu i broj turista, ocjenjuje se da bi do 2020. godine na ovoj turističkoj destinaciji bilo ukupno 5.720 ležaja, koji bi u prosjeku bili na nivou tri zvjezdice. Potrebne investicije u smještajne kapacitete do 2020. godine, koji označavamo kao vremenski horizont T_1 , iznosile bi do 127,8 mil. EUR.

T_1 —→ 2020. —→ ukupno (obnovljenih i svih novih) 5.720 ležaja —→ ukupne investicije 127,8 mil. EUR

Tabela 58: Procjena ukupnih investicija u smještajne kapacitete na Prokletijama do 2020. godine u EUR

	LEŽAJI - 2010	LEŽAJI 2010 - 2020	LEŽAJI UKUPNO	INVESTICIJE - 2010	INVESTICIJE 2010 - 2020	UKUPNE INVESTICIJE
Obnova ležaja	445		445	4.450.000		4.450.000
Novi hoteli	500	1.500	2.000	20.000.000	60.000.000	80.000.000
Porodični hoteli&pansioni	175	650	825	3.500.000	13.000.000	16.500.000
Appartmani & sobe	200	850	1.050	2.500.000	10.625.000	13.125.000
Seoski turizam & katuni	150	500	650	1.875.000	6.250.000	8.125.000
Kampovi	250	500	750	1.875.000	3.750.000	5.635.000
Ukupno	1.720	4.000	5.720	34.200.000	93.625.000	127.825.000

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Izgradnja i adaptacija smještajnih kapaciteta zahtijeva i izgradnju skijaške infrastrukture. Predviđeno je da bi se dodatno izgradilo oko 7.000m žičara, za šta bi bile potrebne investicije u visini od 15 mil. EUR.

Pored ulaganja u turističke kapacitete i skijašku infrastrukturu, za razvoj turističke destinacije Prokletije potrebno je uložiti i u turističke programe, marketing i osposobljavanje kadrova. Ukupne investicije u ove djelatnosti se do 2020. godine procjenjuju na 43 mil. EUR.

Tabela 59: Procjena ukupnih potrebnih investicija u destinaciji Prokletije do 2020. godine u EUR

	INVESTICIJE - 2010	INVESTICIJE 2010 - 2020	UKUPNE INVESTICIJE
Ležaji	34.200.000	93.625.000	127.825.000
Skijališta	7.500.000	7.500.000	15.000.000
Programi	12.500.000	20.500.000	33.000.000
Marketing i kadrovi	3.500.000	6.500.000	10.000.000
Ukupne investicije	57.700.000	128.125.000	185.825.000

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Ukupne potrebne investicije na turističkoj destinaciji Prokletija do 2020. godine iznosile bi:

T₁ → 2020. → ukupne investicije od 185,8. EUR

10.3.4. Procjena prihoda od turizma u turističkoj destinaciji Prokletije

Prihodi od ukupnih investicija prije svega zavise od stepena popunjenosti kapaciteta i postignutih cijena. Očekuje se da bi najviše trošili turisti hotela - prosječno 45 EUR na dan, a najmanje turisti u kampovima - 15 EUR dnevno. Turisti u porodičnim hotelima trošili bi 35 EUR, turisti u apartmanima i privatnim sobama 20 EUR i turisti u seoskom turizmu 25 EUR. Broj noćenja bi na godišnjem nivou u ovoj turističkoj destinaciji iznosio 2020. godine 617.250, dok bi se prihodi na godišnjem nivou kretali između oko 23,0 miliona EUR. Prema procjenama urađenim po ovim scenarijima, u turizmu bi se zaposlilo **do 1.970 radnika**.

Tabela 60: Ocjena godišnjih prihoda od turističke djelatnosti u ciljnoj 2020. godini u EUR

	Popunjenost /dani	2010.			2020.		
		Ležaji	Noćenja	Prihodi	Ležaji	Noćenja	Prihodi
Hoteli	150	945	141.750	6.387.750	2.445	366.750	16.503.750
Porodični hoteli&pansioni	120	175	21.000	735.000	825	99.000	3.465.000
Apartmani & sobe	75	200	15.000	300.000	1.050	78.750	1.575.000
Seoski turizam&katuni	60	150	9.000	225.000	650	39.000	975.000
Kampovi	45	250	11.250	168.750	750	33.750	506.250
Skupa		1.720	198.000	7.807.500	5.720	617.250	23.025.000

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Ukoliko se, uz godišnji iznos prihoda od turizma, poštuje vrijednost multiplikatora na nivou regije i cijele Crne Gore, prihodi bi iznosili više od 30 miliona eura na godišnjem nivou.

Multiplikator – Prokletije: $1,3 * 23,0 \text{ mil. EUR} = \text{Prihodi } 29,9 \text{ mil. EUR}$

Multiplikator – Crna Gora: $1,6 * 23,0 \text{ mil. EUR} = \text{Prihodi } 36,8 \text{ mil. EUR}$

Ukoliko planirani razvoj turističke destinacije Prokletije uporedimo sa predviđanjima iz Masterplana razvoja turizma do 2020. godine, Prokletije bi imale približno 2,0% ukupnih kapaciteta Crne Gore. Broj noćenja koja bi se ostvarivala destinacija Prokletije, po ovim projekcijama, činio bi 3,0 procenata u ukupnom broju noćenja, dok bi u ukupnim prihodima od turizma ova turistička destinacija uzimala udio od 2,0%.

Tabela 61: Poređenje planiranih broja ležaja, noćenja i prihoda od turizma u cijeloj Crnoj Gori i Prokletijama

	CRNA GORA 2010. – 2020.	TD PROKLETIJE 2010. – 2020.	TD PROKLETIJE u CG (%)
Ležaji	225.000 – 280.000	1.720 – 5.720	0,8 – 2,0
Noćenja	11.400.000 – 20.900.000	198.000 – 617.250	1,7 – 3,0
Prihodi u mil. EUR	540,0 – 1.175,0	7,8 – 23,0	1,4 – 2,0

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Napomena: Prosječni prihodi u planinskim područjima veći su od prosjeka za Crnu Goru zbog veće dnevne potrošnje, višeg standarda kvaliteta, većeg asortimana ponude i stepena popunjenosti kapaciteta u planinama – u ljetnjoj i zimskoj sezoni.

10.4. Program razvoja mikro turističkih destinacija: LOVČEN, ORJEN, RUMIJA, VUČJE, VERUŠA I KOSANICA

Turistički razvoj neće se koncentrisati samo na nekoliko velikih turističkih destinacija – Bjelasica, Durmitor i Prokletije već će obuhvatiti šire područje, gdje će se formirati manji turistički centri – mikro turističke destinacije. Ovi centri će uglavnom biti lokalnog ili regionalnog karaktera, osim Lovćena, koji već ima međunarodni značaj. Međutim, i ovi centri moraju uskladiti razvoj u okviru nacionalnog programa razvoja turizma i tražnje, kako bi izbjegli neefikasno korišćenje prostora, dupliranje kapaciteta i programa, neusklađenost investicija i raspoloživih resursa te narušavanje principa održivog razvoja.

10.4.3. Lovćen

Lovćen je već odavno jedan od najznačajnijih izletničkih ciljeva turista koji borave na Crnogorskom primorju, koji dolaze sa Dubrovačke rivijere i koji su na kružnim putovanjima. Posjećuju ga i mnogobrojni stanovnici Crne Gore. Osnovnu vrijednost Lovćenu daje kulturno-istorijski značaj Cetinja, koje je i prijestonica Crne Gore, Njeguši - kao rodno mjesto Petra Petrovića Njegoša, Njegošev mauzolej na Lovćenu i klimatski planinski centar Ivanova Korita.

Do Lovćena se može doći slikovitim putevima iz Boke Kotorske, Podgorice i Budve. Međutim, zbog daljeg razvoja turizma, očekivanog porasta broja turista i potrebe usklađenosti opterećenja prostora, prije svega saobraćaja, u planu je poboljšanje dostupnosti Lovćena gondolom u tri varijante:

- Prva varijanta: povezivanje Kotora i Njeguša, starom, austrougarskom trasom.
- Druga varijanta planirana je iz Budve (Bečića) do Brajića (tvrđave Kosmač) i
- Treća varijanta za izgradnju gondole planirana je od Radanovića.

Prema stručnim procjenama, najbolja varijanta je gondola iz Kotora do Njeguša (austrijski put za prevoz robe) ili od Tivta do Štirovnika – Jezerski vrh, (za to već postoji tender, kapaciteta 100 – max. 150 osoba na sat). Na ovaj način Lovćen bi se otvorio većem broju turista. U tom slučaju treba organizovati logistiku lokalnog saobraćaja do Njeguša i do Cetinja. Pored toga, postoji i varijanta izgradnje žičare od Budve do Murakovca (1357), koji je udaljen od Ivanovih Korita pješačkom stazom udaljen 2 km.

Mikro turistička destinacija Lovćen obuhvata sljedeće lokalitete sa specifičnom ponudom i programskim usmjerenjem:

1. Cetinje – kulturno-istorijski centar, prijestonica
2. Ivanova Korita - klimatska banja i rekreativna destinacija
3. Njeguši – selo-spomenik, istorijski izletnički centar sa akcentom na ponudi prirodne hrane – njeguškog pršuta i sira

Cetinje je centar sa smještajnim kapacitetima, u kome se nalazi većina kulturno-istorijskih sadržaja. Postojeći hotel treba osposobiti za turiste, državne delegacije, mogući razvoj kongresnog (MICE²⁰) turizma. I smještajnim kapacitetima hotela sa cca. 350 ležaja potrebna je modernizacija i rekonstrukcija u smještajne kapacitete cca. 250 ležaja, djelimično u poslovne prostorije, a jedan dio hotela mogao bi služiti i kao «long stay residence» smještaj.

Ivanova Korita bila bi destinacija sa orijentacijom na turiste sa višim prohtjevima i očekivanjima, klimatsko-rekreativna planinska destinacija sa programima za sva godišnja doba. Ivanova Korita su polazna tačka za planinare, rekreativce i one koji traže mir i prirodu, što je od velike važnosti ljeti. Zimi se aktivnosti svode na alpsko skijanje, a postoje dobre mogućnosti za razvoj nordijskih skijaških disciplina (trčanje na snijegu), za šta nijesu potrebne velike investicije. Na ovoj lokaciji preporučujemo izgradnju manjih smještajnih kapaciteta (trenutno postoji manji broj vikendica i dječije odmaralište). Predlažemo izgradnju apartmanskih vila, koje bi arhitekturno odgovarale ambijentu (kamen...) i koje bi imale ukupne kapacitete približno 200 ležaja. Postojeći hotel sa dependansima ima kapacitet 300 ležaja, koje bi trebalo obnoviti. To su kapaciteti bez vikendica. Trenutno Ivanova Korita nijesu uključena u turističku ponudu Cetinja ili Crne Gore kao turističke destinacije.

Njeguši su selo-muzej izletničkog karaktera, gdje se nalazi muzej Njegoševa kuća sa dopunom domaće hrane (pršut, sir, kastradina itd.).

Ističemo da pri razvoju čitavog područja treba posebno voditi računa da je Lovćen nacionalni park.

²⁰ MICE - meetings, incentive, congress and events.

Tržišno pozicioniranje i USP područja Lovćen zasniva se na tome da je Cetinje kulturno-istorijska prijestonica Crne Gore sa bogatom ponudom kulturno-istorijskih znamenitosti, sa Njegošovim mauzolejem na Lovćenu, klimatsko ugodnim prirodnim faktorima, rekreativnim sadržajima i autentičnom prirodnom hranom.

Područje Lovćena već sada je, a biće i ubuduće, jedna od najposjećenijih izletničkih tačaka u Crnoj Gori sa potencijalnim segmentima turista sa Primorja, posebno iz Budve, Kotora i Tivta, Dubrovnika i južne Dalmacije. Lovćen i Cetinje su jednostavno «a must» za turiste Crne Gore.

10.4.4. Orjen

Orjen je lociran na tromeđi Crne Gore, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, što mu daje jako povoljan geografski položaj. Postojale su inicijative da Orjen postane regionalni park. Trenutno centar ima izletnički karakter, ne postoji druga razvijena turistička infrastruktura osim malog planinskog doma, kuće Prlain i manjeg doma na planinskom sedlu koji nije u funkciji. Na bližnjem Vrbnju nalazi se i manji pansion «Jeti».

Saobraćajna dostupnost veoma je otežana, preko Risna do Orjen sedla, što znači da se do Orjena može doći iz Herceg Novog postojećim, jako slabim, cestama. Ukoliko se ispune planovi Jonsko-jadranske inicijative, postoji mogućnost povezivanja i otvaranja prostora Orijena, što bi dalo šansu povezivanja te regije sa Dubrovnikom, južnim Jadranom i Bosnom i Hercegovinom.

Kao razvojne pravce u prvoj fazi predviđamo razvoj planinskog i izletničkog turizma na područjima Orjena i Subre. Prvi korak u otvaranju ovog područja jeste izgradnja infrastrukture od Herceg Novog prema Orjen sedlu. Postojeći put veoma je loš i vodi samo do Grablja, te je potrebna i njegova rekonstrukcija. Novi put bi se gradio od Grablja do Vratla (postojeći planinski dom) i naprijed do Orjen sedla. Na ovaj način se prostor Orjena otvara prema Dubrovniku (Hrvatskoj) i Trebinju (Bosni i Hercegovini). Pored toga, treba imati u vidu da trenutno na Orjen sedlu ne postoji odgovarajuća infrastruktura (saobraćaj, električna, voda).

Tržišno pozicioniranje i USP područja Orjen zasniva se na ugodnoj geografskoj poziciji, bogatoj prirodi i planinarskoj tradiciji te bogatom zaleđu Dubrovnika i Herceg Novog. Turistička ponuda koncentriše se na programe otkrivanja prirode, planinskog safarija i rekreativne aktivnosti ljeti i zimi.

Potencijalne segmente turista čine stanovnici i turisti iz Herceg Novog i južne Dalmacije, pogotovo iz Dubrovnika.

10.4.5. Rumija

Rumija ima interesantnu poziciju jer povezuje južno Primorje, Skadarsko jezero i centralni dio Crne Gore sa Podgoricom. Sa tog aspekta, to je interesantno izletničko područje, sa ugodnom klimom i programima lake rekreacije. Trenutno na Rumiji postoji planinski i dječiji dom i označene planinarske staze. Rumija je povoljna za kampovanje, pješačenje, planinarenje itd. Moguća je izgradnja biciklističkih staza, piknik zona i razvoj ljetnjeg rekreativnog centra, koji bi bio dio turističke ponude Bara i Sutomora. Dio Rumije nalazi se na rubu Nacionalnog parka Skadarsko jezero, dok je Virpazar polazište za posjetu Rumije. Od Skadarskog jezera postoje uređene planinarske staze i sa te strane je

Rumija interesantna kao vidikovac. Pored toga, kao turistička atrakcija može se iskoristiti stara željeznička pruga, kao kulturno-istorijski motiv priča o ljubavi Vladimira i Kosare itd.

Postoje mogućnosti razvoja lovnog turizma – lova na lisice, zečeve, medvjede, divlje svinje, ptice. Ovaj vid turizma trenutno nije razvijen. Postoje lovački savezi, koji bi mogli inicirati njegov razvoj. Lovni turizam može dopunjavati i program strijeljanja na glinene golubove. Jedna od mogućih inicijativa za organizovanje lovačkog turizma bilo bi uređenje manjih lovačkih kuća od starih kuća u katunima kao smještajnih kapaciteta. Pored toga, u turističku ponudu treba uključiti i: zdravu hranu, pripremljenu od strane lokalnog stanovništva (sir, voće, povrće itd.), ne smije se zaboraviti na ponudu domaće rakije i vina. Na rubu Rumije u blizini Ulcinja postoje i mogućnosti izgradnje golf igrališta.

Tržišno pozicioniranje i USP Rumije bazira se na blizini jakih turističkih receptivnih područja na moru i na Skadarskom jezeru, te na stanovnicima Podgorice. Stoga Rumija može imati interesantan izletnički karakter sa planinarskim, pješačkim i biciklističkim stazama, infrastrukturom za piknike i kampovanje, programe lovnog turizma...

Potencijalni segmenti turista su turisti iz Bara, Sutomora i Ulcinja, turisti koji posjete Skadarsko jezero i stanovnici Podgorice, koji mogu koristiti Rumiju kao izletišta, pogotovo u ljetnjoj turističkoj sezoni.

10.4.6. Veruša

Veruša bi mogla biti zelena oaza za Podgoricu, koja ima potencijala za razvoj sportsko-rekreativnog i izletničkog turizma za sva godišnja doba. Kao dio turističke ponude mogu se vrlo dobro iskoristiti interesantne planine, doline, izvor Tare i dva jezera koja se nalaze na Veruši - Rikavačko i Bukumirsko. Pored toga, ovaj teren ima povoljnu konfiguraciju za izgradnju golf igrališta. Glavna turistička sezona ovog izletničkog centra bila bi ljeti. Iako su procjene prirodnih mogućnosti za razvoj skijaških sportova velike, u diferencijaciji i specijalizaciji planinskog turizma Crne Gore vidimo prvo usmjerenje u razvoj skijanja za djecu-početnike koji već sada dolaze u odmaralište i turiste vikendica, za šta može poslužiti manji skijaški centar. Opasnost u daljem razvoju destinacije predstavlja moguća devastacija prostora, koja započinje neuređenim urbanističkim rješenjima, stihijnom izgradnjom vikendica i dr. Veruša bi zaista dobila karakter izletišta i zelene oaze za Podgoricu izgradnjom novog autoputa do Kolašina preko Mateševa i Veruše. Trenutno slaba saobraćajna povezanost Veruše sa Podgoricom jedan je od ograničavajućih faktora razvoja iako je udaljenost ove dvije tačke samo 40 km.

Tržišno pozicioniranje i USP Veruše formuliše se kao zelena oaza za Podgoricu, izletnička i vikend destinacija za stanovnike glavnog grada i ljeti i zimi. Turistička i rekreaciona ponuda obuhvata biciklističke staze, staze za šetnju, staze za šetnju na konjima, izgradnja golf igrališta, manji skijaški centar za alpsko i nordijsko skijanje, sankanje i druge zimske sportove, sa manjim nacionalnim restoranima i ugostiteljskim radnjama, planinskim domovima, uređenim mjestima za kampovanje, piknik prostorima itd.

Potencijalni segmenti turista su stanovnici Podgorice, porodice, djeca iz osnovnih i srednjih škola i drugi mladi.

10.4.7. Vučje

Vučje je manji lokalni izletnički centar, koji može poslužiti kao izletišta za stanovnike Nikšića, Danilovgrada, pa djelimično i Podgorice. Sadašnje skijalište i planinarski dom lokalnog su karaktera, što odgovara Vučju i ubuduće, naročito ako se ima u vidu prioritetan integralan razvoj turizma na Žabljaku i mogućnosti razvoja skijaškog turizma u Šavniku. Orijentacija Vučja mora, međutim, biti i razvoj ljetnjeg turizma – planinarenje, odmor u autohtonoj prirodi, otkrivanje života u prirodi i dr.

10.4.8. Kosanica

Opština Pljevlja je, zbog primarne orijentacije na industriju, tek posljednjih godina započela pripreme za razvoj turističkih rekreacionih programa koji bi mogli ponuditi nova radna mjesta. Cijelom području pečat daju visoke planine, granica sa Tarom, multikulturalnost i blizina značajnog puta koji povezuje Srbiju preko Žabljaka sa Bokom Kotorskom i koji bi modernizacijom dobio na značaju. Stoga je Kosanica interesantan lokalni turistički centar, koji će obuhvatiti manje skijalište, restoran i prigodni smještaj, a ljeti programe nezahjevne rekreacije. Centar u Kosanici može kao atrakciju uključiti i bandži džamping sa mosta na Tari i druge vodene aktivnosti – poznati su raftari-splavari iz Pljevalja. Oživljavanja katuna, korištenje velikih količina kleke, prirodna hrana može poslužiti kao osnov za razvoj seoskog turizma.

U blizini Kosanice može se razviti i sportski avio centar, koji bi znatno doprinio uključivanju opštine Pljevlja u turistički i cjelokupni razvoj sjevernog dijela Crne Gore.

Potencijalno tržište su stanovnici Pljevalja i, prije svega, brojni turisti na putu preko Beograda ka moru.

U opštini Pljevlja prirodni potencijal za turistički razvoj ima i visoka planina Ljubišnja, koja se graniči sa Bosnom i Hercegovinom, pa bi u budućnosti bilo realno vidjeti Ljubišnju kao zajednički turistički projekat Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Srbije. U samim Pljevljima mogli bi očuvati i zaštititi jedan deo energetike kao industrijsku baštinu i zanimljivost za turiste.

10.4.7. Procjena turističkih kapaciteta, investicija, radne snage i prihoda u mikro turističkim destinacijama Lovćen, Orjen, Rumija, Veruša, Vučje i Kosanica

Razvoj mikro turističkih destinacija procijenili smo za sve centre zajedno po realističkom i optimističkom scenariju. Razvoj u tim centrima ne bazira se na skijanju i zimskim sportovima, pa smo investicije procijenili samo za smještajne kapacitete i turističke programe i iz toga dalje ocijenili prihode i radnu snagu.

Prema urađenom scenariju, do te godine trebalo bi da budu obnovljeni postojeći komercijalni ležaji.

T₀ —> 2008/2009. —> obnovljenih 850 ležaja —> 2010.
zgradnja novih 1.850 ležaja —> vrijednost ukupnih investicija 37,5 mil. EUR

Nakon 2010. razvoj i investicije će biti još intenzivnije, pa procjenjujemo da će o 2020. godini biti:

T₁ → 2020. → ukupno (obnovljenih i svih novih) 7.300 ležaja → ukupne investicije 108,2 mil. EUR

Tabela 62: Procjena ukupnih investicija u smještajne kapacitete u mikro turističnim destinacijama do 2020. godine u EUR

	LEŽAJI - 2010	LEŽAJI 2010 - 2020	LEŽAJI UKUPNO	INVESTICIJE - 2010	INVESTICIJE 2010 - 2020	UKUPNE INVESTICIJE
Obnova ležaja	850		850	8.500.000		8.500.000
Novi hoteli	250	500	750	10.000.000	20.000.000	30.000.000
Porodični hoteli&pansioni	200	600	800	4.000.000	12.000.000	16.000.000
Appartmani & sobe	500	1.250	1.750	6.250.000	15.625.000	21.875.000
Seoski turizam & katuni	400	1.250	1.650	5.000.000	15.625.000	20.625.000
Kampovi	500	1.000	1.500	3.750.000	7.500.000	11.250.000
Ukupno	2.700	4.600	7.300	37.500.000	70.750.000	108.250.000

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Izgradnja i adaptacija smještajnih kapaciteta zahtijeva i izgradnju skijaške infrastrukture. Predviđeno je da bi trebalo izgraditi oko 10.000 m novih žičara, za šta bi bile potrebne investicije u visini 15 mil. EUR.

Pored ulaganja u turističke kapacitete, za razvoj mikro turističkih destinacija potrebno je uložiti i u turističke programe, marketing i osposobljavanje kadrova. Ukupne investicije u ove djelatnosti do 2020. godine ocjenjuju se na 40,5 mil. EUR.

Tabela 63: Procjena ukupnih potrebnih investicija u mikro destinacijama do 2020. godine u EUR

	INVESTICIJE - 2010	INVESTICIJE 2010 - 2020	UKUPNE INVESTICIJE
Ležaji	37.500.000	70.750.000	108.250.000
Skijališta	7.500.000	7.500.000	15.000.000
Programi	10.000.000	20.000.000	30.000.000
Marketing i kadrovi	3.500.000	7.000.000	10.500.000
Ukupne investicije	58.500.000	105.250.000	163.750.000

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Ukupne potrebne investicije na mikro turističkim destinacijama do 2020. godine iznosile bi:

T₁ → 2020. → ukupne investicije do 163,8 mil. EUR

Prihode od turizma u mikro turističkim destinacijama procjenili smo pretpostavljajući stepen popunjenosti smještajnih kapaciteta i prosječnu dnevnu potrošnju turista. Očekuje se da bi najviše

trošili turisti hotela - prosječno 45 EUR na dan, a najmanje turisti u kampovima - 15 EUR na dan, dok bi u porodičnim hotelima trošili 35 EUR. u privatnim apartmanima i sobama 20 i u seoskom turizmu 25 EUR na dan. Prema urađenim procjenama po ovim scenarijima, u turizmu bi se **zaposlilo do 1.375 radnika**.

Tabela 64: Ocjena godišnjih prihoda od turističke djelatnosti u mikro turističkim destinacijama u ciljnoj 2020. godini u EUR

	Popunjenost /dani	2010.			2020.		
		Ležaji	Noćenja	Prihodi	Ležaji	Noćenja	Prihodi
Hoteli	150	650	97.500	4.387.500	1.150	172.500	7.762.500
Porodični hoteli&pansioni	120	200	24.000	840.000	800	96.000	3.360.000
Apartmani & sobe	75	950	71.250	1.425.000	2.200	165.000	3.300.000
Seoski turizam&katuni	60	400	24.000	600.000	1.650	99.000	2.475.000
Kampovi	45	500	22.500	337.500	1.500	67.500	1.012.500
Skupa		2.700	239.250	7.590.000	7.300	600.000	17.910.000

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Ukoliko se uz godišnji iznos prihoda od turizma poštuje vrijednost multiplikatora na ravni regije i cijele Crne Gore, prihodi bi inosili više od 21,5 miliona eura na godišnjem nivou.

Multiplikator – mikro destinacije: $1,2 * 17,9 \text{ mil. EUR} = \text{Prihodi } 21,5 \text{ mil. EUR}$

Multiplikator – Crna Gora: $1,6 * 17,9 \text{ mil. EUR} = \text{Prihodi } 28,6 \text{ mil. EUR}$

Tabela 65: Poređenje planiranog broja ležaja, noćenja i prihoda od turizma u cijeloj Crnoj Gori i mikro turističkim destinacijama

	CRNA GORA 2010. – 2020.	MIKRO TD 2010. – 2020.	MIKRO TD u CG (%)
Ležaji	225.000 – 280.000	2.700 – 7.300	1,2 – 2,6
Noćenja	11.400.000 – 20.900.000	239.350 – 600.000	2,1 – 2,9
Prihodi u mil. EUR	540,0 – 1.175,0	7,6 – 17,9	1,4 – 1,5

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

11. PROCJENA TURISTIČKIH KAPACITETA, INVESTICIJA, ZAPOSLENIH I PRIHODA OD TURIZMA U PLANINSKIM CENTRIMA CRNE GORE

Obradom makro i mikro turističkih destinacija sjeverne i centralne Crne Gore sa programskog i investicionog aspekta mogli smo procijeniti osnovne makroekonomske agregate budućeg razvoja planinskog turizma do 2020. godine. Zbog opšte nepovoljnih uslova za razvoj turizma, pri čemu na sporiji razvoj turizma najviše utiče postojeća saobraćajna infrastruktura, procjenjujemo da do 2008/2009. godine neće biti mnogo velikih investicija jer će razvoj biti usmjeren na završavanje privatizacije, projektovanje, rast kvaliteta i razvoj turističkih programa. Međutim, već na početku 2010. godine mogli bismo biti svjedoci velikih ulaganja u smještajne kapacitete, ski centre, u programe, kako u turističku industriju tako i u malu privredu na području turizma.

U sintezi smo udružili sve procjene o investicijama, kapacitetima, zaposlenima i prihodima u turizmu u planinskim turističkim destinacijama Crne Gore.

Tabela 66: Procjena ukupnih investicija u smještajne kapacitete turističkih destinacija Bjelasica, Durmitor, Prokletije i mikro turističkim destinacijama do 2020. godine u EUR

	LEŽAJI - 2010	LEŽAJI 2010 - 2020	LEŽAJI UKUPNO	INVESTICIJE - 2010	INVESTICIJE 2010 - 2020	UKUPNE INVESTICIJE
Obnova ležaja	3.540		3.540	35.400.000		35.400.000
Novi hoteli	2.500	8.750	11.250	100.000.000	350.000.000	450.000.000
Porodični hoteli&pansioni	1.225	4.000	5.225	24.500.000	80.000.000	104.500.000
Appartmani & sobe	1.750	4.850	6.600	21.875.000	60.625.000	82.500.000
Seoski turizam & katuni	1.200	3.400	4.600	15.000.000	42.500.000	57.500.000
Kampovi	1.450	2.850	4.300	10.875.000	21.375.000	32.250.000
Ukupno	11.665	23.850	35.515	207.650.000	554.500.000	762.150.000

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Tabela 67: Procjena ukupnih potrebnih investicija u turističkim destinacijama Bjelasica, Durmitor i Prokletije i mikro turističkim destinacijama do 2020. godine u EUR

	INVESTICIJE - 2010	INVESTICIJE 2010 - 2020	UKUPNE INVESTICIJE
Ležaji	207.650.000	554.500.000	762.150.000
Skijališta	17.900.000	49.500.000	67.400.000
Programi	46.500.000	118.500.000	165.000.000
Marketing i kadrovi	18.500.000	42.000.000	60.500.000
Ukupne investicije	290.550.000	764.500.000	1.055.050.000

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Kako vidimo iz prikazanih procjena dupliranje smještajnih kapaciteta se očekuje već do 2010. godine, a do 2020. godine se očekuje porast ležaja za 7 puta od čega će biti više od 60% smještajnih kapaciteta sitnog privatnog karaktera: manji porodični hoteli, apartmani i sobe, seoski turizam, katuni i kampovi. Ukupna vrijednost investicija u smještajne kapacitete do 2020. godine postiže 762,2 mil. Eura, a zajedno sa razvojem turističkih programa za zimu i ljeto, ulaganjima u radnu snagu i marketing, sve investicije skupa dostižu 1.055,1 mil eura.

Shodno investicijama se očekuje porast broja turista, njihovih noćenja i prihoda iz turizma. Iako su stope rasta noćenja i prihoda na početku velike, već poslije 2010. se normalizuju na razini od 10% godišnje. Posmatrano u cjelini, u godinama do 2020. turizam u planinskim područjima Crne Gore zaradi će 1.350 mil eura (pod pretpostavkom linernog rasta), što je uz inače male donose na kapital u turizmu zajedno sa amortizacijom dovoljno da se gore procjenjene investicije isplate u 10 godina.

Društvena korist turizma je za Crnu Goru očita kad se uzme u obzir zapošljavanje u turizmu i multiplikativni efekat turizma. Procjenjujemo, da će se zaposliti u turizmu oko 11.000 osoba, gdje moramo imati u vidu, kako je efektivna zaposlenost mnogo veća zbog rada članova porodica u porodičnim hotelima, privatnim apartmanima i sobama, seoskom turizmu i u kampovima. Tako možemo slobodno procjeniti, kako će turizam u planinskim područjima omogućiti rad i život od 40-50 hiljada osoba.

Tabela 68: Ocjena godišnjih prihoda turističkih destinacija Bjelasica, Durmitor, Prokletije i mikro turističkih destinacija u cilnoj 2020. godini u EUR

	2010.			2020.		
	Ležaji	Noćenja	Prihodi	Ležaji	Noćenja	Prihodi
Hoteli	4.545	770.250	45.686.250	13.345	2.285.250	137.936.250
Porodični hoteli&pansioni	1.525	217.500	9.712.500	5.425	765.000	18.990.000
Apartmenti & sobe	2.845	238.800	5.834.400	7.695	643.800	15.576.900
Seoski turizam&katuni	1.300	89.250	2.662.500	4.750	321.750	9.431.250
Kampovi	1.450	65.250	1.172.250	4.300	193.500	3.467.250
Skupa	11.665	1.381.050	65.067.900	35.515	4.209.300	185.401.650

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Tabela 69: Ocjena potrebne radne snage na turističkim destinacijama Bjelasica, Durmitor, Prokletije i u mikro turističkim destinacijama prema prihodima u cilnoj 2020. godini

	RADNA MJESTA 2010	RADNA MJESTA 2020
Bjelasica	1.025	3.750
Durmitor	1.370	4.000
Prokletije	720	1.970
Mikro TD	635	1.375
Ukupno	3.750	11.095

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Upoređivanjem procjena ciljeva razvoja turizma u planinskim turističkim destinacijama i Masterplana razvoja turizma Crne Gore do 2020. godine dobijamo interesantne rezultate. Tako vidimo da bi se sa nešto više od 12% smještajnih kapaciteta postiglo skoro dvostruko više noćenja, što je posljedica dviju sezona, dužeg vremena eksploatacije kapaciteta i njihove kvalitetnije strukture, gdje će preovladavati turistički ležaji u hotelima i sličnim objektima. Taj kvalitativni faktor utiče i na višu dnevnu potrošnju turista u planinskim destinacijama, pa možemo očekivati da će udio prihoda od planinskog turizma biti više od 15% svih prihoda od turizma u Crnoj Gori.

Tabela 70: Poređenje planiranog broja ležaja, noćenja i prihoda od turizma u cijeloj Crnoj Gori i Bjelasici, Durmitoru, Prokletijama i mikro turističkim destinacijama

	CRNA GORA 2010. – 2020.	TD sjeverne i centralne CG 2010. – 2020.	TD sjeverne i centralne CG u odnosu do CG (%)
Ležaji	225.000 – 280.000	11.665 – 35.515	5,2 – 12,7
Noćenja	11.400.000 – 20.900.000	1.381.050 – 4.209.300	12,1 – 20,1
Prihodi u mil. EUR	540,0 – 1.175,0	65,1 – 185,4	12,1 – 15,8

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Zbog multiplikativnih efekata turizam utječe i na razvoj brojnih privrednih djelatnosti, prije svega na poljoprivredu, preradu hrane, šumarstvo i drvnu industriju, industriju građevinarstva, na trgovinu, na saobraćaj, itd. Za Crnu Goru nisu vršena istraživanja multiplikativnog efekta turizma, međutim zbog relativno male privrede, strukturno loše razvijenosti privrede i velikog uvoza multiplikator smo ocijenili u poređenju sa proračunima multiplikatora u razvijenim, otvorenim i malim privredama i sa Slovenijom, gdje iznosi multiplikator proizvodnje 1,8.

Prema tome možemo zaključiti kako će planinski turizam u Crnoj Gori u 2020. godini generisati skoro 300 mil eura prihoda i kako će zapošljavati skoro 18.000 osoba.

Multiplikator prihoda – Crna Gora: $1,6 * 185,4 \text{ mil. EUR} = \text{Prihodi } 296,6 \text{ mil. EUR}$

Multiplikator radne snage – Crna Gora: $1,6 * 11.095 \text{ osoba} = 17.755 \text{ osoba}$

12. ZAKONSKI OKVIRI I POLITIKA DALJEG RAZVOJA PLANINSKOG TURIZMA

Turizam je kompleksna i multidisciplinarna djelatnost. Stoga i normativna rješenja nijesu jedinstvena i ne potiču samo iz jednog vladinog resora. Problem multidisciplinarnosti pojedine države rješavale su različito, pošto je potrebno osigurati suštinski i vremenski usklađeno djelovanje zakonskih rješenja i politika podsticanja razvoja turizma. Kod tih rješenja vodi se računa o dva cilja:

- omogućiti što efikasniji razvoj i konkurentnost ponude i ponuđača u turizmu i
- osigurati bezbjednost, kvalitet i zaštitu turista.

Ministarstvo turizma donosi osnovni normativni okvir i osnovna rješenja zakonom o turizmu, kojim definiše i reguliše:

- strukturu turističke privrede od osnovne ponude smještaja i ishrane, turističke infrastrukture, turističke dopunske ponude i samostalnih ponuđača i gazdinstava u funkciji turizma
- ponudu smještaja i ishrane sa osnovnom klasifikacijom tipova objekata, kategorizacijom te tehničkim standardima
- rad organizatora putovanja i putničkih agencija sa licencama za rad
- organizaciju nacionalne i lokalnih/regionalnih (destinacijskih) turističkih marketinških organizacija
- finansijske izvore za primjenjivanje podsticajnih mjera turističke politike
- osnovna područja i instrumente turističke politike

Za ministarstvo je veoma važno da ima određene i poznate strateške pravce razvoja turizma i da normativnim uređenjem i instrumentima politike postiže realizaciju strategiju razvoja turizma. Takođe, važno je da ministarstvo prati realizaciju strategije i ciljeva razvoja i istovremeno efikasnost mjera turističke politike i sprovođenje normativnih uređenja.

U slučaju planinskih turističkih destinacija i centara ministarstvo turizma mora slijediti određene ciljeve:

- što brža i efikasnija privatizacija turističkih kapaciteta
- primjena rješenja, standarda i praksi EZ
- koncentrisano podsticanje razvoja vodećih turističkih centara, koji su već postigli određeni nivo razvijenosti i stepen prepoznatljivosti na tržištu, imaju smještajne i druge turističke kapacitete
- koncentracija finansijskih resursa za podsticanje investicija u turističku infrastrukturu u tim vodećim turističkim centrima i stimulisanje drugih centara za pripremu programa i projekata razvoja turizma, prostornog uređenja i turističke infrastrukture
- priprema programa i podsticajnih mjera za razvoj malih i mikro preduzeća i ponuđača u turizmu i komplementarnim mu djelatnostima
- razviti program podsticanja inovacija i kreativnosti u turizmu
- uravnotežiti zakonodavna rješenja režima u nacionalnim parkovima i zaštićenim prirodnim područjima u pogledu zaštite i eksploatacije u funkciji razvoja, prije svega turističkog
- priprema i operacionalizacija programa obrazovanja i treninga u turizmu u cilju uvođenja savremenih funkcionalnih znanja u škole i u trajni proces obrazovanja zajedno sa treninzima operativnih turističkih radnika

- priprema i operacionalizacija integralnog programa kvaliteta u turizmu sa ciljem podizanja kvaliteta i konkurentnosti turizma sa razradom kvalitativnih standarda za turističke proizvode: wellness, kongresi, ski centri, vodeni sportovi, biciklističke pruge itd. i nacionalnim nagradama za kvalitet u turizmu
- integrisanje marketinga i promocije mora i planina u zajednički program
- razvoj i promocija tržišnih marki: »Preporučuje TOCG«, »Prirodno iz Crne Gore« i »Nacionalni parkovi Crne Gore«, čime bi došli do takmičenja i selekcije najboljih turističkih proizvoda i ponuđača, koji se promovišu kod kuće i pogotovo u inostranstvu, u drugom slučaju za razvoj određenog segmenta turističkih proizvoda, koji su prirodni i porijeklom iz Crne Gore, a u trećem slučaju do jednog od najvrednijih turističkih proizvoda Crne Gore
- razvoj i primjena principa i tehnika ekološkog menadžmenta u turizmu od uređenja okoline do primjene materijala i ponašanja u smještajnim kapacitetima, restoranima itd.
- razrada statistike i analitičkih metoda za praćenje turističkih tokova, turističke potrošnje, ekonomskih efekata turizma i konkurentnosti turističkih destinacija i centara
- priprema i izvođenje komunikacionog programa sa stanovništvom i ponuđačima u turizmu o prednostima djelatnosti, o ulozi svakog ponaosob u turističkoj ponudi, razvoju turizma i razvoju Crne Gore, o značaju komunikacije turista i stanovništva i dr.

Već smo istakli nužnost uravnoteženog režima zaštite i eksploatacije u nacionalnim parkovima i zaštićenim područjima jer su nacionalni parkovi za turizam od velikog značaja za turizam ali istovremeno prirodu treba čuvati od nepoželjnih negativnih efekata, koje mogu prouzrokovati brojni turisti. Kako je Crna Gora u planinskim područjima bogata vodama – jezerima i rijekama, koje su već sada u funkciji turizma, Ministarstvo turizma, Ministarstvo zaštite životne sredine i uređenja prostora zajedno sa lokalnim zajednicama treba da utvrde i normativno urede režime i standarde eksploatacije tih resursa za potrebe turizma, zbog obezbjeđivanja kvaliteta i bezbjednosti usluga, zbog više korisnika tih resursa (raftari, splavari, ribari, kupači, brodići...).

Opsežan i zahtjevan rad predstoji u oba pomenuta ministarstva na području uređenja prostora i pripreme prostornih planova u vidu urbanističkih i arhitekturnih rješenja da bi se obezbijedili prostorni red i arhitekturna autohtonost i funkcionalnost. To bi bilo značajno za investitore jer bi imali jasnu sliku gdje i kako mogu graditi i razvijati turističke kapacitete i programe, a sa izrađenim prostornim planovima izbjegli bismo duge i komplikovane procese pribavljanja i usvajanja građevinskih dozvola, što odbija investitore. Izrada prostornih planova i izgradnja komunalne infrastrukture zajedno sa zemljištem može biti najveći doprinos lokalnih zajednica bržem razvoju turizma i njihov udio kapitala u turističkim investicijama. Investitori u turizam u tom slučaju ulagaće u čiste turističke kapacitete i programe, što će ubrzati period investiranja, povećati rentabilnost uloženog kapitala i povećati stabilnost partnerstva jer se povezuju lokalna zajednica i investitor, koji je najčešće iz inostranstva.

Za razvoj turističke ponude zimi od najvećeg je značaja razvoj skijališta sa dodatnom opremom za zasnježavanje i rasvjetljenje, priprema staza za trčanje na snijegu, za snowboard, izgradnja i priprema klizališta i dr. Za pravu ponudu značajne su i staze za trčanje na skijama sa kotačima ljeti pa i drugi programi. Za izgradnju skijališta obavezna su evropska normativna rješenja, pogotovo jer su to primarna tržišta za planinski turizam u Crnoj Gori. Zakonska rješenja za skijanje pokrivaju tri osnova područja: tehničke standarde, bezbjednost i ekološka pitanja vezana za skijanje i skijališta. Kako je

razvoj skijaških centara u turističkim centrima jedan od prioriteta daljeg razvoja, u prilogu smo dali normativna rješenja i praktična iskustva iz EU, Austrije i Slovenije.

U strategiji razvoja planinskog turizma veliki značaj dali smo razvoju seoskog i ekološkog turizma. Razvoj turizma i komplementarnih djelatnosti, u ovom slučaju poljoprivrede, šumarstva i prerade poljoprivrednih proizvoda, uklapa se u klasterski model razvoja turizma, u kome se multiplikativno djelovanje turizma širi u krugu na određenom području – većoj turističkoj destinaciji. Time se, zbog turističke potražnje, inicira i multiplikuje proizvodnja i zapošljavanje, što dovodi do očuvanja naseljenosti i kultivisanja prirodne okoline. Ekološki očuvana priroda i veoma interesantni reljefi i pejzaži omogućuju razvoj seoskog turizma i njegovog specifičnog autentičnog oblika u katunima. Seoski turizam je sadržaj i oblik koji se može razviti na gotovo svim područjima sjeverne i centralne Crne Gore, ali treba imati u vidu da je i tu nužno podržati određenu koncentraciju smještajnih kapaciteta (u vidu turističkih sela) zbog organizovanja i efikasnijeg sprovođenja funkcija snabdijevanja, održavanja i servisa, animacije i marketinga. Tako treba voditi računa o kvalitativno podjednakim standardima smještajnih jedinica, prostorijama za razonodu, rekreaciju, poslovne susrete, restorane lokalnog tipa i animatorske turističke programe. U kontekst seoskog turizma idu i prirodna hrana, običaji i priredbe, te proizvodi lokalnog karaktera. Tako bi nekima turizam nudio mnogo, a drugima dopunsko zaposlenje uz poljoprivredu. Uz pomoć i savjetovanje seoskim gazdinstvima, pa i drugima koji u seoskom turizmu vide budućnost, treba ponuditi tehničke i servisne standarde, nekoliko tipova autohtonih arhitekturnih rješenja i modela opreme, koji treba da odgovaraju turističkim standardima, kako bi se izbjegao stihijni, neuređeni i nefunkcionalni razvoj seoskog turizma. Pri tome moraju saradivati Ministarstvo turizma, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i Ministarstvo kulture.

Dodatani vid turizma u prirodi, koji služi turističkoj industriji i seoskom turizmu, ogleda se u planinskim putevima, pješačkim stazama i stazama za trčanje, biciklističkim i moto stazama, šumskim stazama i putevima, tematskim prirodnim, kulturnim, istorijskim i sličnim putevima, turističkom servisnom opskrbljivanju na tim putevima, gdje se mogu staviti u funkciju i kuće šumara, cestara, planinara i dr.

U tržišnom konceptu razvoja planinskog turizma veliki značaj dali smo wellness programima, čemu svoj doprinos mora dati i Ministarstvo zdravlja. Na brojnim planinskim lokacijama mogli bi se razvijati programi zdravlja i turistički wellness programi vazdušnih banja, za što bi trebalo izvršiti mjerenja djelovanja klimatskih faktora u tim planinskim centrima. Za wellness programe trebalo bi istražiti mogućnosti eksploatacije mineralnih i termalnih voda. Ministarstvo zdravlja moralo bi pomoći i razvoju programa proizvodnje zdrave hrane i pića i razviti programe škola zdravog života, koje bi bile veoma interesantan turistički proizvod.

Pošto kultura – kulturna baština i živa kultura postaje značajan segment turističke ponude, Ministarstvo kulture mora se pomoći u uključivanju kulture u turizam. Kulturno-istorijski spomenici sakralnog i kulturnog karaktera izražavaju multikulturalnost prostora sa pravoslavnim, katoličkim i muslimanskim uticajem. Isto tako bogata je etnografska umjetnost ljudskog blaga i sa živom umjetnošću sadašnjice stvara sadržaje interesantne za turizam. Za potrebe turizma trebalo bi prilagoditi vrijeme kada su otvorena vrata spomenika, muzeja i galerija, stručno osoblje, poput vodiča, moralo bi steći dodatno znanje sa područja turizma i načina komunikacija sa turistima i, konačno, ti spomenici i kulturni sadržaji moraju postati dio turističke promocije Crne Gore.

Poseban vid politike Ministarstva turizma i Agencije za mala i srednja preduzeća mora obuhvatiti preduzetništvo i razvoj malih i mikro preduzeća i gazdinstava za potrebe turizma, razvoj turističkog trening centra za obrazovanje i treninge sa osnovnim informacijama, saznanjima i praksama o turističkom proizvodu, odnosu prema turistima, komunikaciji na stranim jezicima, značaju informacija za turiste, marketingu, ekološkom ponašanju, itd.

Za realizaciju strategije razvoja planinskog turizma Ministarstvo turizma mora obrazovati adekvatnu koncesijsku politiku, koja može obuhvatiti od najjednostavnijih turističkih programa, kao na primjer upravljanje pješačkim, biciklističkim ili rekreativnim stazama, pa do upravljanja infrastrukturnim turističkim kapacitetima gdje god je vlasnik država ili lokalna zajednica. To se može primijeniti i u budućim investicijama u turističke kapacitete i programe infrastrukturnog karaktera.

Strategija razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori otvara pitanja i probleme, koje treba analizirati na nivou turističkih destinacija i turističkih centara, u vidu razrade strategije razvoja ili aplikacije pojedinih rješenja. To se odnosi na obradu prostornih rješenja i mikro zoniranja, obradu problema komunalne infrastrukture na području snabdijevanja vodom, strujom ili rješavanje problema saobraćaja i parkiranja, što će biti potrebno ubrzanom razvoju turizma

U strategiji razvoja planinskog turizma više puta smo spomenuli oslanjanje na standarde, rješenja i praksu Evropske unije. Prilaženjem Crne Gore EU turizmu će biti na raspolaganju više programa i finansijskih sredstva EU. Ti programi se apliciraju na područje turizma prije svega sa stanovišta ekoloških pitanja i zaštite prirode, uključivanja kulture i istorije u turizam, primjene informacionih i komunikacionih sredstava i obrazovanja i treninga za porast stručnog rada i kvaliteta u turizmu. Međutim, Crna Gora već sada može ulaziti u neke programe EU na području turizma, čime dobija određena sredstva, saznanja i iskustva te brojne partnere iz više zemalja koji stvaraju međunarodnu partnersku razvojnu koaliciju na području turizma.

13. ZAKLJUČCI: PLANINSKI TURIZAM U CRNOJ GORI SJUTRA

Na osnovu inventarizacije i procjene prirodnih i drugih resursa za razvoj turizma, SWOT analizom i kratkom analizom infrastrukturnih i privrednih pretpostavki za razvoj turizma opredijelili smo turističke destinacije:

- Bjelasica,
- Durmitor i
- Prokletije,

od kojih su prve dvije razvijenije i već djelimično poznate na tržištu, dok je treća destinacija loše razvijena ali sa velikim potencijalom.

Uz pomenute turističke destinacije, pozicionirali smo još nekoliko manjih turističkih centara: Lovćen, Orjen, Rumija, Vučje, Veruša i Kosanica.

U koncipiranju strategije razvoja turizma u planinskim područjima Crne Gore oslanjali smo se na međunarodnu literaturu, preporuke i standarde, koji vode implementaciji ravnoteže između prirode, ekonomskog i socijalnog te kulturnog okruženja i zasnivaju se na:

- principima održivog razvoja turizma;
- usklađenosti života, rada i očekivanja stanovnika planinskih turističkih centara;
- uravnoteženom i cjelovitom razvoju turističkih kapaciteta i programa;
- razvoju prepoznatljive tržišne marke crnogorskog planinskog turizma;
- programskom i tržišnom segmentiranju turističkih kapaciteta i programa;
- promišljenom planiranju turističkih kapaciteta u prostoru;
- razvoju turističkih programa za eksploataciju tokom cijele godine;
- razvoju visokog kvaliteta i standarda turističkih kapaciteta, programa i usluga sa odgovarajućim cijenama;
- razvoju turističkih kapaciteta i programa na bazi klastera sa ponudom komplementarnih programa;
- razvoju domaćih i stranih strateških partnerstava,
- PPP – javno-privatnog partnerstva.

Analizom tržišta i kvalitativnih karakteristika tražnje zaključili smo da su najinteresantnija turistička tržišta za crnogorske planinske turističke centre: Francuska, Holandija sa Belgijom i Luksemburgom, Velika Britanija, Irska, Italija i Slovenija. Tome bismo mogli dodati i skandinavske države, Grčku i djelimično Tursku. U državama nove Europe turistička potražnja brzo raste i koncentrisana je ponajviše na velike gradove, pa bismo mogli očekivati veću potražnju iz Mađarske, Češke i Slovačke, dok je za Ruse, Ukrajince, Bjelorusce i baltičke države prva destinacija Crnogorsko primorje. Putovanja Amerikanaca, Japanaca i drugih stanovnika sa Dalekog istoka interesantna su kad se u crnogorska ponuda uključi u kružna putovanja i posjete atraktivnih mjesta, kao što su Dubrovnik, Beograd, Atina, Venecija, itd.

Prema potencijalima Crne Gore i potražnji evropskih zemalja na tim područjima, opredijelili smo sljedeće grupe turističkih programa:

- priroda i otkrivanje prirode: nacionalni parkovi, jezera i rijeke, planine i vrhovi planina, fauna i flora,

- wellness, programi zdravlja i ljepote: prirodna okolina i klima, vazdušne banje, čista voda, škole zdravog života, programi zdrave ishrane, programi rekreacije i duhovne relaksacije, dijagnostički i klinički programi,
- kongresi i poslovni skupovi sa programima obrazovanja: međunarodne i domaće konvencije, poslovni skupovi, kongresi, sajmovi, izložbe, poslovne konferencije i radionice, biznis škole,
- kulturno-istorijski spomenici i svjedočanstva multikulturalnosti, arhitektura i umjetnost, istorijska svjedočanstva, državni arhivi, muzeji i galerije, spomenici velikim – Njegošev mauzolej, informacioni centri nacionalnih parkova, slikarske, muzičke i dr. škole,
- sport i rekreacija: vodeni sportovi, vodeni zabavni parkovi, planinarenje, alpinizam, adrenalinski sportovi, skijanje, golf, tenis, igre sa loptom, avio sport, lov, ribolov,
- zabava i priredbe: etno skupovi i priredbe, sportska takmičenja, zabavni festivali, kazina, tematski zabavni parkovi, promenade – korzo,
- wining&dining: bogata, raznolika i prirodna hrana i piće nacionalnog karaktera, ljekovito bilje,
- šoping: kupovina modnih proizvoda, lokalnih proizvoda i suvenira u trgovinama, buticima i na pijacama/bazarima, izbor proizvoda «Preporučuje Crnogorska turistička organizacija», modne revije,
- izleti i ekskurzije: povezivanje Primorja i planina, izleti na Taru i u kanjon Tare, izvor Tare, na Biogradsku goru, Cetinje i Lovćen, Sveti Stefan, Dubrovnik, Ohrid, Bari, Venecija, Postojna i Lipica...

Analizom konkurencije u širem regionu Balkana zaključili smo da postoji potencijalno jaka konkurencija crnogorskim planinskim turističkim centrima sa strane četiri, odnosno pet centara: Jahorina u BiH, Kopaonik i Zlatibor u Srbiji, Brezovica na Kosovu i Prokletije u Albaniji (gdje za sada još ništa ne postoji). Čitav taj region konkurentskih centara (bez centra u Albaniji) mogao bi ponuditi do 2020. godine veoma kvalitetne skijaške terene za oko 50.000 turista – skijaša, koji bi bili konkurentni planinskim centrima u Crnoj Gori – Bjelasici i Durmitoru/Žabljaku, koji bi mogli u tom vremenskom periodu ponuditi kapacitete za 20.000-25.000 turista skijaša. Procjenjujemo da će se ta konkurencija sljedećih 7-10 godina svoditi na konkurenciju na tržištu JI Europe sa niskom kupovnom snagom, gdje su navike i sklonost planinskom turizmu i skijanju na niskom nivou, pa je i to tržište malo. Zbog toga smo ubedeni da će planinski centar koji prvi razvije turistički centar nalik onima u Alpima – u Austriji, Italiji, Švajcarskoj, Francuskoj ili u Sloveniji i prvi izađe na svjetsko turističko tržište biti najuspješniji. A pri tome Crna Gora ima značajnu prednost, pogotovo ako razvije komplementarnost svog primorskog i planinskog turizma.

Procjenama budućeg razvoja, kapaciteta i programa i na toj osnovi noćenja turista i prihoda od turizma dobijamo sljedeći pregled u poređenju rezultata za 2004, 2010. i 2020. godinu.

Tabela 71: Kvantitativni ciljevi razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori do 2020. godine

	2004.	2010.	2020.	Indeks 2020/2004.	Indeks 2020/2010.
Broj ležaja	3.500	11.665	35.515	333	304
Broj noćenja	160.000	1.381.050	4.209.300	863	305
Broj zaposlenih	1.500*	3.750	11.095	250	296
Prihodi (u EUR)	4.500.000*	65.067.900	185.401.650	1.446	285

Izvor: Međunarodni Institut za turizam, 2004.

Napomena: * procjena

Prema tim ciljevima, struktura planinskog turizma poboljšaće se kako u kvantitativnom tako i u kvalitativnom smislu. Povećaće se broj stranih turista i prihodi od turizma, planinski turizam u Crnoj Gori imaće značajniji dio u cjelokupnom turističkom prometu države, koji će se približavati 15%.

Turizam ima značajne multiplikativne efekte. Procjenjujemo da će multiplikativni prihodi od turizma i broj zaposlenih biti sljedeći:

- ukupni direktni prihodi od turizma u visini 185,4 mil. EUR imaće ukupan multiplikativni prihod od turizma u Crnoj Gori 296,6 mil. EUR. Multiplikativni efekat će biti najveći na poljoprivredu i preradu hrane, proizvodnju pića, na trgovinu, na saobraćaj, zanatstvo i druge sa turizmom povezane djelatnosti;
- ukupni broj zaposlenih u turizmu procjenili smo za 2020. godinu na 11.095 osoba, međutim multiplikativnim efektom će biti zaposleno oko 17.755 osoba, zajedno sa članovima domaćinstava turizam će dati zaradu više od 62.000 osoba.

Ti kvantitativni ciljevi realizovaće se osmišljenim strateškim ciljnim programima u tri turističke destinacije: Bjelasica, Durmitor i Prokletije, koje zauzimaju čitav sjeverni i centralni dio Crne Gore, od zapadne do istočne granice, i predstavljaju bogatu planinsku turističku ponudu Crne Gore za sva godišnja doba. U ponudu planinskih područja uključili smo i manje centre – Cetinje sa Lovćenom, Orjen, Rumiju, Vučje, Verušu i Kosanicu kod Plevlje, koji su uglavnom izletnički centri sa specijalizovanom ponudom i komplementarnošću sa velikim turističkim destinacijama u planinama i na moru.

Budućem razvoju planinskih centara veliki značaj daće razvoj savremenih skijaških kapaciteta, gdje će u prvom planu biti razvoj Bjelasice i Durmitora, dok će razvoj u drugim centrima biti sporiji kako ne bi stvarali međusobnu konkurenciju na malom tržištu.

Slika 15: Prikaz procjene razvoja turističkih kapaciteta u planinskim centrima u Crnoj Gori do 2020. godine

Ministarstvo turizma mora za realizaciju strateških ciljeva razvoja planinskih centara usvojiti brojne mjere i adekvatnu turističku politiku. Međutim, uspjeh ne zavisi samo od rada Ministarstva turizma. Gotovo pola Vlade Republike Crne Gore – ministarstva poljoprivrede, prostornog uređenja i okoline, zdravlje, kulture, saobraćaja, privrede, prosvjete i nauke i pojedine vladine agencije moraju primjenom normativnog uređenja i razvojne politike stvoriti osnove za sinergijsko djelovanje na području turizma. U tome značajnu ulogu imaju lokalne zajednice, gdje se turizam zapravo i razvija – u prirodnoj, ekonomskoj i socijalnoj okolini, koja mora prihvatiti, shvatiti i aktivno sudjelovati u razvoju turizma.

Programski dokument strateškog razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori govori o razvoju turizma u dinamičkom prostoru, periodu i uslovima gdje se sve mijenja. To znači da strategiju treba pratiti, provjeravati, dopunjavati i korigovati, kako bismo postigli strateške ciljeve. Strategija ima dva vremenska perioda koja predstavljaju određenu prekretnicu u kvalitativnom i kvantitativnom razvoju planinskog turizma u Crnoj Gori. Oko 2008. godine će biti riješeni glavni saobraćajni i drugi infrastrukturni problemi, pa očekujemo da će se turistički razvoj nakon te godine znatno ubrzati. U simulacijama za 2010. i 2020. godinu težimo realnim ciljevima, međutim zemlja ima sve uslove, zajedno sa političkim opredeljenjem da je turizam prioritet broj jedan, pa bi Crna Gora mogla biti uspješan primjer turističkog razvoja, poput Irske ili Novog Zelanda.

LITERATURA

1. Analiza mogućnosti i problema razvoja zimskog turizma u Jugoslaviji, OECD, 1968.
2. Anžić, A., Varnost in turizem, Visoka šola za varnost in turizem in Visoka policijsko varnostna šola, 1999.
3. Bieger T.: Management von Destinationen und Tourismusorganisationen. 4. izdaja, Munchen: Oldenbourg, 2000.
4. Bjelasica i Komovi – Planinarsko-turistička karta, Nacionalni park Biogradska gora.
5. Buhalis D.: Marketing the Competitive Destination in the Future. *Tourism Management*, vol. 21, št. 1, 2000, str. 97-116.
6. Burić M., Termomineralne vode Crne Gore, ITP «Unirex» Nikšić, 1993.
7. Butler, R.W., Stephen, W.B., *Tourism and Parks – a long but uneasy relationship*, National park and system manual, Ottawa, 2002.
8. Cerović B., Durmitor i kanjon Tare, Vodič, III izdanje, 2003.
9. Dearden, P. *Tourism and national parks and resource conflicts*, Ecotourism: concept, desing and strategy, 2000.
10. Deklaracija o ekološkoj državi Crnoj Gori, Skupština Republike Crne Gore, 1991.
11. Dögsé P., *Tourism carrying capacity – a useful concept?*, UNESCO, 1999.
12. Ekološka država Crna Gora – definicija i osnovne strategije, Podgorica, 1992.
13. Ekonomska politika Crne Gore za 2004. godinu, Vlada Republike Crne Gore, Republički sekretarijat za razvoj, 2003.
14. EU: Basic orientations for the sustainability of European Tourism, EU - Tourism, 2003.
15. EU: Competitiveness Of European Tourism, EU - Tourism, 2002.
16. European Commission – Directorate General for the Environment, *Towards a local sustainable profile: European common indicators*. Technical Report 2000. ism, EU – Tourism, 2003.
17. Gayet Joel, *L'evolution du tourism d'ici 2010 et ses consequences pour l'Arc Alpin*, Zermatt Symposium International du Tourisme, 2005
18. Goeldner C. R., Ritchie J. R. B.: *Toursim: Principles, Practices, Philosophies*. New Jersey: John Wiley and Sons, 2003.
19. Leković M. S., *Turistička Crna Gora – juče, danas, sutra*, Turistička organizacija Crne Gore, Podgorica, 2002. cs, Stockholm, june 2004.
20. Lipičnik, M., Sever, D., Horvat, B., S., Jazbec, S., Toplak, S., Težak, S., Renčelj M., Kovač, M., Lipičnik, Š., Bedrač, G., Pogačnik, A., *Razvoj žičniškega prometa Sistema Republike Slovenije*, 1999.
21. Lipičnik, M., Sever, D., Lep, M., Tollazzi, T., Težak, S., Jazbec, S., Toplak, S., Bedrač, G., *Strokovne podlage za varnost na smučisčih*, 2000.
22. Masterplan, *Strategija razvoja turizma Crne Gore do 2020.god.* DEG - Deutsche Investitions und Entwicklungsgesellschaft, 2000.
23. Manente, Mara: *From sustainable Tourism to decline: How to monitor the risk*, 7th International Forum on Statistics, Stockholm, june 2004.
24. Mekluž, Ž., Berdrač, G., Sever, D., Sirše, J., Žmavc, U., *Nacionalni koncepr razvoja turizma v nrsrvnih parkih Slovenije in primer trajnostnega razvoja turizma na Pohorju*, Ljubljana, 2000.
25. Milić S., Rovčanin M., Kolašin - Plan grada.
26. Montenegro – the Impact of Travel&Tourism on Jons and the Economy, World Travel&Tourism Council, 2003.
27. Montenegro gets closer to Europe, Agency for development of Republic of Montenegro, 2004.

28. Nacionalni park «Biogradska gora», D. Dožić, M. Bulatović, D. Vincek, Javno preduzeće Nacionalni parkovi Crne Gore, 1997.
29. Nikčević Radosav, Skijališta Crne Gore kao faktor turističkog razvoja, 1995
30. Radosav Nikčević, Miljan Radović i grupa autora, Studija mogućnosti razvoja planinskog turizma u opštini Šavnik, Institut za društveno-ekonomska istraživanja, Titograd, Titograd 1982
31. Okvir nacrtu strateškog plana opštine Plav, Urban Institute Montenegro, CHF Montenegro, Agencija za Lokalnu Demokratiju i partnerstvo Crne gore, 2004.
32. Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2003. prvi rezultati po, opštinama, naseljima i mjesnim zajednicama, Republički zavod za statistiku, 2003.
33. Pravci razvoja Crne Gore ekološke države, Evropski centar za mir i razvoj, 2000.
34. Prostorni plan Republike Crne Gore do 2000. godine, Vlada Republike Crne Gore, Ministarstvo za uređenje prostora, 1996.
35. Radović M., Bjelasica i Komovi – Integralni razvoj, 1994.
36. Radović M., Cerović G., Durmitorsko područje – Integralni razvoj, Podgorica 2002.
37. Radović M., Marić R., Crnogorske Prokletije, priroda, ljudi, turizam, razvoj, Podgorica 2002.
38. Regional Tourism Masterplan, Horwath Consulting, 1996.
39. Rekreativno-turistički centar Bjelasica, Predinvesticijska studija, Tehnički biro Jesenice, 1986.
40. Sever, D., Bedrač, G., Toplak, S., Hansel, Lj., Jesenšek, S., Kranjc, M., Rataj, M., Šušteršič, S., Renčnik, U., Strokovne podlage za vspostavitev izvedbenih normativov na področju urejanja in varnosti na smučiščih, 2003.
41. Sirše, J., Spremljanje ekonomskega obsega turizma s satelitskimi računi v Sloveniji, 2003.
42. Statistički godišnjak, Republički zavod za statistiku, RCG, 2003.
43. Strategija razvoja turizma Crne Gore do 2010. godine, Ministarstvo turizma, Podgorica, 1996.
44. Strateški okvir za razvoj održivog turizma u sjevernom i centralnom dijelu Crne Gore, UNDP, 2004. Tourism trends in Europe, European Travel Commission, 2004.
45. Stojin, T., ABC o varstvu okolja, SEG Center za Ekološke dejavnosti, Ljubljana, 1995.
46. WTO, Guide for local authorities on developing sustainable tourism, 1998.
47. WTO, What tourism managers need to know. A practical guide to the development and use of indicators of sustainable tourism, 1997.
48. WTO: Data Collection & Analysis for Tourism Management, Marketing & Planinng (A Manual for Managers & Analysts, 2000.

DODATAK 1
Broj i struktura turista i noćenja po opštinama u Crnoj Gori u periodu od 1998. do 2004. godine

		Turisti					Noćenja				
		ukupno	strani	u %	domaći	u %	ukupno	strani	u %	domaći	u%
CRNA GORA	1998	622.036	55.184	8,9	566.852	91,1	4.558.110	382.461	8,4	4.175.649	91,6
	1999	297.905	27.886	9,4	270.019	90,6	2.034.634	155.432	7,6	1.879.202	92,4
	2000	448.187	73.559	16,4	374.628	83,6	3.185.741	434.359	13,6	2.751.382	86,4
	2001	555.040	108.808	19,6	446.232	80,4	4.011.413	688.429	17,2	3.322.984	82,8
	2002	541.699	136.160	25,1	405.539	74,9	3.689.504	911.909	24,7	2.777.595	75,3
	2003	599.430	141.787	23,7	457.643	76,3	3.976.266	915.738	23,0	3.060.528	77,0
	2004	703.484	188.060	26,7	515.424	73,3	4.561.094	1.223.847	26,8	3.337.247	73,2
ANDRIJEVI-CA	1998	512	2	0,4	510	99,6	2.163	4	0,2	2.159	99,8
	1999	1.340	/	0,0	1.340	100	33.290	/	0,0	33.290	100,0
	2000	2.374	/	0,0	2.374	100	70.585	/	0,0	70.585	100,0
	2001	1.919	/	0,0	1.919	100	57.150	/	0,0	57.150	100,0
	2002	5	/	0,0	5	100	5	/	0,0	5	100,0
	2003	5		0,0	5	100,0	10	0	0,0	10	100,0
	2004	0		0,0	0	0,0	0	0	0	0	0
BERANE	1998	2.510	202	8,0	2.308	92,0	11.060	392	3,5	10.668	96,5
	1999	2.752	375	13,6	2.377	86,4	6.922	494	7,1	6.428	92,9
	2000	5.236	519	9,9	4.717	90,1	69.433	754	1,1	68.679	98,9
	2001	5.239	656	12,5	4.583	87,5	70.779	1.448	2,0	69.331	98,0
	2002	2.878	643	22,3	2.235	77,7	14.950	1.661	11,1	13.289	88,9
	2003	2.844	487	17,1	2.357	82,9	8.689	857	9,9	7.832	90,1
	2004	3.127	497	15,9	2.630	84,1	7.895	745	9,4	7.150	90,6
BIJELO POLJE	1998	5.429	428	7,9	5.001	92,1	7.810	544	7,0	7.266	93,0
	1999	3.558	186	5,2	3.372	94,8	6.256	433	6,9	5.823	93,1
	2000	5.018	392	7,8	4.626	92,2	8.466	1.015	12,0	7.451	88,0
	2001	7.725	266	3,4	7.459	96,6	14.924	404	2,7	14.520	97,3
	2002	6.273	532	8,5	5.741	91,5	11.937	988	8,3	10.949	91,7
	2003	4.053	317	7,8	3.736	92,2	8.136	403	5,0	7.733	95,0
	2004	3.945	422	10,7	3.523	89,3	8.217	790	9,6	7.427	90,4
ŽABLJAK	1998	15.230	435	2,9	14.795	97,1	58.630	890	1,5	57.740	98,5
	1999	8.194	136	1,7	8.058	98,3	41.528	301	0,7	41.227	99,3
	2000	9.871	326	3,3	9.545	96,7	40.397	734	1,8	39.663	98,2
	2001	10.344	932	9,0	9.412	91,0	40.897	2.162	5,3	38.735	94,7
	2002	10.032	1.240	12,4	8.792	87,6	36.901	2.367	6,4	34.534	93,6
	2003	8.748	1.779	20,3	6.969	79,7	30.727	3.672	12,0	27.055	88,0
	2004	11.373	2.575	22,6	8.799	77,4	37.830	6.294	16,6	31.536	83,4
KOLAŠIN	1998	5.288	143	2,7	5.145	97,3	25.969	250	1,0	25.719	99,0
	1999	4.474	362	8,1	4.112	91,9	30.796	6.350	20,6	24.446	79,4
	2000	4.718	145	3,1	4.573	96,9	23.250	420	1,8	22.830	98,2
	2001	4.667	237	5,1	4.430	94,9	18.791	467	2,5	18.324	97,5
	2002	6.144	420	6,8	5.724	93,2	22.579	710	3,1	21.869	96,9
	2003	6.318	948	15,0	5.370	85,0	23.280	2.178	9,4	21.102	90,6
	2004	2.696	811	30,1	1.885	69,9	6.646	1.274	19,2	5.372	80,8

MOJKO VAC	1998	3.822	260	6,8	3.562	93,2	5.066	323	6,4	4.743	93,6
	1999	1.272	25	2,0	1.247	98,0	23.065	25	0,1	23.040	99,9
	2000	1.200		0,0	1.200	100,0	36.400		0,0	36.400	100,0
	2001	440	62	14,1	378	85,9	3.495	81	2,3	3.414	97,7
	2002	368	58	15,8	310	84,2	621	63	10,1	558	89,9
	2003	457	187	40,9	270	59,1	609	211	34,6	398	65,4
	2004	839	341	40,6	498	59,4	921	356	38,6	565	61,2
NIKŠIĆ	1998	6.540	786	12,0	5.754	88,0	21.514	2.271	10,6	19.243	89,4
	1999	3.821	306	8,0	3.515	92,0	8.722	732	8,4	7.990	91,6
	2000	4.812	775	16,1	4.037	83,9	10.932	1.634	14,9	9.298	85,1
	2001	3.362	542	16,1	2.820	83,9	9.130	1.004	11,0	8.126	89,0
	2002	3.209	595	18,5	2.614	81,5	10.584	943	8,9	9.641	91,1
	2003	3.680	831	22,6	2.849	77,4	9.126	1.050	11,5	8.076	88,5
	2004	3.594	952	26,5	2.642	73,5	8.152	1.300	15,9	6.815	84,1
PLAV	1998	338	5	1,5	333	98,5	382	10	2,6	372	97,4
	1999	125		0,0	125	100	210		0,0	210	100,0
	2000	204	7	3,4	197	96,6	1451	32	2,2	1419	97,8
	2001	314	30	9,6	284	90,4	824	76	9,2	748	90,8
	2002	304	57	18,8	247	81,3	425	94	22,1	331	77,9
	2003	384	71	18,5	313	81,5	1.335	259	19,4	1.076	80,6
	2004	0	0		0		0	0		0	
PLUŽINE	1998	391	77	19,7	314	80,3	1684	272	16,2	1412	83,8
	1999	454	67	14,8	387	85,2	1125	86	7,6	1039	92,4
	2000	577	95	16,5	482	83,5	1501	122	8,1	1379	91,9
	2001	686	165	24,1	521	75,9	2068	371	17,9	1697	82,1
	2002	731	242	33,1	489	66,9	1760	360	20,5	1400	79,5
	2003	662	208	31,4	454	68,6	1.306	407	31,2	899	68,8
	2004	631	240	38,0	391	62,0	1.055	341	32,3	714	67,7
PLJEVLJA	1998	2.045	511	25,0	1.534	75,0	14.149	5.114	36,1	9.035	63,9
	1999	2.025	516	25,5	1.509	74,5	16.451	7.029	42,7	9.422	57,3
	2000	1.802	299	16,6	1.503	83,4	20.422	4.607	22,6	15.815	77,4
	2001	1.395	275	19,7	1.120	80,3	18.524	4.964	26,8	13.560	73,2
	2002	1.347	157	11,7	1.190	88,3	9.776	2.602	26,6	7.174	73,4
	2003	1.672	353	21,1	1.319	78,9	11.344	3.127	27,6	8.217	72,4
	2004	1.972	374	19,0	1.598	81,0	10.236	1.712	16,7	8.524	83,3
PODGORICA	1998	33.310	4.843	14,5	28.467	85,5	68.578	12.655	18,5	55.923	81,5
	1999	29.959	5.568	18,6	24.391	81,4	87.778	15.116	17,2	72.662	82,8
	2000	26.084	6.761	25,9	19.323	74,1	92.775	19.024	20,5	73.751	79,5
	2001	22.211	7.230	32,6	14.981	67,4	61.537	18.385	29,9	43.152	70,1
	2002	23.833	9.482	39,8	14.351	60,2	55.456	22.064	39,8	33.392	60,2
	2003	21.851	9.278	42,5	12.573	57,5	41.680	17.250	41,4	24.430	58,6
	2004	24.580	11.200	45,6	13.380	54,4	44.750	20.012	44,7	24.738	55,3
ROŽAJE	1998	3.438	96	2,8	3.342	97,2	7.737	96	1,2	7.641	98,8
	1999	6.363	356	5,6	6.007	94,4	38.968	356	0,9	38.612	99,1
	2000	4.677	469	10,0	4.208	90,0	55.815	469	0,8	55.346	99,2
	2001	2.381	318	13,4	2.063	86,6	18.234	318	1,7	17.916	98,3
	2002	1.798	382	21,2	1.416	78,8	3.673	382	10,4	3.291	89,6
	2003	2.182	390	17,9	1.792	82,1	3.767	453	12,0	3.314	88,0
	2004	3.469	1.012	29,2	2.457	70,8	6.016	1.422	23,6	4.594	76,4

CETINJE	1998	5.030	598	11,9	4.432	88,1	25.885	1.875	7,2	24.010	92,8
	1999	3.319	512	15,4	2.807	84,6	33.916	2.742	8,1	31.174	91,9
	2000	4.623	710	15,4	3.913	84,6	26.391	2.181	8,3	24.210	91,7
	2001	5.683	1.181	20,8	4.502	79,2	31.315	5.613	17,9	25.702	82,1
	2002	7.896	1.116	14,1	6.780	85,9	76.928	3.759	4,9	73.169	95,1
	2003	4.684	804	17,2	3.880	82,8	25.311	23.399	92,4	1.912	7,6
	2004	6.808	1.747	25,7	5.061	74,3	29.342	5.353	18,2	23.989	81,8
ŠAVNIK	1998	186	/	0,0	186	100	1142	/	0,0	1142	100,0
	1999	102	/	0,0	102	100	260	/	0,0	260	100,0
	2000	270	/	0,0	270	100	2177	/	0,0	2177	100,0
	2001	236	7	3,0	229	97	628	7	1,1	621	98,9
	2002	130	17	13,1	113	86,9	330	17	5,2	313	94,8
	2003	20	5	25,0	15	75,0	22	5	22,7	17	77,3
	2004	359	44	12,3	315	87,7	3.036	94	3,1	2942	96,9

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku, RCG.i Ministarstvo turizma 2004

Broj ležaja u Crnoj Gori u periodu od 1998. do 2004. ukupan promet po opštinama od 1998. do 2001. godine

		Broj ležaja	u %	Ukupan promet u 000 EUR	u %
CRNA GORA	1998	90.187	/	10.130	/
	1999	75.484	/	9.557	/
	2000	83.222	/	24.097	/
	2001	87.389	/	48.913	/
	2002	77.155	/	/	/
	2003	78.806	/	/	/
	2004	116.875	/	/	/
ANDRIJEVICA	1998	99	0,1	9	0,1
	1999	99	0,1	38	0,4
	2000	99	0,1	87	0,4
	2001	99	0,1	134	0,3
	2002	99	0,1	/	/
	2003	99	0,1	/	/
	2004	99	0,1	/	/
BERANE	1998	375	0,4	76	0,8
	1999	375	0,5	121	1,3
	2000	374	0,4	254	1,1
	2001	375	0,4	391	0,8
	2002	275	0,4	/	/
	2003	275	0,3	/	/
	2004	275	0,2	/	/
BIJELO POLJE	1998	218	0,2	89	0,9
	1999	218	0,3	116	1,2
	2000	218	0,3	222	0,9
	2001	218	0,2	440	0,9
	2002	218	0,3	0	/
	2003	129	0,2	/	/
	2004	140	0,1	/	/
ŽABLJAK	1998	883	1,0	79	0,8
	1999	883	1,2	149	1,6
	2000	924	1,1	401	1,7
	2001	1.002	1,1	769	1,6
	2002	1.033	1,3	/	/
	2003	1.051	1,3	/	/
	2004	1.034	0,9	/	/
KOLAŠIN	1998	366	0,4	93	0,9
	1999	408	0,5	211	2,2
	2000	433	0,5	346	1,4
	2001	456	0,5	611	1,2
	2002	456	0,6	/	/
	2003	457	0,6	/	/
	2004	483	0,4	/	/

MOJKOVAC	1998	87	0,1	32	0,3
	1999	91	0,1	82	0,9
	2000	91	0,1	71	0,3
	2001	109	0,1	155	0,3
	2002	109	0,1	/	/
	2003	109	0,14	/	/
	2004	122	0,1	/	/
NIKŠIĆ	1998	417	0,5	481	4,7
	1999	417	0,6	596	6,2
	2000	417	0,5	1.520	6,3
	2001	417	0,5	2.571	5,3
	2002	416	0,5	/	/
	2003	416	0,5	/	/
	2004	452	0,4	/	/
PLAV	1998	274	0,3	9	0,1
	1999	274	0,4	12	0,1
	2000	274	0,3	26	0,1
	2001	274	0,3	104	0,2
	2002	274	0,4	/	/
	2003	274	0,3	/	/
	2004	274	0,2	/	/
PLUŽINE	1998	50	0,1	38	0,4
	1999	50	0,1	39	0,4
	2000	50	0,1	106	0,4
	2001	50	0,1	430	0,9
	2002	50	0,1	/	/
	2003	50	0,1	/	/
	2004	40	0,03	/	/
PODGORICA	1998	925	1,0	604	6,0
	1999	719	1,0	1.407	14,7
	2000	735	0,9	3.602	14,9
	2001	774	0,9	5.264	10,8
	2002	815	1,1	/	/
	2003	814	1,0	/	/
	2004	1.071	0,9	/	/
PLJEVLJA	1998	124	0,1	120	1,2
	1999	124	0,2	181	1,9
	2000	124	0,1	378	1,6
	2001	124	0,1	701	1,4
	2002	125	0,2	/	/
	2003	139	0,2	/	/
	2004	164	0,1	/	/
ROŽAJE	1998	219	0,2	27	0,3
	1999	219	0,3	97	1,0
	2000	219	0,3	175	0,7
	2001	208	0,2	289	0,6
	2002	208	0,3	/	/
	2003	168	0,2	/	/

	2004	223	0,2	/	/
CETINJE	1998	450	0,5	113	1,1
	1999	670	0,9	213	2,2
	2000	670	0,8	236	1,0
	2001	670	0,8	430	0,9
	2002	670	0,9	/	/
	2003	660	0,9	/	/
	2004	660	0,6	/	/
ŠAVNIK	1998	57	0,1	12	0,1
	1999	44	0,1	10	0,1
	2000	44	0,1	56	0,2
	2001	44	0,1	134	0,3
	2002	44	0,1	/	/
	2003	44	0,06	/	/
	2004	57	0,05	/	/

Izvor: Statistički godišnjak 2003, Republički zavod za statistiku, RCG.

DODATAK 2:

NORMATIVNO UREĐENJE NA PODRUČJU ŽIČARA I SKIJAŠKIH CENTARA U EVROPSKOJ UNIJI I U SLOVENIJI

Evropski parlament je 20. marta 2000. godine usvojio direktivu Savjeta Evrope 2000/9/EU o žičarama za prevoz ljudi (u daljem tekstu: Direktiva), koja je bila objavljena u Službenom listu Evropske unije 03.maja 2000. godine. Direktiva je opredijelila da sve države članice EU moraju svoje zakone na tom području harmonizovati do 3. maja 2004. godine. Zakone su morale do ulaska u Evropsku uniju harmonizovati i države kandidati, koje su joj pristupile 01. maja 2004. godine.

Struktura evropskog zakona o žičarama za prevoz ljudi predviđa da je direktiva sistemski zakonski akt i da se tehnička uređenja izvode u okviru evropskih standarda CEN, koji su zajednički minimalni imenilac tehničkih propisa za to područje i koji važe u svim državama članicama EU. Sa pripremanjem CEN standarda počelo se 1990. godine, kada je francuski institut za standardizaciju AFNOR dobio mandat za pripremu standarda.

Zbog združivanja kapitala proizvođača žičara, što je dovelo do toga da trenutno u Evropi posluju samo dva velika proizvođača žičara, koji proizvode ukupno samo četiri robne marke žičara (Doppelmayr Austrija proizvodi robne marke Doppelmayr in Garaventa; Švajcarska sa 60% tržišnog udjela i LEITNER iz Italije sa robnim markama Leitner i POMA; Francuska sa 40% tržišnog udjela). To je jedan od razloga što je priprema standarda tekla brže, tako da je većina (osim standarda na području vozila i očuvanja pred požarom) bila usvojena do 20.oktobra 2004.

CEN standardi su sljedeći:

prEN 1709	Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz – Probe, održavanje i kontrola rada žičara
ENV 1907	Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Terminologija
prEN 1908	Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Dovozne naprave
prEN 12397	Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Poslovanje
prEN 12408	Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Osiguravanje kvaliteta
prEN 12927-1	Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Žice - 1. dio: Kriterijumi za izbor žica i veza za žice
prEN 12927-2	Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Žice - 2. dio: Sigurnosni faktori
prEN 12927-3	Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Žice - 3. dio: Splet 6-pramenskih vučnih i nosionih žica
prEN 12927-5	Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Žice - 5. dio: Skladištenje, transport, montaža i instalacija
prEN 12927-6	Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Žice - 6. dio: Kriterijumi za skidanje žica

- prEN 12927-7 Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Žice - 7. dio: **Kontrola, popravke i održavanje**
- prEN 12927-8 Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Žice - 8. dio: **Neporušne probe**
- prEN 12929-1 Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Generalne odredbe - 1. dio: **Zahtjevi za sve žičare**
- prEN 12929-2 Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Generalne odredbe - 2. dio: **Dodatni zahtjevi za dvožične njihajne žičare sa kabinom bez žične kočnice**
- prEN 12930 Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – **Proračuni**
- prEN 13107 Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – **Građevinski objekti**
- prEN 13223 Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – **Mehaničke naprave**
- prEN 13243 Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – **Elektro oprema**
- prEN 13796-1 Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Vozila - 1. dio: **Pričvršćivanje na žice, ručna kočnica, kabine, sjedišta, vagoni, vozila za održavanje i vlačila**
- prEN 13796-2 Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Vozila - 2. dio: **Testiranje «prizemne» sile**
- prEN 13796-3 Sigurnosni zahtjevi za žičarske naprave za prevoz putnika – Vozila - 3. dio: **Testiranje umora**
- pr CEN/TR 14819-1 Sigurnosni zahtjevi za žičare i vučnice za lični promet – Zaustavljanje požara i borba protiv požara: **Uspinjače u tunelu**
- pr CEN/TR 14819-1 Sigurnosni zahtjevi za žičare i vučnice za lični promet - Zaustavljanje požara i borba protiv požara: **Druge uspinjače i žičare**

Pored navedenih, postoje još dva standarda za žice, usvojena 24. aprila 2003:

- EN 12385-8: 2002 Čelične žice – Sigurnost - 8. dio: **Vučne žice i žice nosioci žičarskih naprava za prevoz osoba**
- EN 12385-9: 2002 Čelične žice – Sigurnost - 9. dio: **U zatvoren krug spojene žice - nosioci žičarskih naprava za prevoz ljudi**

Evropski standardi postaju obavezni u državi koja je član CEN-a onda kada ih odgovorni ministar u obliku pravilnika objavi u Službenom listu.

Primjer harmonizacije zakona: Slučaj Austrije

Direktiva 2000/9/EU

Direktiva je donijela dosta novina na tehničkom i ekonomskom području i, naravno, u organizaciji i strukturi upravnih organa. Tehnički se, prije svega, promijenio pristup konstruisanju i gradnji žičara.

Direktiva je opredijelila sljedeća osnovna poglavlja:

- definicija žičarskih naprava i njihova podjela;
- osnovni zahtjevi;
- ocjena skladnosti sigurnosnih sklopova i djelimičnih sistema;
- sigurnosna analiza;
- izvještaj o sigurnosti i
- CE-označavanje.

Posebno je potrebno napomenuti da Direktiva u kontinuitetu slijedi osnovni princip ekonomske jednakosti evropskog prostora, i to prostog toka robe, ljudi i kapitala i slobodne ekonomske inicijative.

Definicije pojmova

1. Javne žičare su žičare za prevoz ljudi, koje su dužne poslovati u vremenskom periodu i pod uslovima koji su u skladu sa koncesijom.

2. (1) Nejavne žičare su vučnice, kao i žičare za prevoz ljudi, koje preduzeća upotrebljavaju samo za lične potrebe (žičare za prevoz robe u robnom prometu ili ograničenom javnom prometu). Za nejavne žičare nije potrebno dobiti koncesiju u skladu sa § 16 te ne postoje pravne posljedice; nema obaveza u poslovanju.

(2) Robni promet obuhvata besplatan prevoz zaposlenih u preduzeću koje upravlja žičarama, kao i lica kojima preduzeće da ovlaštenje ili je njihov prevoz u javnom interesu.

(3) Navedeni javni promet obuhvata i promet izvan robnog prometa bez prevozne i radne obaveze ukoliko obim toga prevoza isključuje opšti promet. Za prevoz se može zahtijevati isplata.

3. Pod žičarom ili žičarskom napravom podrazumijeva se cio sistem koji se sastoji od infrastrukture i djelimičnih sistema u skladu sa Dodatkom I Direktive Evropskog parlamenta i savjeta 2000/9/EU iz 20. marta 2003. godine za žičarske naprave za prevoz ljudi, Službeni list L 106/21 od 3. maja 2000. godine.

4. Infrastruktura sadrži vođenje linije, systemske podatke, kao i postavljanje i rad potrebnih stanica i građevinskih objekata na terasi, uključujući temelje. Nije obavezno da infrastruktura obuhvata samo objekte izgrađene sa žičarom ukoliko su oni građevinski neodvojivo povezani sa žičarom.

5. Sigurnosni sklop u smislu ovoga zakona čini sastavni dio, grupa sastavnih dijelova, podgrupa ili cijela građevinska grupa, kao i svaka naprava za obezbjeđenje sigurnosti dijela naprave, koja je u analizi sigurnosti opredijeljena kao sigurnosni sklop i u slučaju ispada ili nepravilnog djelovanja ugrožava sigurnost i zdravlje osoba, bez obzira na to da li su u pitanju putnici, zaposleni ili treća lica.

6. Evropska specifikacija označava cjelovitu tehničku specifikaciju, evropski tehnički sertifikat ili standard određene države, koji bi se pretvorio u evropski standard.

7. Osnovni zahtjevi koji moraju biti ispunjeni za planiranje, izradu i poslovanje (rad) žičara navedeni su u Dodatku II direktive 2000/9/ EU.

8. Izjave EU o usklađenju sigurnosnih sklopova i djelimičnih sistema žičara - dokumenti sa dodacima IV i V direktive 2000/9/EU. Za ocjenjivanje skladnosti sigurnosnih sklopova važni su moduli, navedeni u dodatku V direktive 2000/9/EU.

Struktura žičarskog zakona i njegove nadležnosti

Austrija je u svojem zakonu opredjelila da se žičare dijele na:

1. Naprave koje se kreću pomoću jedne ili više žica, koje služe za prevoz na građevinskim objektima ili za transport osoba ili robe na kratkim razdaljinama, čija je tehnička oprema u skladu sa Direktivom Evropskog parlamenta i savjeta 95/16/EU od dana 29. juna 1995, koja prilagođava pravne propise država članica za liftove, Službeni list br. L 213 od dana 7. septembra 1995. (lični i robni liftovi);
2. Viseće žičare, koje bez tvrdog vođenja nosi i pomjera jedna ili više žica. To su:
 - a) viseće žičare čije vozilo u toku rada i na stanicama ne mijenja strane;
 - b) viseće žičare čije se vozilo kružno pomjera između stanica na obje strane . To su:
 - ba) kružne žičare kod kojih je vozilo sa svih strana odvojivo i neodvojivo povezano sa žicom (kabinske žičare);
 - bb) kružne žičare koje nemaju sa svih strana zatvorenog vozila i dok rade odvojeno su povezane sa žicom (žičare sa sjedištem);
 - cc) kružne žičare koje nemaju sa svih strana zatvoreno vozilo i dok rade neodvojivo su povezane sa žicom (žičare sa sjedištem);
3. Vučnice, koje pomoću žice pomjeraju ljude na skijama ili drugim sportskim rekvizitima po zemlji;
4. Viseće žičare, koje zimi rade kao vučnice (kombinovane žičare-kombilifte);
5. Žičare za prevoz materijala u robnom prometu ili ograničenom javnom prometu.
Žičare koje su sastavljene iz sljedećih podsistema u skladu sa direktivom:

1. žice i žične veze
2. pogoni i kočnice
3. mašinska oprema
 - 3.1. dovozne naprave
 - 3.2. pogonska stanica
 - 3.3. oprema trase žičara
4. vozila
 - 4.1. kabine, sjedišta ili naprave za vuču

- 4.2. naprave nosioci
 - 4.3. pogonske naprave
 - 4.4. kleme
5. elektrotehničke naprave
- 5.1. sistemi za vođenje, kontrolu i sigurnosne naprave
 - 5.2. komunikacijska i informacijska oprema
 - 5.3. oprema za zaštitu od groma
6. oprema za spasavanje
- 6.1. fiksna oprema za spasavanje
 - 6.2. prenosna oprema za spasavanje

Slovenija je pri harmonizaciji izvela nešto drugačiju podjelu i prilagodila je svojim potrebama:

- 1. uspinjače;
- 2. žičare:
 - a) viseće žičare koje njišu,
 - b) kružne žičare:
 - kružne žičare u kojima su vozila odvojeno povezana sa žicom,
 - kružne žičare u kojima su vozila neodvojivo povezana sa žicom,
 - c) žičare koje zimi rade kao vučnice.
- 3. vučnice:
 - a) stalne vučnice (koje su fiksno postavljene na nekoj lokaciji),
 - b) povremene vučnice (montažne vučnice sa niskom vođenom žicom).

Posebno treba naglasiti da se Direktiva i zakoni ne upotrebljavaju za rudarske žičare za prevoz ljudi i za žičare koje se upotrebljavaju kao radne pripreme, gdje su konstrukcija i rad uređeni posebnim propisima.

U **Austriji** je za upravno praćenje rada žičarskog sistema zaduženo Ministarstvo saobraćaja, inovacije i tehnologiju, u kojem je u okviru II sekcije – Željeznice i područje za žičare. Njegove nadležnosti su:

- zakonitost, što znači sastav svih aktivnosti koje se odnose na zakone (zakoni, pravilnici, odluke i uredbe), smjernice i nadležnosti u vezi sa radnim propisima,
- standardizacija u okviru nadležnosti ministarstva u saradnji sa odgovornom austrijskom službom za standardizaciju,
- međunarodna saradnja sa Evropskom komisijom, za koju je zadužen Generalni direktorat za preduzetništvo,
- vođenje evidencije za ovlašćene organe o proizvođačima sigurnosnih izvještaja,
- vođenje postupaka za gradnju žičarskih naprava (koncesije, građevinske dozvole, dozvole za rad) za uspinjače, viseće i velike žičare (kružno-kabinske žičare, uklopljive žičare sa sjedištem), i
- kontrola nad žičarskim napravama za uspinjače, viseće i velike žičare (kružno-kabinske žičare, uklopljive žičare sa sjedištem).

Određene nadležnosti imaju savezne države – državni funkcioneri, i to:

- vođenje postupaka za gradnju žičarskih naprava (koncesije, građevinske dozvole, dozvole za rad), za male žičare (žičare sa sjedištem sa fiksnim klemama) i vučnice i obavezu njihove razgradnje kada prestane važiti koncesija za gradnju i rad,
- kontrola nad žičarskim napravama za male žičare (žičare sa sjedištem sa fiksnim klemama) i vučnice.

Sličnu organizaciju i nadležnost za područje žičarskih naprava ima **Južna Tirolska u Italiji**, gdje su nadležnosti za uređenje ovoga područja na nivou autonomnih provincija.

U **Sloveniji** su nadležnosti za gradnju žičarskih naprava i upravljanje njima podijeljene u dva resora i na više lokalnih nivoa:

1. Ministarstvo za uređenje prostora:
 - odgovorno je za gradnju uspinjača i žičara (građevinska i upotrebna (radna) dozvola),
 - upravne jedinice ministarstva zadužene su za gradnju vučnica (građevinska i upotrebna (radna) dozvola)
2. Ministarstvo saobraćaja odgovorno je za:
 - dodjeljivanje koncesija za gradnju uspinjača i žičara,
 - izdavanje radnih dozvola za sve vrste žičarskih naprava,
 - kontrolu rada svih žičarskih naprava (Saobraćajni inspektorat RS).
3. Opštine su odgovorne za
 - podjelu koncesija za gradnju vučnica.
4. Ukoliko se žičara nalazi na području opštine, za podjelu koncesije za gradnju žičara na području opštine odgovorna je sama opština.

Uvođenje Direktive

Direktiva predviđa obaveznu izradu sigurnosne analize, koju mora uraditi proizvođač žičarske naprave u saradnji sa investitorom.

Austrija je postupke u svom zakonu uvela na sljedeći način:

Sigurnosne analize moraju biti uradene barem za sljedeća područja:

- žičarska tehnika (od proizvođača)
- elektrotehnika (od proizvođača),
- očuvanje pred požarom (žičarska tehnika, visoke gradnje, trasa),
- geologija i mehanika površina za gradnju/temelji (dodatni izvještaji: zemljotres, odroni blata, proklizavanja, padanje kamenja, trajna zamrzavanja, dizanje leda, padajući led),
- odroni,
- sigurnost pri radu.

i za druga područja, ukoliko je potrebno:

- preopterećenje od snijega i vjetra,
- odroni i uređenje u slučaju vanrednog stanja,
- šumska tehnika, udari vjetra,
- visoke gradnje,
- područja prekrivanja i ukrštanja na predviđenoj trasi; kao npr: ukrštanja električnih vodova (na zemlji ili u vazduhu), vodova za zasnježavanje, ukrštanja sa cestama i putevima, druge žičare i vučnice, željeznica...
- sva područja na kojima se može predviđati opasnost ili ugrožavanje naprave i njenog rada.

Rezultati sigurnosne analize sumiraju se u sigurnosnom izvještaju, koji mora uraditi nezavisna osoba.

Na osnovu sigurnosnog izvještaja radi se građevinski plan, koji mora sadržati:

- tehnički opis, situacijski plan,
- analizu sigurnosti,
- izvještaj o sigurnosti,
- uzdužni profil i obračun uzdužnog profila,
- sadržaj sigurnosnih sklopova i podsistema-djelimičnih sistema,
- podloge infrastrukture (planovi zgrada ...) i
- CE-izjavu usklađenosti, ukoliko je potrebna.

Na osnovu priložene dokumentacije upravni organ dužan je postupiti na sljedeći način:

Na osnovu zahtjeva za koncesiju / građevinsku dozvolu upravni organ mora provjeriti:

- javni interes za gradnju žičarskih naprava,
- finansiranje i rentabilnost projekta,
- postupke i djelovanja potrebne za očuvanje prostora,
- osiguranje pred odronima,
- građevinski plan,
- troškove gradnje, i
- ostalo.

Ukoliko je molba potpuna i u skladu sa zahtjevima, ulagaču se dodjeljuje koncesija za izgradnju žičarske naprave, za čim slijedi građevinsko rješenje i na kraju, ukoliko je odluka pozitivna, građevinska dozvola. Po zaključenoj gradnji i prije dobijanja upotrebne dozvole investitor mora dodatno priložiti:

- CE izjavu usklađenosti o sigurnosnim sklopovima, ukoliko je potrebna,
- CE izjavu usklađenosti o podsistemima/djelimičnim sistemima, ukoliko je potrebna, i
- detaljne planove izgradnje.

Na osnovu potpunosti podloga i provjeravanja sigurnosti žičarske naprave može se izdati radna dozvola.

Slovenija je u svojem Zakonu o žičarskim napravama za prevoz osoba određena područja riješila slično Austriji, posebno odredbe koje se odnose na zahtjeve za harmonizaciju Direktive, koja će u

potpunosti biti implementirana, kada ministar odgovoran za žičare (ministar za promet) bude izdao Pravilnik o žičarskim napravama za prevoz osoba.

Zakon o žičarskim napravama za prevoz osoba (ZŽNPO) donio je nekoliko važnih novina, koje prelaze samo prilagođavanje tehnološkom napretku na području žičarskih naprava za prevoz ljudi. Jednu od važnih novosti predstavlja koncesija za izgradnju žičara. Predlaže se sljedeći postupak:

- (I) zainteresovana osoba uloži molbu;
- (II) koncedent na osnovu studije ocijeni potrebu za napravom (prije početka postupka promjene lokacijskog plana provjerava se ekonomska opravdanost i izvodljivost projekta);
- (III) u slučaju da postoji potreba, ulagač može dati inicijativu za pravilno prostorno-plansko uređenje;
- (IV) koncesijski akt može se prihvatiti tek nakon usvajanja potrebnog prostornog akta.

Prijedlog zakona o žičarskim napravama za prevoz lica predviđa da investitor mora za izgradnju žičare dobiti koncesiju za gradnju. Koncesiju za vučnicu dodjeljuje opština u kojoj se vučnica nalazi. Ako vučnica leži na teritoriji više opština, sve one koncesiju dodjeljuju zajedno. Koncesiju za ostale žičarske naprave dodjeljuje država ili pokrajima, ako je to zakonom određeno. Da bi osigurali jednakost postupaka i metodologije kod svih koncedenata, potrebno je obezbijediti:

- jedinstvenu metodologiju za ocjenu potrebe za žičarskom napravom i
- jedinstvene stručne podloge za koncesijske akte i ugovore.

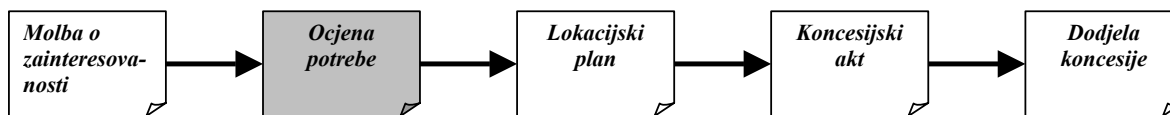
Odredbe zakona u vezi sa ocjenom potreba za žičarama

U prethodnom postupku pravna ili fizička osoba koja želi graditi žičaru treba kod odgovornog organa da uloži molbu o zainteresovanosti. U molbi o zainteresovanosti mora navesti predviđenu lokaciju žičare, njen tehnički kapacitet, namjenu i način rada i sve druge podatke iz kojih je moguće utvrditi utemeljenost potrebe za žičarom.

Koncedent na ličnu inicijativu ili na osnovu molbe o zainteresovanosti ocjenjuje potrebu za žičarom. Dovoljna potreba za žičarom postoji ako je lokacija primjerena za predviđeno postavljanje naprave i njenu upotrebu i ako su lokacija i kapaciteti žičare prigodni, ako postojeća ili predviđena turistička opremljenost područja gdje se predviđa lokacija naprave, odnosno, dovoljno gusto naseljena područja omogućavaju dovoljnu upotrebu kapaciteta naprave, ako je predviđena naprava pravilno dostupna i osiguran dovoljan broj parking mjesta. Koncedent može pribaviti potrebne studije i analize na osnovu kojih može ocijeniti potrebu za žičarom. Ako se utvrdi dovoljna potreba za žičarom, a ta nije u skladu sa važećim prostornim aktom, prije donošenja koncesijskog akta mora biti usvojen potreban prostorni akt, koji omogućava gradnju žičare ili više naprava povezanih u sistem.

Građevinsku dozvolu za žičaru može dobiti samo vlasnik koncesije za gradnju žičare na određenoj lokaciji; ako je to, u skladu sa zakonom, potrebno je za gradnju žičare dobiti koncesiju.

Grafikon 20: Postupak dodjele koncesije (mjesto: ocjena potrebe za napravom)

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

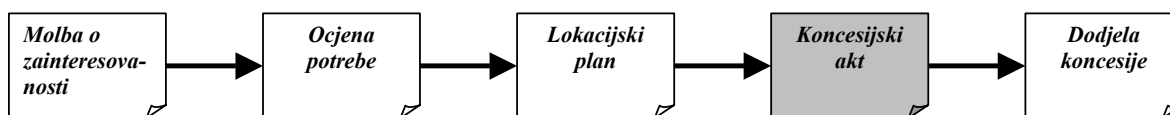
Iz gornje slike možemo vidjeti gdje je u postupku mjesto ocjene potrebe za žičarom u postupku dodjele koncesije za gradnju žičare. Namjena ocjene potrebe jeste da se pred sljedećim koracima u postupku ispuste sve investicijske namjere koje ne mogu biti opravdane sa vidika lokacije, dostupnosti i finansijskih učinaka.

Odredbe zakona u vezi sa koncesijom, odnosno koncesijskim aktom

Podloga za koncesiju je koncesijski akt, kojim se određuje predmet i uslovi izvođenja koncesije. Prije suštine, određene zakonom, koji utvrđuje koncesije javne službe, koncesijski akt mora sadržati prava i obaveze koncesionara u vezi sa uređenjem skijaških staza ili drugih rekreacijskih, odnosno turističkih površina ili objekata, uključujući njihove pomoćne objekte i naprave (npr. naprave za zasnježavanje i slično).

Trajanje koncesije određuje se u koncesijskom aktu. Rok koncesije može se produžiti najviše pola prvog roka koncesije, ako je to istaknuto u koncesijskom aktu. Koncesijski akt utvrđuje sadržaj molbe za dobijanje koncesije, način dodjele koncesije i organ koji vodi postupke dodjele koncesije i izdaje akt o izboru koncesionara.

Grafikon 21: Postupak dodjele koncesije (mjesto koncesijskoga akta)

Izvor: Međunarodni institut za turizam, Ljubljana, 2004.

Na prikazanoj slici može se vidjeti mjesto koncesijskog akta u postupku dodjele koncesije za gradnju žičare. Koncesijski akt može se usvojiti tek kada se ustanovi potreba za napravom i kada se usvoji potreban prostorni akt. Građevinsku dozvolu za žičarsku napravu može dobiti jedino vlasnik koncesije za gradnju žičare na određenoj lokaciji. Ako je to u skladu sa zakonom, potrebno za gradnju žičare dobiti i koncesiju.

Za sigurnost tokom rada žičara odgovoran je, prije svega, upravljač, na šta ga obavezuju evropski standardi, prvenstveno standard prEN 1709 - Sigurnosni zahtjevi za žičare za prevoz putnika, održavanje i kontrola poslovanja.

Austrija sada osigurava poslovanje žičarama propisanim periodičnim tehničnim pregledima, koji se izvode na osnovu Pravilnika o kontroli žičara iz 1995. godine i u skladu sa svojim novim zakonom

svakih pet godina (izvode ih ovlaštene institucije). Za permanentnu kontrolu brine nadzorna inspekcija.

Slovenija je u ZŽNPO odlučila:

- pred svakim tehničkim pregledom potrebno je za svaku novu žičaru, u skladu sa zakonom koji uređuje izgradnju objekata, uraditi stručno tehnički pregled i pri tom poštovati odredbe koje uređuju postupak tehničkog pregleda. Taj pregled treba obaviti i u drugim slučajevima, koje određuje navedeni zakon.
- pregledom se utvrđuje da li je žičara opremljena i održavana u skladu sa propisima i tehničkim pravilima, koji se odnose na konstrukciju, opremu, održavanje i vođenje brige o žičari prema propisanim pravilima.
- uz stručno tehnički pregled kojim se utvrdi stanje žičare napiše se i zapisnik, koji ima kao dodatne podatke koji dokazuju navedeno stanje. Zapisnik je dokaz o sigurnosti objekta u skladu sa propisima o gradnji objekata.
- stručno-tehničke preglede vrše pravne osobe ili preduzetnici koje za to ovlasti ministar,
- zaključke stručno-tehničkog pregleda pregledaju: ovlaštena pravna osoba ili preduzetnik, upravljači žičare i organ zadužen za inspekciju.
- dozvolu za rad izdaje ministarstvo za promet:
- urađen je stručno tehnički pregled;
- ispunjeni su uslovi, važni za početak rada u skladu sa koncesijom.

Dozvola za rad važi:

- četiri godine do isteka roka od dobijanja dozvole za rad žičare na prvoj lokaciji (stanici)
- tri godine svaka sljedeća dozvola za rad;
- dvije godine za dozvolu izdatu po isteku 13 godina od odobrenja dozvole za rad žičare, tj. od isteka dozvole navedene u prvoj alineji.

Kontrolu sigurnosti rada žičara izvodi Prometni inspektorat RS, koji, prije svega, kontroliše:

- stanje žičarskih naprava, rad, njihovo održavanje i izvođenje tehničkih i drugih propisa kojima se osigurava sposobnost žičara za siguran prevoz bez prepreka,
- izvođenje odredbi ovog zakona i na njegovoj osnovi izdatih propisa o uslovima rada žičara, njihovom sigurnosnom pojasu i o mjerama za sigurno poslovanje;
- upotreba tehničkih propisa normativa i standarda pri izvođenju radova i upotrebi materijala za gradnju i rekonstrukciju žičara.

Pored mjera za koje je ovlašten po zakonu (zakon koji uređuje inspeksijsku kontrolu), inspektor za žičare, gledajući na vrstu prekršaja, određuje:

- da se pomanjkanja koja utvrdi pri gradnji, rekonstrukciji ili održavanju žičara otklone u roku koji on odredi;
- da se pomanjkanja na žičari koja utiču na sigurnost rada i druga pomanjkanja otklone u roku koji on odredi;
- da se moraju zaustaviti radovi u neposrednoj blizini žičara koji mogu dovesti u opasnost njen rad;
- privremena zabrana poslovanja na novoj ili rekonstruisanoj žičari koja tehnički nije pregledana,
- da se odstrani sa posla radnik na žičari koji nema stručnu spremu za obavljanje tog posla, ukoliko ne ispunjava propisane zdravstvene uslove, ako je pijan ili ako zbog drugih psihofizičkih karakteristika ugrožava sigurnost rada žičare;
- da se privremeno zabrani ili ograniči rad žičare, ako je to potrebno, da bi se odstranila neposredna opasnost za život i zdravlje ljudi;
- da se zabrani ili ograniči kretanje ljudi u najbližoj okolini žičare ako bi time mogli ugroziti sigurnost ljudi.

Osposobljenost zaposlenih

Austrijski zakon o žičarama propisuje da upravitelj mora imenovati vođu poslovanja i njegovog zamjenika za svaku žičaru. Takođe mora odrediti prava i dužnosti drugog personala potrebnog za rad žičare.

Obrazovanje osoba koje rade na žičarama izvodi WIFI kod Privredne komore Austrije, i to na dva nivoa:

- vođa poslovanja, koji po uspješnom usavršavanju dobija patent od ministra odgovornog za pitanja žičara;
- mašinar (osoba koja radi na mašinama).

Slovenija je u ZŽNPO odredila da:

- personal koji vodi poslovanje i održava žičare mora imati stručno obrazovanje, biti stručno osposobljen za rad koji obavljaju i ispunjavati posebne zdravstvene i psihofizičke uslove, koji su u skladu sa odredbama ZŽNPO i na njegovoj osnovi izdatih propisa, kojima se osigurava bezbjednost žičare.
- broj personala mora biti toliki da se može osigurati bezbjedno poslovanje i održavanje u skladu sa propisima.

Stručno usavršavanje personala za rad na žičarama provodi Privredna komora Slovenije po programu usavršavanja stručnog kadra, koji na osnovu prijedloga stručnog udruženja žičara odobri ministar. I u Sloveniji upravljač žičare mora imenovati vođu poslovanja i njegovog zamjenika za svaku žičaru, koji moraju imati ovlaštenje ministra odgovornog za žičare. Obrazovanje izvodi i Privredna komora Slovenije po programu koji na osnovu prijedloga stručnog udruženja žičara odobri ministar.